

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

ARNAVUTLUK'TA HİRİSTİYANLIK
VE İSLÂMİYET'İN TARİHÇESİ

İlir RRUGA
YÜKSEKLİSANS TEZİ

Danışman:
Yrd. Doç. Dr. Ahmet ARAS

KONYA – 2011

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı :	İlir Rruqa
Numarası:	094245031002
Anabilim Dalı :	Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Bilim Dalı:	Dinler Tarihi
Tez Danışmanı :	Yrd.Doç.Dr. Ahmet Aras
Tez Türü ve Tarihi :	Yüksek Lisans – Haziran 2011
Anahtar Kelimeler :	Arnavutluk, Tarih, Coğrafya, Din, Osmanlı, Katolik Kilisesi, Ortodoks Kilisesi, Hristiyanlık, İslamiyet, Hristiyan, Müslüman, Dinler Arası Harmoni.

ÖZET

ARNAVUTLUK'TA HRİSTİYANLIK VE İSLAMİYET'İN TARİHÇESİ

“Arnavutluk'ta Hristiyanlık ve İslamiyet'in Tarihçesi” konulu çalışma ile başlangıçlarından bugüne ana hatlarıyla Arnavutluk'taki Hristiyanlığın ve İslamiyet'in tarihsel gelişimleri ele alınmıştır.

Elde edilebilen imkânlar ölçüsünde yapılan bu araştırmaya göre Arnavutluk'taki Hristiyanlığın kökleri apostolik döneme ait olmasa da eskilere uzanan bir tarihe sahiptir. Arnavutluk, doğu ile batı Hristiyanlığının kesiştiği bir noktada olması hasebiyle Hristiyanlığın 11. y.y'da yaşadığı büyük skizma (bölünme) sırasında hem Ortodokslar hem de Katolikler açısından önemli fonksiyona sahip olmuştur.

İslam dininin hoşgörüsü gereği Osmanlı Devleti herkese adil davranıp tüm dinlerin mensuplarına eşit haklar tanımıştır. Dolayısıyla Arnavutluk'ta gerek Katolik Kilisesi gerekse Ortodoks Kilisesi bu haklardan yararlanarak bu dönem içerisinde tam anlamıyla en parlak dönemlerinden birini yaşayarak faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır.

Hristiyanlar, Arnavutluk'ta sayı açısından Müslümanlardan sonra ikinci sırada yer almaktadırlar. İslamiyet'in tarihçesi ise, 13.-14. y.y. arasında Osmanlıların Arnavutluk'u tamamen fethetmesine uzanmaktadır. Osmanlıların gelip adaleti, özgürlüğü, yatırımı v.b hizmetlerini gören Arnavut halkın çoğunluğu, kendi rızası ile Hristiyanlık'tan İslamiyet'e geçmiştir. Böylece hem Arnavut halkına hem de genel Osmanlı coğrafyasına büyük katkılarda bulunan çok önemli şahsiyetler ortaya çıkmıştır.

Enver Hoxha rejimi döneminde tüm inançların kanunen yasaklanmasından sonra herhangi bir Hristiyan ve İslamî faaliyetten bahsedilemez ancak 1990 yılında rejimin çökmesi ile din Arnavutluk'ta yeniden yükselen bir değer olmuştur. Arnavutluk, dinler arasındaki uyumu ile tüm dünyaya örnek olacak bir mahiyet taşıyarak dünyanın dört bir yanında her kesimden insanın taktirini toplamıştır.

1990 yılında rejimin yıkılmasının ardından hem Hristiyanlar hem de Müslümanlar her alanda faaliyetlerini sürdürmektedirler. İslam Komitesi, Arnavutluk'un her bölgesinde bulunan müftülüklerle birlikte hizmet vermektedir.

GENERAL INFORMATION

First and Last Name:	Ilir Rruga
Student ID:	094245031002
Department:	Philosophy and Religious Studies
Major Field:	History of Religions
Thesis Advisor:	Asst. Prof. Ahmet Aras
Type of Thesis and Its Date:	Master of Arts – June 2011
Key Terms:	Albania, History, Geography, Religion, Ottoman, Catholic Church, Orthodox Church, Christianity, Islam, Christian, Muslim, Harmony among Religions.

ABSTRACT

HISTORY OF CHRISTIANITY AND ISLAM IN ALBANIA

The study titled “History of Christianity and Islam in Albania” deals with the historical evolution of Christianity and Islam in Albania since their beginning.

According to our findings the roots of Christianity in Albania goes back earliest time. Because Albania lies at the crossroads of East and West, it had a very significant position both for Catholic and Orthodox Churches during the great schism of 11th century.

On account of the principle of tolerance in Islam, Ottomans gave its citizens equal rights and treated them with justice. Thus both Catholic and Orthodox Churches benefited from the same rights and lived their heydays and increased their missionary activities under the Ottoman rule.

Christians have the second largest number in Albania after Muslims. As for the history of Islam, its roots go back to the complete conquest of Albania by Ottomans during the 13th and 14th centuries. Majority of Albanian population

willingly converted into Islam as a result of seeing Ottomans' justice, equality, and investments etc. As a result there were many great figures in the history of Albania who made contributions to Albanian population in particular and to the entire Ottoman geography in general.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖNSÖZ	V
GİRİŞ	1
A. Tezin amacı, önemi, kaynakları, yöntemi ve sınırlandırılması:	1
1. Araştırmanın Amacı ve Önemi	1
2. Kaynakları ve Yöntemi	2
3. Sınırlandırılması.....	3
B. Arnavutluk ve Arnavut kelimesinin kökeni:	3
1. Arnavutluk'un Coğrafi Durumu:.....	6
2. Arnavutluk Tarihçesi:	8
3. Arnavutluk'taki etnik gruplar:.....	10
BÖLÜM I.....	14
ARNAVUTLUK'TA HİRİSTİYANLIK.....	14
1. HİRİSTİYANLIĞIN ARNAVUT BÖLGELERİNE GİRİŞİ VE YAYILIŞI.....	15
1.1. Hıristiyanlığın İllirikum bölgelerine Aziz Pavlus zamanında geldiğini kabul edenlerin iddiaları:	19
1.2. Hıristiyanlığın İllirikum bölgelerine Aziz Pavlus'la beraber geldiğini reddedenlerin delilleri:	21
2. ARNAVUT KATOLİK KİLİSESİ'NİN TARİHÇESİ.....	24
2.1. İlliryahılar coğrafyasında Hıristiyanlığın yayılması	24
2.2. Ortaçağ'da Katolik Kilisesi'nin durumu	27
2.3. Osmanlı Dönemi'nde Katolikler'in durumu	30
2.4. 1944-1990 yılları arasında Katolik Kilisesi'nin durumu.....	34
2.5. 1991 yılından sonra Katolik Kilisesi'nin propagandası ve misyonerlik faaliyetleri	37
2.6. Medya aracılığı ile yapılan misyonerlik propagandaları.....	38
3. ARNAVUT ORTODOKS KİLİSESİ'NİN TARİHÇESİ.....	40
3.1. Başlangıçtan 20. y.y'a kadar Arnavut Ortodoks Kilisesi	40

3.2. 20. yüzyıl'da Ortodoks Kilisesi'nin durumu.....	41
3.3. Arnavut Ortodoks Kilisesi'nin Bağımsızlığı.....	42
3.4. 1990'dan sonra Bağımsız Arnavut Ortodoks Kilisesi'nin durumu	44
BÖLÜM II.....	48
ARNAVUTLUK'TA İSLÂM'IN TARİHÇESİ.....	48
1. ARNAVUTLAR'IN İSLÂM DİNİ İLE KARŞILAŞMALARI	49
1.1. Müslümanlaşma süreci:	54
1.1.1. Arnavut halkı “Zorlanmadan, isteyerek İslâm'ı kabul etmişlerdir” diyenlerin görüşlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:	55
1.1.2. İslamiyet Arnavut halkına “Zorla kabul ettirilmiştir” diyenlerin görüşlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:	58
2. ARNAVUTLUK SANCAKLARI'NIN VE KAZALARI'NIN DİNÎ DURUMU.....	60
2.1. İŞKODRA SANCAĞI	60
2.1.1. İşkodra:	62
2.1.2. Puka kazası:.....	69
2.1.3. Mirdita Kazası:.....	73
2.1.4. Kruja (Akçahisar) kazası:.....	75
2.1.5. Lezha (Selimiye) kazası:	77
2.2. DURRES (DIRAÇ) SANCAĞI	80
2.2.1. Durres (Dıraç) kazası:	81
2.2.2. Tiran Kazası:	88
2.2.3. Kavaja (Kavaya) Kazası.....	92
2.2.4. Shijaku (Şiyaku) Kazası.....	93
2.3. ELBASAN (İLBASAN) SANCAĞI.....	95
2.3.1. Elbasan Kazası:	95
2.3.2. Peqini kazası:	98
2.4. KORÇA (GÖRİCE) SANCAĞI	99
2.4.1. Korça kazası	100

2.4.2.	Kolonya kazası:	101
2.4.3.	Bilishti:	101
2.5.	BERAT SANCAĞI	102
2.5.1.	Berat Kazası:	103
2.5.2.	Lushnja/Luşnya Kazası:	107
2.5.3.	Vlora (Avlonya) Kazası:	108
2.5.4.	Skrapari Kazası:	110
2.6.	GJËROKASTRA (ERGERI) SANCAĞI.....	112
2.6.1.	Ergeri Kazası:	112
2.6.2.	Tepelen (Tepedelen) Kazası:.....	116
2.6.3.	Kurveleshi (Kurvelesi) Kazası:	118
3.	KOMÜNİZM'DEN SONRA ARNAVUTLUK'TA İSLÂMİYET'İN DURUMU (1991-2011).....	121
3.1.	Arnavut İslâm Komitesi'nin Tarihçesi.....	122
3.2.	Arnavut İslâm Komitesi'nin Müdürlükleri:	126
3.3.	Arnavut İslâm Komitesi'nin Başkanı.....	127
3.3.1.	Arnavut İslâm Komitesi Başkanı'nın Yetkileri:.....	131
3.4.	Arnavut İslâm Komitesi'nin Yönetim Kurulu.	133
3.5.	Yönetim Kurulu'nun Yetkileri:	134
3.6.	Arnavutluk Müftüleri	136
3.6.1.	Bulqiza Müftülüğü:	139
3.7.	Müftülerin Görevleri:	142
4.	ARNAVUTLUK'TA DİN EĞİTİMİ	144
4.1.	ÜNİVERSİTE:	145
4.2.	MEDRESELER VE DİNÎ KURSLAR:	148
4.2.1.	Arnavutluk'ta Faaliyet Gösteren Medreseler:	148
5.	ARNAVUT MÜSLÜMANLARIN GÜNÜMÜZDEKİ PROBLEMLERİ:	153
5.1.	Rahibe/ Nene Teresa tartışmaları:	153
5.2.	Ortodoks Kilisesi'nde bulunan Yunan asıllı kadrolar:	154

5.3. Arnavut İslâm Komitesi'nin yaşadığı sıkıntılar ve mezhep tartışmaları:	155
5.4. Vakıf mallarının Arnavut İslâm Komitesi'ne iade edilmemesi:	159
5.5. Dinî İnançlara göre nüfus sayımı:	160
6. ARNAVUTLUK'TA DİNLER ARASI DİYALOG.....	161
SONUÇ	165
EKLER.....	169
EK I.....	169
ARNAVUT KATOLİK KİLİSESİ	169
EK II.....	172
ARNAVUT ORTODOKS KİLİSESİ	172
EK III	177
ARNAVUTLUK'TA İSLÂMİYET.....	177
EK IV	180
ARNAVUTLUK'TA FAALİYET GÖSTEREN MEDRESELER.....	180
EK V	184
RAHİBE TERESA'NIN ANITI	184
EK VI.....	185
ARNAVUTLUK'TA DİNLER ARASI UYUM.....	185
EK VII.....	188
Arnavutluk'ta Bulunan bazı Misyoner Vakıflarının İsimleri:	188
BİBLİYOGRAFYA	190

ÖNSÖZ

Balkan Yarımadası, tarih boyunca farklı kültür, dil, din ve etnik yapıları barındıran bir bölge olmuştur. Aynı zamanda Balkanlar, Doğu ile Batı medeniyetlerinin buluştuğu bir coğrafya konumundadır. Kültür, dil ve etnik yapılarının farklı olmasının yanı sıra, bölgede yayılmış bulunan çeşitli dinlerin de bu tür konularda büyük tesirleri olmuştur. Arnavutluk'un da iki dinin karşılaştığı bir uç nokta olduğundan şüphe yoktur. Hıristiyanlık ve İslâmiyet gibi dünyanın önde gelen dinleri Arnavutluk'ta bir arada yaşama imkânı bulmuştur. Öyle ki, günümüzde dünyanın farklı yerlerinde din, dil ve etnik çatışmalardan dolayı binlerce kişi hayatını kaybederken, Arnavutluk'taki dinler arasında bulunan uyum dünyaya örnek olacak bir mahiyet taşıdığından dolayı dünyanın dört bir yanında her kesimden insanın dilindedir. Bu anlayış ve uyum, dünya'nın farklı ülkelerindeki liderler tarafından örnek alınması gereken bir anlayış olarak dile getirilmektedir. Çünkü bu uyum, birbirini tamamlayan şahane bir portrenin parçaları gibidir.

Günümüzde Arnavutluk'ta yaşayan halkın çoğunluğunu Müslümanlar teşkil etmekte, Hıristiyanlar ise ikinci sırada gelmektedir. Hıristiyanlık açısından Arnavutluk'un ayrı bir önemi vardır. Çünkü Arnavutluk, doğu ile batı Hıristiyanlığının kesiştiği bir noktada olması nedeniyle Hıristiyanlığın 11. y.y'da yaşadığı büyük skizma (bölünme) sırasında hem Ortodokslar hem de Katolikler açısından önemli fonksiyona sahip olmuştur. Bu bölgelerde yaşayan Hıristiyanların sayısı az olsa da Aziz Pavlus'un yaşadığı ilk dönem Hıristiyanlığına kadar uzanır ve birçok Hıristiyan din adamı yetişmiştir. Onlardan bahsedecek olursak;

Papa XI Kelement/Celement, papalık görevini 23 Kasım 1700 yılı ile 19 Mart 1721 yılına (20 yıl, 118 gün) kadar devam ettirmiştir. Papa Kelement, Aziz Peter'den sonra 261. Papa olup, 1703 yılında bölgesel Arnavut konsilini gerçekleştiren ilk papa ünvanını taşıyor. (Robin Hanbury-Tenison, *Land of Eagles (Riding through Europe 's Forgotten Country)*, yay. I.B.Tauris, Londra, 2009, s, 140). Bunun dışında birçok patrik'ten ve daha yakın tarihe baktığımızda 1979 yılında

Nobel Barış Ödülünü alan Katolik Hıristiyan Rahibe/Nene Teresa (d. 26/08/1910 - ö. 05/9/1997)'yı zikredebiliriz.

Aynı zamanda Arnavutluk, bütün İslam dünyası için büyük bir öneme sahiptir. Çünkü bu topraklarda yaşayan Müslümanların tarihi 600 yıl öncesine kadar gider ve bu süre içerisinde İslam dünyasına hizmet eden birçok kimse yetişmiştir. İslam dünyasını aydınlatan Müslüman Arnavutların bir kısmını zikredecek olursak; İslam Dünyası'nın son y.y'daki en büyük muhaddislerinden olan Muhammed Nasiru'd-Din Elbani'yi, Şuayb Arnavut'u ve Abdulkadir Arnavut'u zikredebiliriz. Bunların dışında başka aydınlar da zikredilebilir.

Arnavutluk, İslam coğrafyasının Batı ucunu temsil etmektedir. Adeta, coğrafyamızı korusun diye sınıra yerleştirilmiş bir uç birliğidir. Avrupa'da kahir çoğunluğu Müslüman olan tek ülke olarak anılmaktadır.

Dolayısıyla Arnavutluk'ta faaliyet gösteren Katolik ve Ortodoks Kiliselerin bilimsel olarak ele alınıp incelenmesi Arnavutluk'ta yaşayan halklar açısından da son derece önem arz etmektedir. Çünkü Hıristiyanlar Arnavutluk'ta az olmalarına rağmen dini, kültürel vb. yönlerden oldukça etkilidirler. Oysa durum böyle olmasına rağmen bununla ilgili konular bugüne kadar yeterince çalışılmamış olmasından dolayı günümüze kadar gelen boşluğu bu çalışmamızla doldurmaya çalıştık.

Bu çalışmamda yardımlarını ve desteğini esirgemeyen değerli danışmanım Yrd. Doç. Dr. Ahmet Aras'a ve Prof. Dr. Hidayet Işık'a teşekkürlerimi arz etmeyi bir borç bilirim. Tezimin baştan sona kadar Türkçe hatalarımı düzeltip desteğini hiç eksik etmeyen sevgili eşim Y. Rruga'ya da teşekkürlerimi sunarım. Eserin ilim dünyasına faydalı olmasını niyaz ederim.

İlir RRUGA

Konya – 2011

KISALTMALAR

AB:	Avrupa Birliđi
a.g.e:	Adı geçen eser
AİK:	Arnavut İslâm Komitesi
Bkz:	Bakınız
b.y.y:	basım yeri yok
c.c:	Celle Celâluhu.
CEM:	CEM Büyük Ansiklopedisi
DİA:	Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi
EA:	Encyclopedia Americana
GWIE:	Gound Warfare An International Encyclopedia
h:	Hicrî
Haz:	Hazırlayan
İA:	İslâm Ansiklopedisi
LA:	LAROUSSE ansiklopedisi
km:	Kilometre
m:	Metre
M.Ö:	Millat'tan Önce
M.S:	Millat'tan Sonra
ö:	ölümü
Terc:	Tercüme eden.

s:	Sayfa
s.a.v:	Salallahu aleyhi ve's-sel-lem
vb:	ve benzeri
v.b:	ve başka
y:	yaşı
yay:	yayınları
y.y:	yüzyıl

GİRİŞ

A. Tezin amacı, önemi, kaynakları, yöntemi ve sınırlandırılması:

1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Çalışmamızda *Arnavutluk'ta Hıristiyanlık'ın ve İslamiyet'in tarihçesini* seçmemizin sebebi, bu iki inancın Arnavutlarla irtibatının erken dönemlerde vuku bulması ve gerek Türkiye'de gerekse Balkanlar'da Dinler Tarihi açısından çalışılmamış bir konu olmasıdır. Diğer taraftan uluslararası düzeyde de konuya ilişkin fazla bir çalışmadan söz edilemez. Şüphesiz bunda, 1990'lara kadar devam eden Arnavutluk komünist rejiminin katı din karşıtı politikasının büyük etkisi olduğunu düşünmekteyiz.

Günümüzde din, Arnavutluk'ta yükselen bir değerdir. Yalnız Arnavut yazarların birçoğu tarafından öne sürülen iddiaya göre, İslamiyet Arnavutlara Osmanlılar tarafından zorla kabul ettirilmiştir. Onlara göre, Hıristiyanlığın Arnavutluk bölgelerine apostolik döneme kadar uzanır ve Osmanlıların Arnavutluk'u hâkimiyetlerinin altına almaları ile birlikte Hıristiyan inancına sahip olan Arnavut halkı Hıristiyanlık'tan İslamiyet'e geçmelerinin zorunda bırakılmışlardır. Oysa bu tür iddiaların objektiflikle bağdaşmadıklarını görüyoruz.

Biz bu çalışmamızda, bu iddialarından yola çıkarak söylenenlerin ilmî değeri üzerinde durmaya çalışacak, yazılanların haklılık payını ortaya koymaya çalışacağız. Çünkü yazarların tavırlarına bakıldığı zaman, konuyla ilgili tarihin gerçekleri ile ve objektiflikten uzak olup, daha çok kendi kanaatlerine göre hareket etmeyi uygun görmekte dirler.

Bu yüzden bu konunun araştırılması gerektiği planlanmış ve bu alanda günümüze kadar oluşan boşluğun bilimsel, akademik bir çalışma ile doldurulması amaçlanmıştır.

2. Kaynakları ve Yöntemi

Arnavutluk'ta Hıristiyanlık'ın ve İslamiyet'in tarihçesi adlı tezimiz hakkında kullanılan kaynaklar ağırlıklı olarak Arnavutça olmak üzere Türkçe, İngilizce ve Arapça kaynaklara da başvurulmuştur. Çalışmamızın kaynakları çoğunlukla Arnavutça olduğu için yer ve şahıs isimleri Arnavutça aslına uygun kullanılmıştır.

Literatür taraması yönteminin yanında Arnavut Ortodoks Kilisesi, Katolik Kilisesi ve Komitesi Musliman Shqiptare (Arnavut İslam Komitesi) ile temas kurularak yetkililerle diyalog ve yerinde gözlem metodu kullanıp bilgi toplama veya bazı ulaşılan bilgilerin mütalaa edilmesi yoluna gidilmiştir. Arnavut İslam Komitesi'nin Arnavutluk'un her bölgesinde bulunan müftülerle irtibat kurulmaya çalışılarak müftülerle komünizmin 1990'da yıkılmasından günümüze kadar İslam süreci hakkında röportajlar yapılmıştır.

Bu çerçevede, Arnavutluk'un başkenti Tiran'da bulunan *Biblioteka Kombetare* (Milli Kütüphane), *Shtepia e Librit Katolik Genizah* (Genizah Katolik Kilisesi'nin Kütüphanesi), *Libraria e Kishes Otosefale Shqiptare* (Arnavut Otosefal Ortodoks Kilisesi kütüphanesi) ile Türkiye'de *Ankara Millî Kütüphanesi*, *İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi*, *İSAM kütüphanesi* (TDV İslâm Araştırmalar Merkezi), *İLAM kütüphanesi* (İlmî Araştırmalar Merkezi), *Selçuk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi* ve gerek Türkiye'de gerekse Arnavutluk'ta farklı yerlerde Arnavutluk'un Hıristiyanlık ve İslamiyet'le ilgili eserlerden yoğun bir şekilde yararlanılmıştır.

Yöntem olarak takip ettiğimiz hususlardan birisi de, ulaşabildiğimiz eserlere, röportaj ve gözlem metoduna dayanarak konuyu izah etmeye çalışmaktır. Bu nedenden ötürü incelediğimiz her konuyla ilgili hem İslâmî hem de Hıristiyan kaynaklardaki bilgi ve düşüncelerini aktarmalara yer verilmek suretiyle okuyucuya somut bir tablo çizilmeye çalışılmıştır.

3. Sınırlandırılması

Tezimizin *Arnavutluk'ta Hıristiyanlık'ın ve İslamiyet'in tarihçesi* konusuna bakıldığında anlaşılacağı gibi çalışmamız günümüzdeki Arnavutluk'un sınırların içinde kapsayan Hıristiyanlık'ın ve İslamiyet'in tarihçesini ele alan bir çalışmadır. Çalışmanın günümüzdeki Arnavutluk'un sınırları dememizin nedeni ise Arnavutluk'un ve Arnavutların toprakları tarih akışında görmüş olduğu işgaller neticesinde değişmiştir.

Konu ile ilgili her ne kadar eserler yazılmış olsa da gerek Hıristiyanlar gerekse Müslümanlar Arnavutluk'ta Hıristiyanlık ve İslamiyet hakkında çalışmalarında gereken önemin verilmediğini görüyoruz. Bunun birçok nedeni olabilir. En önde gelenlerden biri de Arnavutluk ve Arnavutlar uzun ve katı bir komünizm rejiminden geçmeleridir. Arnavutluk'ta Hıristiyanlığa ayırmış olduğumuz bölümünü de Arnavutluk Devleti tarafından resmî olarak tanınan Katolik ve Ortodoks Hıristiyan mezhepleri ile sınırlandırdık.

B. Arnavutluk ve Arnavut kelimesinin kökeni:

Arnavutluk devletinin resmi adı Arnavutluk Cumhuriyeti'dir. Arnavut dilinde "*Republika e Shqipërisë*", İngilizce'de ise "*Republic of Albania*"dır.¹ Başşehri Tiran'dır.²

¹ Leonard Newmark, *Encyclopedia of Linguistics* (Albanian maddesi), I, Editor Philipp Strazny, yay. Fitzroy Deaborn, New York, 2005, I, s, 31; Jacob E. Safra, "Albania", *Encyclopedia Britannica* (2009 Book of the Year), yay. Encyclopedia Britannica, Inc. Chicago ABD - 2009, s, 507.

Günümüzde Kosova, Makedonya'daki Arnavutlar; Yunanistan'da ve Karadağ'daki parçalanmış olan Arnavut toprakları, Arnavutluk'un 2/3 si Arnavutluk'un sınırları dışında kalmıştır. Daha doğrusu bölünmüştür.

² Xing Hang, "Albania", *Encyclopedia of National Anthems*, yay. The Scarecrow Press, Inc. Oxford, 2003, s, 2.

Türkiye dışındaki dünya devletleri Arnavutluk’u ifade etmek için “Albania”, Arnavut halkını ifade etmek için ise “Albanian” kelimesini kullanmaktadır. “Albania”³ kelimesinden ilk defa, İskenderiyeli Coğrafyacı ve Astronom olan Klaud Ptolemeu bahseder. O ilk defa Alban milletinden bahseder ve başşehrini de Durres şehrinin arkasında, Albanopolis olarak zikreder.⁴

³ Albania kelimesi “Alb” kökünden gelmektedir ve Keltçe’den gelen “Alb” kelimesinin anlamı “dağ” demektir. Keltler ile İllirialılar da aynı kökten geliyor. Ayrıca Eski Yunan ve Romalılar’ın Dağistan ve Kafkasya’nın Şirvan nahiyelerini Alb ve Albania kelimeleriyle isimlendirdiğini görüyoruz. İskoçya’nın da eskilerde bu isimle isimlendirildiğini biliyoruz. (Sami Frashëri/Şemseddin Sami, *Shqipëria dhe Shqiptaret*, terc. Zyber Hasan Bakiu, Dajti, Tirane, 2002, s, 31). Yalnız, Alb ve Albania gibi aynı kelimelerin kullanılmaları ile ilgili en doğru yaklaşım, Alb ve Albania kelimelerin “dağ” anlamına gelmelerinden ve bu yerlerin de geneli dağlık olmasından dolayı bu kelimeyi almış olmaları düşüncesidir çünkü bu yerler arasında herhangi bir akrabalık bağı bulunmamaktadır. (Robin Hanbury-Tenison, *Land of Eagles (Riding through Europe’s Forgotten Country)*, yay. I.B.Tauris, Londra, 2009, s, XVII) Bu yüzden biz de çalışmamızda Alb kelimesinin kullanıldığı yerler hakkında herhangi bir bilgi vermek uygun görmedik.

⁴ Pjeter Pepa, *Tragjedia dhe lavdia e klerit kalotik ne Shqipëri*, I, Tiranë : 55 yay., Tiran - 2007, 43

İlliryalılar döneminde Alban boyundan gelmektedir.⁵ Ancak Albanenses, Arbanenses, Arbanoi gibi birkaç ad ile isimlendirildiğini görebiliriz.⁶ Türkçe'de ise “Arnavutluk” ve “Arnavut” kelimeleriyle ifade edilir.⁷

Arnavutluk ve Arnavut kelimelerinin kaynağı hakkında birçok görüş vardır; klasik İslâmî kaynaklara göre, Arnavutlar, Müslümanlar'ın Suriye'yi ele geçirdikleri zamanda, Bizans'ın merkezine göç eden Suriyeli Hıristiyan kabilelerdir. O zamanki Bizans kaynaklarına göre de, başlarındaki Cabal bin Al-Ahyan'ın, lakabı “Arnavut” imiş. Hıristiyanlaşmış bir Arap kabilesi olan Benu Ghasan, Müslümanların Suriye'yi ele geçirmesiyle Suriye'den uzaklaşmış ve Makedonya imparatoru olan II. Kostandin tarafından kabul edilmiştir. Muhtemelen Suriye'den gelmiş olan bu Araplar Arnavutluk'un yukarı kısmında, Epir ve Thesali'de yaşamakta olan Arnavut boylarıyla karışmıştır.⁸

⁵ Leonard Newmark, “Albanian”, a.g.e, I, 31; Metin İzet, “Arnavutlar ve Bektaşilik”, Uluslararası Bektaşilik ve Alevilik Sempozyumu-It, 28-30 Ekim 2005 Isparta, TÜBİTAK'ın katkılarıyla, s, 518; Robert Elsie, *Historical Dictionary of Albania*, yay. The Scarecrow, Lanham - Toronto - Plymouth İngiltere, 2010, s, III.

İlliria/İllirikum Balkanların batısında bulunan ve tarihi çok eskilere dayanan bir yerin ismidir. Sınırlarını tam anlamıyla belirtmek oldukça zordur. Ancak diyebiliriz ki, İllirikum'un sınırları Yunanistan'ın kuzeyinden başlayarak Adriyatik denizi kıyısının en yukarisına kadar uzanıyordu. Ancak, coğrafyacıların eserlerinde İlliria'nın sınırları günümüzde Arnavutluk, Karadağ, Bosna Hersek ve Dalmaçya'nın içermiş olduğu bu coğrafya sınırlarında bulunuyordu.

İllirikum halkı, sınırları geniş olmasına rağmen tek bir halktan oluşuyordu ve dilleri de aynı idi. Aynı halk ve aynı dil olmasına rağmen yine ilk baştan itibaren bir devlet kuramamışlar, ancak kendi aralarında bir anlaşma mevcuttu. (Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 76).

Tarihe baktığımızda illiria bölgesinin düşmanların saldırılarına maruz kalmış olması halkın kendi büyük devletinin kuramamasına sebep olmuştur. Fakat Arnavut tarihine baktığımızda İllirialılar Osmanlı Devleti'nin ve diğer yabancı devletlerin yönetimi altına girmişler; bu devletlere önemli hizmetlerde bulunarak yüksek mertebeye ulaşmışlardır. Bu da Arnavut tarihinde önemli bir dönemi kapsamaktadır; *Kutsal Kitap ve Deuterokanonik Kitaplar*, s, 231; *İncil*, s, 325.

⁶ Mustafa L. Bilge, “Arnavutluk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, III, İstanbul 1991, 384.

⁷ Pjeter Pepa, a.g.e, I, 44; Robert Bideleux and Ian Jeffries, *The Balkans (A post-Communist History)*, yay. Routledge, New York - 2007, s, 25.

⁸ A. K. Bogdan, *Historia e Shqiptareve, nga İliret e lashte, ne eren e İslamit*, The Barnes Review”, VI, no, 2, New York, Mars/Prill, 2000.

Başka bir görüşe göre, Arnavut kelimesi bir güney Arnavut (Toska) boyu olan 'Arvanit'ler'in Türkçeleştirilmiş şeklidir. Başka bir görüşe göre ise; ârî ırktan gelen kavme Arnavut adı verilir.⁹

Orta Çağ'da Arnavutlar antik İlliryalılar ve Pelasglar isimlerinin yerine Arber, Arberesh, Arbanon, Arbanoi isimleriyle anıldılar. Yeni Çağ'da ise Arnavutlar ülkelerini *kartallar ülkesi* anlamında *Shqipëria* (okunuşu Şqipiria veya Şqipitar) şeklinde adlandırmaktaydı¹⁰.

1. Arnavutluk'un Coğrafi Durumu:

Arnavutluk, Avrupa'nın Balkan Yarımadası'nda küçük ülkelerden biri¹¹ olup Avrupa'nın -irk açısından- tek Müslüman ülkesidir.¹² Arnavutluk'un ülke sınırları ile ilgili ilk olarak şunu belirtmenin faydalı olacağını düşünüyorum. Arnavutluk'un coğrafi, dil, siyasi ve dinî sınırlarını belirtebilmek hayli zordur. Çünkü zaman boyunca sürekli siyasi değişiklikler, bozgunluktan dolayı bu sınırlar sürekli değişmiştir.¹³

Komşuları kuzeyinde Karadağ Cumhuriyeti,¹⁴ kuzeydoğusunda Kosova Cumhuriyeti, doğusunda Makedonya Cumhuriyeti¹⁵ ve güneyinde Yunanistan Cumhuriyetidir.¹⁶ Ayrıca ülkenin batıda Adriyatik Denizi ve güneybatıda Yanya (Jon) Denizi'ne kıyısı vardır.¹⁷ Ülkenin batısının İtalya Cumhuriyeti ile sınırı vardır.¹⁸

⁹ "Arnavutluk", *İslâm Ansiklopedisi*, I, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul - 1988, 573

¹⁰ Robin Hanbury-Tenison, *Land of Eagles (Riding through Europe's Forgotten Country)*, yay. I.B.Tauris, Londra, 2009, s, XVII; Pjeter Pepa, a.g.e, I, 44.

¹¹ John F. McCoy, "Albania", *GEO-DATA The World Geographical Encyclopedia*, 3. Baskı, yay. Thomson Gale, ABD - 2002, s, 5; Peter R. Prifti, *Encyclopedia of the Developing World* "Albania" maddesi, yay. Routledge, New York, ABD, 2006, I, 26; Albert M.Tosches, *Encyclopedia of Eastern Europe (From the Congress of Vienna to the Fall of Communism)* "Albania (Geography)" maddesi, yay. Garland Publishing, Londra ve New York, 2000, s, 6.

¹² Ian Jeffries, *Socialist Economies and the Transition to the Market*, yay. Routledge, Londra ve New York, 2003, s, 268.

¹³ Jacques Bourcat, *Shqipëria dhe Shqiptaret*, terc. Asti Papa, yay. Dituria, Tirane – 2004, s, 22.

¹⁴ Jacques Bourcat, a.g.e, s, 22.

¹⁵ Jacques Bourcat, a.g.e, s, 24.

¹⁶ Leonard Newmark, *EL* (Albanian maddesi), I, 31; Robin Hanbury-Tenison, a.g.e, s, 10.

¹⁷ Peter R. Prifti, a.g.e, "Albania" maddesi, I, 26.

Arnavutluk, Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'ne aday,¹⁹ Karadeniz Ekonomik İşbirliği, Birleşmiş Medeniyetler İttifak Forumu, Avrupa Birliğinde ve İslâm Konferansı Örgütü'ne üye olan bir devlettir.²⁰

Arnavutluk'un yüz ölçümü 52.000 metre kare iken²¹ bölünülerek günümüzde 28.748 kilometrekare'ye düşmüştür.²² Temmuz 2007 verilerine göre Arnavutluk'un nüfusu 3.600.523'tür²³ ve yılda % 0.73 büyür. 1982 yılının verilerine göre 1.810.000'i Yugoslavya (Kosova'yı da dâhil edersek), 250.000'i Türkiye, kalanı da Amerika, Avusturya, İtalya, Belçika, Yunanistan, Kanada, Yeni Zelanda ve farklı Arap ülkelerinde olmak üzere toplam 2.340.000 Arnavut da ülke dışında yaşamaktadır.²⁴ 1980 yılı istatistiklerine göre nüfusun % 93.1'inin Arnavut, % 2.5'inin Çingene, % 2.4'ünün Yunan, % 2'sinin diğer milletlerden ibarettir.²⁵ Ancak 2000 yılın istatistiklerine göre Arnavut nüfusun etnik dağılımı şu şekilde gösteriliyor: %91.7 Arnavut; %2.3 Yunan; %1.8 Roman, %1.8 Çingene ve %2.4 diğer milletlerden ibarettir.²⁶

Adriyatik Denizi ve Yanya Denizi'ne 362 km sahil şeridi olan ülkenin %70'i dağlıktır ve yerleşime açık değildir. Arnavutluk'un 3/2'si deniz seviyesinden 1000 m yüksekliktedir.²⁷ Dağlar Yugoslavya'nın batısında Adriyatik Denizi'ne paralel olan Dinar Alpleri'nin Kuzey Arnavutluk'taki uzantılarıdır ve Arnavutluk Alpleri adıyla anılır. En yüksek dağı 2,753 m yüksekliğe sahip olan ve Makedonya Cumhuriyeti sınırında bulunan Korab Dağı'dır. Arnavutluk'un kıyı kesiminde ılık, içerideki dağlık

¹⁸ Jacques Bourcat, a.g.e, s, 23.

¹⁹ Fabian Schmidt, *Encyclopedia Britannica* (2009 Book of the Year) "Albania" maddesi , yay. Encyclopedia Britannica, Inc. Chicago ABD, 2009, s, 364.

²⁰ Christopher Deliso, a.g.e, s, 33.

²¹ Pjeter Pepa, a.g.e, I, 43

²² K, Süsseim, a.g.e, I, 573; Pjeter Pepa, a.g.e, I, 42; Mustafa L. Bilge, a.g.e, 383; John F. McCoy, a.g.e, s, 5; Peter R. Prifti, a.g.e, "Albania" maddesi, I, 26; Xing Hang, a.g.e, "Albania" maddesi, s, 2; Robert Bideleux and Ian Jeffries, a.g.e, s, 22.

²³ S. George Philander, *Encyclopedia of Global Warming and Climate Change* "Albania" maddesi, yay.SAGE, London, 2008, I, 23; Xing Hang, a.g.e, "Albania" maddesi, s, 2.

²⁴ Pjeter Pepa, a.g.e, I, 41; Mustafa L. Bilge, a.g.e, 383; Robert Bideleux and Ian Jeffries, a.g.e, s, 23; Leonard Newmark, *EL* (Albanian maddesi), I, 31; Jacques Bourcat, a.g.e, s, 26; John F. McCoy, a.g.e, 5.

²⁵ Mustafa L. Bilge, a.g.e, 384; Robert Bideleux and Ian Jeffries, a.g.e, s, 22.

²⁶ Jacob E. Safra, a.g.e, "Albania" maddesi, s, 507.

²⁷ Jacques Bourcat, a.g.e, s, 26.

kesimlerinde ise sert ve soğuk bir iklim hüküm sürer.²⁸ Ülke yüzölçümünün üçte biri ormanlarla kaplıdır. Arnavutluk'un en önemli ırmakları Kara ve Ak Drin, Mat, Erzen, Şkumbi, Semen ve Viyosa'dır. Arnavutluk'un başkenti 800,000 nüfusa sahip olan Tiran'dır.²⁹ Ülke'nin diğer önemli şehirleri Durrës, Elbasan, Shkodër, Gjirokastër, Vlorë, Korçë ve Kukës'tir.³⁰ Belirttiğimiz gibi, Arnavutluk daha ziyade dağlık bir ülkedir. Ancak topraklarında yeşillik hâkimdir ve toprakları verimlidir.³¹

2. Arnavutluk Tarihçesi:

Arnavutlar'ın kökeni olarak Pelasglar görülür. Pelasglar Avrupa'nın en eski kavmi olarak bilinir. Yunanlılar da köklerini Pelasglara dayandırır. Pek çok tarihçi İlliryalılar ve Pelasgların Helen kavimlerinden Dorlar ile akraba olduğu ve Helen kültürünün kurucuları oldukları görüşündedir.³²

İlliryalılar'ın Balkanlarda yerleşmesi konusunda Tajar Zavalani şöyle der: M.Ö X. yy.da Avrupa'nın tarihi yazılmaya henüz başlamamış iken İlliryalılar Balkanlara yerleşmişlerdi.³³ Arnavutlar, Avrupa tarihçilerine göre eski İlliryalılar'ın devamı ve Balkanlarda Slav ve Yunanlarla en eskilerinden olduklarını belirtiyorlar.³⁴ Yine tarihçiler bu konuda kesin bilgi veremiyorlar, bir kısmı İlliryalılar'ı, diğer bir kısmı ise Etrüskler'i onların atası olarak göstermektedir. Ancak; Arnavutlar'ın İlliryalılar'dan geldikleri fikri ağırlık kazanmıştır.³⁵ İlliryalılar'ın hâkimiyetinin en parlak dönemi, M.Ö 4. yüzyılda, Bardhyl (Beyaz Yıldız) adlı kralın dönemine rastlamaktadır. Sonra M.Ö 358 yılında İlliryalılar, Büyük İskender'in babası II.

²⁸ Peter R. Prifti, a.g.e, "Albania" maddesi, I, 26; John F. McCoy, a.g.e, s, 6; Jacques Bourcat, a.g.e, s, 26

²⁹ CEM, "Tiran" maddesi, XVII, s, 5250.

³⁰ Mustafa L. Bilge, a.g.e, 384

³¹ Albert M.Tosches, a.g.e, s, 6.

³² Mustafa L. Bilge, a.g.e, 384

³³ Pjeter Pepa, a.g.e, I, 46.

³⁴ Barbara Jelavich, a.g.e, II, 1, ayrıca s, 85; Richard Frucht, "Albania (History)", *Encyclopedia of Eastern Europe (From the Congress of Vienna to the Fall of Communism)*, yay. Garland Publishing, Londra ve New York - 2000, s, 7.

³⁵ Recai Karagöz, Hasan Karagöz, *Türkiye- Arnavutluk ilişkilerinin Dünü- Bu günü- Yarını*, Harp Akademileri basımevi Yenilevent- İstanbul Nisan 1995, s, 19; Ferdinand Sghevill, *A History of the Balkans (From the Earliest Times to the Present Day)*, yay. Dorset, New York, 1991, s, 34.

Filip'in hâkimiyetine girdiler.³⁶ Büyük İskender'in ölümünden sonra İlliryalılar Makedonyalılar ve Yunanlılara karşı isyan ettiler. Yunanlılar'ı Korfu adalarından kovduktan sonra M.Ö 229 ve 219 yıllarında Romalılar'la iki büyük savaş yaptılar.³⁷ Bu savaşların sonucunda Romalılar Balkanlar'ın batı kısmının büyük bir parçasını ele geçirdi.³⁸ Buna rağmen İllirya Krallığı M.Ö 180 yılına kadar varlığını sürdürdü. Bu tarihten sonra Dalmaçyalılar bağımsızlığını ilan ederek kendi Cumhuriyetini kurdu. M.S 9 yılında da Dalmaçyalılar Augustus adlı imparatorun hâkimiyetine girdiler³⁹.

Antik İllirya bugünkü Dalmaçya sahil bölgesidir (bugünkü Hırvatistan ve Karadağ) ve pek çok Roma İmparatoru bu bölgedendir.

Roma İmparatorluğu'nun kurucu halklarından olan İlliryalılar, Roma İmparatorluğu'nun, Germen, Hun ve Slavlar tarafından saldırıya uğraması ve yıkılması sonucunda 7.-8. yüzyıldan sonra giderek Slavlar'ın hâkimiyetine girmiş ve bölge Orta Çağ'dan sonra Hırvatistan ve Karadağ olarak anılmaya başlanmıştır. 20. yüzyılda da bu bölgede 'Güney Slavları' anlamında 'Yugoslavya' devleti kurulmuştur.

Arnavutlar, Avrupa'nın en eski halklarından biri olduklarını⁴⁰ ve ayrıca milli kimliğini (aidiyetini) dinsel farka dayandırmayan tek Balkan milleti olduklarını ve özellikle müslüman nüfus çoğunlu ile vurgularlar.⁴¹ Balkanların batısında İlkçağ'da İllirler ve Dardanlar yaşıyordu.⁴² Arnavut dili (Arn. Shqip, Shqipja, gjuha shqipe, gjuha shqiptare) Hint-Avrupa dil ailesinin özgün bir koludur.⁴³ Arnavutça'da, uzun süre komşu olmaktan ve 1000 yıllık Bizans idaresinden dolayı Yunanca ve Sırpça, 450 - 500 yıllık Osmanlı idaresinden dolayı da Türkçe ve Arapça kelimeler

³⁶ Maarten van der Werf, *GWIE*, "Macedonians Wars (215–146 B.C.E.)" maddesi, II, 520.

³⁷ Christopher Howell, "Illyrian Wars (229-219 b.c.e)", *Ground Warfare. An International Encyclopedia*, II, yay. ABC-CLIO, Santa Barbara, California/ ABD - 2002, s, 297.

³⁸ Christopher Howell, *GWIE* "Illyrian Wars (229-219 B.C.E)", II, s, 298.

³⁹ A. K. Bogdan, a.g.e, VI, no, 2.

⁴⁰ Daha geniş bilgi için Bkz: Robin Hanbury-Tenison, a.g.e, s, XIX.

⁴¹ Robin Hanbury-Tenison, a.g.e, s, XVIII.

Daha geniş bilgi için Bkz: "Muzafer Korkuti, *The Balkans in Prehistory* "Epoka neolitike dhe epoka e bronzit" yazısı, yay, Open Science, Atina – Yunanistan, 2001, s, 115).

⁴² Osman Karatay, *Balkanların gülen çehresi*, Spor Kitabevi, Ankara 1999, s, 143; Matthew Bunson, "Illyricum (Dalmatia)", *Encyclopedia of the Roman Empire*, yay. Facts on file Inc. New York - 2002, s, 270.

⁴³ Jacques Bourcat, a.g.e, s, 24.

mevcuttur.⁴⁴ Lakin Arnavutlar, tarih içerisinde düşman imparatorluklar (Roma, Bizans, Yunanlılar v.b büyük imparatorluklar) tarafından işgal edilmiş⁴⁵ olsalar da Arnavutça dilini korumayı başarmışlardır.⁴⁶ Latin ve Germen dilleri ve bilhassa İtalyanca, Fransızca ve Almanca ile benzer yanları çoktur.

Eski Yunanca ve Etrüskçe'nin de İllirce ve Arnavutça ile dolaysız olarak akraba olduğu yönünde linguistik hipotezler mevcuttur.⁴⁷

3. Arnavutluk'taki etnik gruplar:

Arnavutluk'ta irili ufaklı birçok etnik grup bulunur. Nüfusun en büyük kesimi Arnavut'tur. Diğer önemli etnik gruplar Yunanlar, Makedonlar, Goraniler, Romanlar,⁴⁸ Karadağlılar, Bulgarlar, Balkan Mısırlıları'dır.

Ülkede konuşulan dil Arnavutça'nın Geg⁴⁹ ve Tosk⁵⁰ lehçeleridir,⁵¹ Arnavutça Avrupa hint dilleri grubundandır,⁵² Arnavutça'dan sonra (Arnavutluk'ta

⁴⁴ Andrekos Varnava, *Encyclopedia of the Age of Imperialism (1800–1914)* “Albania” maddesi, I, yay. Greenwood Press, Westport, Connecticut • London, 2008, s, 20; Leonard Newmark, *EL* (Albanian maddesi), I, 32;

Arnavutların, Osmanlı'nın Hakimiyeti altındaki durumları ile ilgili daha geniş bilgi için Bkz: Robin Hanbury-Tenison, a.g.e, s, 145.

⁴⁵ Cathal J. Nolan, *The Age of Wars of Religion 1000–1650 (an encyclopedia of global warfare and civilization)* - “Albania” maddesi, yay. Greenwood Press, Westport Connecticut London, 2006, I, 8.

⁴⁶ Jacques Bourcat, a.g.e, s, 24.

⁴⁷ Jacques Bourcat, a.g.e, s, 24

⁴⁸ Romanlar, Osmanlı Devleti'nden önce Katolik Ortodokslar idi ve Osmanlı İmparatorluğun gelmesi ile genel olarak İslam dinine geçtiler.

⁴⁹ Gheg, geg lehçesinin konuşulduğu bölge, Osmanlı Devleti'nin idaresinin altında olmalarından dolayı 18. y.y'da Yunan Ortodoks Kilisesi'nden İslamiyete büyük çoğunlukla geçtikleri bir dönem olmuştur. 18. y.y'dan öncesinden yer yer İslamiyet'e geçmişti ancak bu yüzyılda büyük geçişler olmuştur.

⁵⁰ Tosk lehçesinin konuşulduğu bölgesi, Geg lehçesinin konuşulduğu bölge'den daha öncesinden müslümanlaşma ve İslamiyet'e topluca geçişlerin olduğu bölgedir.

Geg ve Tosk'ın İslamiyet'e geçişleri ile ilgili daha geniş bilgi için Bkz: (Robert Bideleux and Ian Jeffries, a.g.e, s, 26).

⁵¹ Anita Sujoldzic, (Balkans maddesi) I, 115; Jacques Bourcat, a.g.e, s, 25; Keith Brown, *Concise Encyclopedia of Languages of the World* “Albania” maddesi, yay. Elsevier, Oxford İngiltere, 2009, s, 23; Keith Brown, a.g.e, “Indo-European” maddesi, s, 251; Patricia N. Chrosniak, *Encyclopedia of Time (Science, Philofophy, Theology & Culture)* “Languages, Tree of (Indo-European Family of Languages)” maddesi, II, yay. SAGE, Washington ABD 2009, II, 766.

Yunanlaştırma ve İtalyan kiliselerin hıristiyanlaştırma çabaları arasında faaliyet gösteren İtalyan ve Yunan kiliselerin çalışmalarından dolayı) İtalyanca ve Yunanca az da olsa konuşulur.

Arnavut toplumunun dinî yapısı iki unsurdan müteşekkildir. Bunlardan ilki ve toplumun çoğunluğunu kapsayan İslâmiyet, diğeri ise gerek Katolik, gerekse Ortodoks Hıristiyanlıktır. Arnavutluk'ta İslâm inancına sahip olanlar hakkında birçok görüş ve iddia mevcuttur. Hatta kaynaklarda birbirinden uzak sayılabilecek görüşleri görmek de mümkündür. Arnavutluk'ta İslâm inancını benimseyenlerin sayısal oranı bir kaynakta 3.000.000 olarak belirtilirken,⁵³ başka bir kaynağın 2001 istatistiklerine göre Arnavutluk'ta yaşayan halkın benimsediği inançların sayısal oranlara dağılımı şu şekilde ifade edilmiştir:

Müslümanlar 1,200,000, Katolikler 520,000, Ortodokslar 320,000, diğerler (ateist, Yahudi vb.) 1,050,000.⁵⁴

Müslümanların sayısı ile ilgili kaynaklarda yer alan farklı bilgileri yüzdeler oranlara göre küçükten büyüğe şu şekilde sıralamamız mümkündür:

1. Jacob E. Safra'nın *Encyclopedia Britannica 2008 Almanac* isimli eserde 2008 yılında yazdığı "Albania" maddesinde 2000 istatistiklerine dayanarak Arnavutluk'ta Müslümanların oranını %38.8, Roman Katolikler %16.7, Ateistler %16.6, Arnavut Ortodokslar %10.4, diğer Ortodokslar %5.7, diğerler %11.8 olarak belirtirken,⁵⁵ 2009 yılında, *Encyclopedia Britannica (2009 Book of the Year)* isimli

Arnavutça hakkında daha geniş bilgi için Bkz: Robert Austin, "Albanian Literature", *Encyclopedia of Eastern Europe (From the Congress of Vienna to the Fall of Communism)*, yay. Garland Publishing, Londra ve New York - 2000, s, 17.

⁵² Leonard Newmark, "Albanian", a.g.e, I, 31; Patricia N. Chrosniak, a.g.e, II, 766; Keith Brown, a.g.e, "Albania" maddesi, s, 22.

Daha geniş bilgi için Bkz: *Concise Encyclopedia of Languages of the World* "Balkans as a Linguistic Area" maddesi, yay. Elsevier, Oxford İngiltere, 2009, s, 119.

⁵³ Jorgen S. Nielsen, *Encyclopedia of Islam and the Muslim World* "Europe, Islam in" maddesi, I, 235

⁵⁴ Jacob E. Safra, a.g.e, "Religion" maddesi, s, 771.

⁵⁵ Jacob E. Safra, *Encyclopedia Britannica 2008 Almanac* "Albania" maddesi, yay. Britannica Inc. Chicago ABD, 2008, s, 221.

eserin “Albania” maddesinde ise Müslümanların oranını %68 (Sünni %51, Bektaşî %17), Ortodokslar %22, Roman Katoliklerin oranını da %10 olarak vermiştir.⁵⁶

Yazarın verdiği oranlarda da fark edileceği üzere sayılar arasında bazen garip tutarsızlıkların olduğu tespit edilmektedir. Aynı yazarın bir yıl arayla yazdığı maddelerde verdiği oranlarda bile adeta uçurumun olduğu görülmektedir. Bu da bizlere, siyasi bir takım nedenlerden ötürü oranlarda oynamaların yapıldığını göstermektedir.

2. Robin Hanbury'nin verdiği bilgiye göre Müslümanlar %65, Hıristiyanlar %20, %15 ise diğer.⁵⁷

3. Mentor Nazarko'nun eserinde ise, 1938 yılında yapılan nüfus sayımına göre Arnavut Müslümanlar %65-70, ortodokslar %20 ve Katolik Hıristiyanlar nüfusun %10'unu oluşturmaktadır.⁵⁸

4. Robert Bideleux ve Ian Jeffries, Frances Trix ve Barbara Jelavich'in eserlerinde Müslümanlar %70, Ortodokslar %20 ve Katolik Hıristiyanlar da %10 olarak gösterilmiştir.⁵⁹

5. Richard Frucht'un Arnavutluk'un Osmanlı Devleti'nin idaresinin altında olduğu 19. y.y. dönemi ile ilgili eserinde yer alan bilgiler şu şekildedir: Arnavutlar'ın %70'i (gelenekçi) sünnî müslüman olmuştu. Ancak Müslümanların yaklaşık %20'si Bektaşî tarikatından idi. Genel olarak Arnavutluk'un güneyinde bulunan Ortodokslar %20, Katolikler ise Arnavutluk'un kuzeyinde yer alıyo ve nüfusun %10'unu oluşturuyor.⁶⁰

6. Christopher Deliso ve Robert Elie'nin eserlerinde ise, Komünizmden önce Arnavutlar'ın %70'i müslüman, bunların %55'i Sünni Müslüman ve %15'i

⁵⁶ Jacob E. Safra, *Encyclopedia Britannica* (2009 Book of the Year) “Albania” maddesi , yay. Encyclopedia Britannica, Inc. Chicago ABD, 2009, s, 50

⁵⁷ Robin Hanbury-Tenison, a.g.e, s, XVIII.

⁵⁸ Mentor Nazarko, “Religious Divergences in Albania and Balkan Security”, IOS (NATO Kamu Diplomasisi Bölümü tarafından yayınlandı), Amsterdam, 2007, s, 15.

⁵⁹ Robert Bideleux and Ian Jeffries, *The Balkans (A post-Communist History)*, yay. Routledge, New York, 2007, s, XIII; Frances Trix, *Encyclopedia of Islam and the Muslim World*, “Balkans, Islam in the” maddesi, I, 103; Barbara Jelavich, *History of the Balkans (Twentieth Century)*, yay, Cambridge Üniversitesi, New York, 2006, II, 84

⁶⁰ Richard Frucht, a.g.e, s, 8.

Bektaşî⁶¹ Müslüman idi. Yunanistan bölgelerine yakın olan Arnavutlar'ın %20'i Ortodoks Hıristiyan idi ve geri kalanı %10'u Arnavutluk'un farklı bölgelerinde ve özellikle kuzey bölgesinde Katolik Hıristiyan idi.⁶² Görüldüğü gibi Arnavutluk'ta resmî ve en büyük üç inancın bulunmasına rağmen dinler aralarında büyük bir uyum vardır.⁶³

İslâmiyet toplumun hâkim dinî unsuru olmasına rağmen, çalışmamızı tarihi açıdan ele aldığımızdan ötürü sonraki bölümlerde öncelikle Hıristiyanlığı ele alıp incelemeye çalışacağız.

⁶¹ Arnavutluk'ta bulunan Bektaşîler için daha geniş bilgi için Bkz: Anders Hammarlund, Tord Olsson, Elisabeth Özdalga, *Sufism, Music and Society (in Turkey and the middle east)*, yay. Swedish research institute in İstanbul transactions, 2005.; Ahmet Yaşar Ocak, *DİA* "Bektaşîlik" maddesi, İstanbul 1992, V, 373-379; H. T. Norris, *Popular Sufism in Eastern Europe (Sufi brotherhoods and the dialogue with Christianity and 'Heterodoxy')*, yay. Routledge, Londra ve New York, 2006, s, 9.; Beqir Meta, *Strengthening Religious Tolerance for a Secure Civil Society in Albania and the Southern Balkans* "The Bektashi Heritage in Albania", yay, IOS, Amsterdam, 2007, 119.

⁶² Christopher Deliso, *The Coming Balkan Caliphate*, yay. Praeger security International, Londra, 2007, s, 29; Robert Elsie, a.g.e, s, III.

⁶³ Wojciech Roszkowski ve Jan Kofman, a.g.e, s, 120.

BÖLÜM I

ARNAVUTLUK'TA HİRİSTİYANLIK

1. HİRİSTİYANLIĞIN ARNAVUT BÖLGELERİNE GİRİŞİ VE YAYILIŞI

İlliria yarım adası, hıristiyanlığın yayıldığı ilk dönemlere kadar uzandığından dolayı hıristiyanlığın en önemli merkezlerinden biri idi.⁶⁴ Hatta bugünkü Arnavutluk sınırları içinde kalmış veya bugünkü Arnavutluk sınırlarının dışında kalan Arnavut bölgelerine Hıristiyanlığın tarihi Avrupa’da en eski yerlerindedir.⁶⁵

İllirikum’un bölgeleri, Küçük Asya, Yunanistan ve Makedonya gibi bölgeleri ile birlikte Kutsal mesajın ilk yayıldığı yerlerden biri olmasından dolayı İllirikum bölgeleri İncil bölgeleri/yerleri olarak adlandırılır.⁶⁶ Çünkü İllirikum bölgelerinde İsa’nın en önemli ve önde gelen Azizleri bu bölgelerdeki insanlara İncili duyurmuşlardır.

Aziz Andrea Epir bölgesinde,⁶⁷ Aziz Androniku Panoni bölgesinde, Aziz Luka ve Aziz Titi Dalmacia/Dalmaçya bölgesinde,⁶⁸ Aziz Sezar Durres⁶⁹ bölgesinde

⁶⁴ Nikolle Loka, Gjet Kola, “İlliria Biblike – Shejtoret iliro-shqiptare nga Konstandini i Madh te Nene Tereza”, s, 8

⁶⁵ Markus W. E. Peters, *Perballjet e Historise se Kishes Katolike ne Shqiperi 1919-1996*, Terc. Klaudia Darragjati, yay. Gjergj Fishta, Lezhe-2010, s, 15.

⁶⁶ Nikolle Loka, Gjet Kola, a.g.e, s, 6.

⁶⁷ Nikolle Loka, Gjet Kola, a.g.e, s, 9 (Adelaide Morin, *Dictionaire des anges et des saints protecteurs*, Maxilivres 2003, p.31.)

⁶⁸ Nikolle Loka, Gjet Kola, a.g.e, s, 9

ve Aziz Matta Dardania bölgesinde hıristiyanlığı yaymışlardır.⁷⁰ Tabi Azizlerin öğrencileri de bu tebliğe dâhil idi.⁷¹ Her ne kadar Matta Dardania bölgesinde hıristiyanlığı yaymıştır deniliyor olsa bile, bu görüş bazı arkeolojik bilgilerle çelişmektedir. Şöyle ki, Dardania Scup (Üsküp) ile Ulpiana (Lipyan) bölgelerinde arkeolojik kazı çalışması sonucu ortaya çıkan hıristiyanlık kalıntılarının ancak II-IV yy.lar arasında oldukları görülür.⁷² Bu bölgelerden elde edilen bu kalıntılara bakılarak Dardania bölgelerine hıristiyanlığın gelmesi Aziz Matta gibi çok erken bir zamana aittir diye ileri sürülen görüşün zayıf bir görüş olduğu ortaya çıkmış olur.

Dyrrachium (Duresi – Dıraç), Apollonia, Aulon (Avlonya/Vlora), Nikopoli, (Elbasan), Lychnidus (Oher), Pulcheriopolis (Berat), Byllis, Amantia, Hadrianopolis, Phoinike (Finiq), Onchesmos (Saranda) ve Buthrotum (Butrinti), Sirmium ve Salona bölgeleri Arnavutluk'ta Hıristiyanlığın en eski merkezlerindendir.⁷³

İsa'nın Havarîlerinden en önde gelenlerinden biri olan Aziz Petrus bu bölgelerdeki insanları hıristiyanlığa çağırarak Dalmaçya'ya geçmiştir. Hatta Aziz

⁶⁹ Dures şehri, özellikle Katolik Papalığın tarafından daha sonraki zamanlarda hep önemsenmiş bir yer haline gelmiştir. Daha geniş bilgi için Bkz: (Richard Frucht, a.g.e, 7).

⁷⁰ Nikolle Loka, Gjet Kola, a.g.e, s, 9 (Gjasper Gjini, *Ipeshkvia Shkup-Prizren neper shekuj*, Drita yay. Ferizaj 1992)

⁷¹ Nikolle Loka, Gjet Kola, a.g.e, s, 9

⁷² Nikolle Loka, Gjet Kola, a.g.e, s, 9.

⁷³ Markus W. E. Peters, a.g.e, s, 15-16.

Pavlus'un İllirikum bölgesinden geçerek Roma'ya seyahat ettiği söyleniyor.⁷⁴ Bununla ilgili bazı bilgilere göre, İsa'nın 72 havarilerinden olan Caesarius adlı birinin Dyrrachium'a geldiği de söyleniyor.⁷⁵

Hıristiyanlığın Arnavut bölgelerine ne zaman ulaştığı konusu birçok yazar ve araştırmacılar tarafından tartışılan bir konu olmuştur. Genel anlamda yazar ve araştırmacı Hıristiyanlığın Arnavut veya İllirikum bölgelerine girişi ile ilgili fikirlerinin birleşme ve başlangıç noktası Aziz Pavlus'un Hıristiyanlığı yaymadaki çabalarını belirtmek için Romalılara gönderdiği mektuplarda⁷⁶ geçen şu ifadesi olmuştur: *"Ulusların söz dinlemesi için Mesih'in benim aracılığım, sözle ve eylemle, mucizeler ve harikalar yaratan güçle, Kutsal Ruh'un gücüyle yaptıklarından başka şeyden söz etmeye cesaret edemem. Yeruşalim'den başlayıp İllirikum bölgesine kadar dolaşarak Mesih'in Müjdesi'ni her yerde duyurdum"*.⁷⁷ Yazar ve araştırmacılar Aziz Pavlus'un *"Yeruşalim'den başlayıp İllirikum bölgesine kadar dolaşarak Mesih'in Müjdesi'ni her yerde duyurdum"*⁷⁸ sözünün hıristiyanlığın İllirikum bölgelerine ilk asırlardan başlayarak ulaşmasını ifade ettiğini savunmuşlardır. Yalnız bazı kimseler bu görüşü reddetmektedir. Bunu reddeden kimseler Aziz Pavlus'un *"Yeruşalim'den başlayıp İllirikum bölgesine kadar dolaşarak Mesih'in Müjdesi'ni her yerde duyurdum"*⁷⁹ ifadesindeki İllirikum

⁷⁴ Nikolle Loka, Gjet Kola, a.g.e, s, 6

⁷⁵ Markus W. E. Peters, a.g.e, s, 15.

⁷⁶ *Fettişü'l-Kitab – Sinhac yevmi li diraseti'l-Kitabi'l-Mukaddes*, s, 166-167.

⁷⁷ *Kitabu'l-Mukaddes*, C. Er-Risâle ile Ehli Rumiyyeti, el-Es'hâcu'l-Hamise ve Aşerah: 19, s, 265; *The New Testament (the new king james version)*, Romans – From Jerusalem to Illyricum, 15: 18-19, s, 172-173; *Kutsal Kitap*, Pavlus'tan Romalılar'a Mektup 15:18-19; *İncil*, Pavlus'tan Romalılar'a Mektup 15: 19, s, 325; *el-Ahdi'l-Cedîd*, er-Risâletu ila ehli rûmiyete, el-Es'hâcu'l-Hâmîsu aşera, 15: 19, s, 335; *Kutsal Kitap ve Deuterokanonik Kitaplar*, Pavlus'tan Romalılar'a Mektup 15:19, s, 231; *Ahdi Cedîd (İncili Şerif)*, Pavlus Resulun Romalılar'a Risâlesi, 15. Bâb, 19-20, Lisanî aslî Yûnandan bi tercemihî, Boyacıyan Agob matbaası, İstanbul - 1903s, 402; *The Holy Bible containing the Old and New testament and the Apocrypha*, Epistle to the Romans, chapter 15: 19, s, 794; *The Holy Bible, K. J. V*, To the Romans, 15: 18-19, s, 948; *Kitabu Mukaddes Eski ve Yeni Ahit (Tevrat, Zebur (Mezmurlar) ve İncil)*, Romalılara Mektup, Bab 15: 18-19, s, 167.

⁷⁸ *Kutsal Kitap*, Pavlus'tan Romalılar'a Mektup 15:19

⁷⁹ *Kutsal Kitap*, Pavlus'tan Romalılar'a Mektup 15:19; *The Holy Bible*, The Epistle of Paul the Apostle to Romans, Chapter 15: 29, s, 115; *The Holy Bible Containing the Old and New Testaments*, Epistle to the Romans, 15: 19, s, 905; *Kitâbu'l-Mukaddes – kutubu'l-Ahdi'l-Kadîm ve Ahdi'l-Cedid*, New York City, Risâletu Pavlus Rasul ila ehli Rumiyyeti, 15: 19-20, s, 250; *El-Kitâbu'l-Mukaddesu*, Daru'l-Kitabi'l-Mukaddes fi şirketi'l-Evsat, er-Risâletu Pavluse er-Rasûli ilâ ehli Rumiyyete, 15: 19, s, 265.

bölgesine kadar sözüyle İllirikum sınırlarına kadar ulaştığını fakat İllirikum bölgelerinin içine girmediğini ifade eder şeklinde farklı bir görüş beyan etmektedirler.⁸⁰

Tahminlere göre Pavlus, Dyrrachium veya Lychnidos şehirlerine M.S 62 yılında yaz mevsiminin sonuna doğru gelmiştir ve M.S 64 yılında ilkbaharın başlarına doğru geri gitmiştir. Tüm İllirikum bölgelerini bu iki yıl içerisinde ziyaret etmiştir.⁸¹

Pavlus'un, Titus'a yazdığı mektubunda şöyle bir ifadesi var: "*Ben Artemas'ı ya da Tihikos'u sana gönderir göndermez, Nikopolis'e, yanıma gelmeye gayret et. Çünkü kışı orada geçirmeye karar verdim.*"⁸² Biz de bu sözden yola çıkarak Pavlus'un Nikopolise gitmek için İllirikum'un güneyinden geçerek Nikopolis'e gittiğini ve bu seyahatinde de İllirialılara hıristiyanlık inancını tebliğ ettiğini söyleyebiliriz.⁸³ Egnatia yolundan geçerek gitmiştir.⁸⁴

Hıristiyanlığın Arnavut bölgelerinde hızlı yayılışı ile ilgili yazar ve şair Mehdi Frasheri'nin⁸⁵ şu sözleri dikkat çekicidir: "Hıristiyanlık tüm Avrupa'da hızlı yayıldığı gibi Arnavut bölgelerinde de hızlı bir şekilde yayıldı. Hatırlatalım ki Arnavutlar'ın eski inançları ateşe, yıldızlara tapma ile politeizm inancı idi. Hıristiyanlık, politeist bir din olarak onlara sunulunca ateş ve diğer tanrıların Hıristiyanlığın teslisi ile değiştirmiş oldular. Böylece rahatlıkla tanrılarını değiştirerek hıristiyan oldular."⁸⁶

⁸⁰ Nikolle Loka, Gjet Kola, a.g.e, s, 7

⁸¹ Nikolle Loka, Gjet Kola, a.g.e, s, 7. (S. Petri Damiani, Sermo XXVIII, *De Sanctis Apostolis Petro et Paulo*. Gasper'e bak)

⁸² *Kutsal Kitap*, Pavlus'tan Titus'a Mektup. 3: 12; *Kitabu'l-Mukaddes*, C. Tîtûs, Es'hacu's-Sânî, 12, s, 350; *The New Testament (the new king james version)*, Titus 3, 12, s, 243; *İNCİL*, Titos'a Mektup, 3: 12, s, 434. *el-Ahdi'l-Cedîd*, Er-risâletu Pavlus Rasûl ila Titûsa, El-Es'hacu's-Salisa: 12, s, 449; *Kutsal Kitap ve Deuterokanonik Kitaplar*, Pavlus'tan Titus'a Mektup, 3: 12, s, 312; *The Holy Bible, K. J. V*, The Epistle of Paul to Titus, chapter 3: 12, 836; *Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit (Tevrat, Zebur (Mezmurlar) ve İncil)*, Pavlusun Titusa mektubu, 3: 12, s, 225.

⁸³ Nikolle Loka, Gjet Kola, a.g.e, s, 7

⁸⁴ From Neapolis he followed the Via Egnatia through Philippi to Thessaloniki.

⁸⁵ Şemseddin Sami'nin ailesinden bir yazar şair'dir.

⁸⁶ Mehdi Frashëri, *Historia e Lashte e Shqiperise dhe e Shqiptarëve*, yay. Tirane 2000, s, 21.

Hıristiyanlığın Arnavutluk bölgelerine ilk asırlardaki yayılışı ile ilgili genel bilgileri aktardık. Ayrıca Arnavutluk topraklarında ilk asırlardaki en önemli noktalardan biri de M.S 600 yıllarda Slavların işgal esnasında hıristiyanlığa ait tüm izleri yok etmesidir.⁸⁷

Hıristiyanlığın İllirikum bölgelerine girişi ile ilgili ve Aziz Pavlus'un "Yeruşalim'den başlayıp İllirikum bölgesine kadar dolaşarak Mesih'in Müjdesi'ni her yerde duyurdum".⁸⁸ İfadesinde yer alan görüşleri 2 başlık altında toplamak mümkündür:

1.1. Hıristiyanlığın İllirikum bölgelerine Aziz Pavlus zamanında geldiğini kabul edenlerin iddiaları:

Hıristiyanlığın Aziz Pavlus ile İllirikum bölgelerine yayıldığını iddia eden yazarların konu ile ilgili görüşlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

a. Aziz Pavlus bizzat M.S. 53-58 yılları arasında üçüncü seyahatinde Durres şehrinden Roma'ya geçmiştir.⁸⁹

b. Isa'nın 72 öğrencisinden biri olan Aziz Sezar Dyrrachium (Durres)'in yaklaşık M.S 58 yılında Dyrrachium (Durres)'in ilk başpiskoposu olmuştur. Bir anlamda bu bizim için Hıristiyanlığın İlliria bölgesine erken bir tarihte geldiğini gösteren bir delildir.⁹⁰ Bu zamanda Durres şehrinde 70 hıristiyan aile vardı.⁹¹

c. Hıristiyanlığın, İllirikum bölgelerinde yayılışı Pavlus, Andrea ve Bartalmay gibi havarilerle başlamıştır.⁹² İlliria'nın en büyük üç bölgesi olan Durres,

⁸⁷ Markus W. E. Peters, a.g.e, s, 16.

⁸⁸ *Kutsal Kitap*, Pavlus'tan Romalılar'a Mektup 15:19; *Kitabu'l-Mukaddes – Kitabu'l-Hayat*, er-Risâletu ila mu'mini Rûma 15: 19, s, 282; *Kitabu'l-Mukaddesu*, Risâletu'l-Kiddîsi Paulus ila ehli Rûmiyetu, el-faslu'l-Hâmise aşera, 18-19, 282; *Bibla, Beselidhja e Re*, Terc. Marcel Steiner, yay. ASD, Tirane – 2007, Romakeve, 15:19; *Dhjata e Re*, Romakeve, Diodati i Ri, yay. LIM, 1994.

⁸⁹ Dom Shan Zefi, *İslamizmi i Shqiptareve Gjate Shekujve*, s, 27; Markus W. E. Peters, a.g.e, s, 15; Çiğdem Dürüşken, *Pavlus'un Kutsal Görev Gezileri ve Anadolu Halklarına Mektupları*, s, 249

⁹⁰ Pjeter Pepa, a.g.e, I, 56.

⁹¹ Nikolle Loka, Gjet Kola, a.g.e, s, 9

⁹² Pjeter Pepa, a.g.e, I, 56; Dom Shan Zefi, a.g.e, s, 27

Nikopoya, İşkodra gibi (denize kıyısı olan) büyük şehirlerinde yayılmaya başlamıştır ki,⁹³ daha sonraki dönemlerde bu, İllirikum'un Preval, Dardania, Epiri i Ri ve Epiri i Vjeter gibi bölgelerine doğru ilerleyerek yayılmaya devam etmiştir.⁹⁴

d. Hıristiyanlığın Arnavutluk bölgesine gelişi Azizlerin zamanında olmuştur. M. S. 58. yılında Aziz Pavlus, Andrea, Bartalamay ve onların öğrencileri ile İllirikum'un bölgesine gelmiştir. O dönemde Dyrrachium şehri ikinci Roma olarak adlandırılıyordu ve çok büyük bir öneme sahipti. Aziz Pavlus İtalya'ya giderken Dyrrachium, İşkodra ve Dalmacia (Dalmaçya)'dan geçerek İtalya'ya gelmiştir. M. S. 58 yılında Aziz Pavlus Dyrrachium'dan geçerken Isa'nın 72 öğrencisinden biri olan Aziz Sezari Dyrrachium'un başpiskoposu olarak tayin etmiştir. Böylece hıristiyanlık İllirikum'da başlayarak Epir ve Makedonia bölgelerine doğru yayılışına devam etmiştir. Hıristiyanlığın Arnavut bölgelerine Roma askerlerin getirdiğini söylense de, Hıristiyanlık Arnavut bölgelerine ilk asırlarda girdiği kabul edilen bir görüştür.⁹⁵

e. Aziz Pavlus'un M.S 59 yılında Romalılara yazdığı mektupdaki “*Yeruşalim'den başlayıp İllirikum bölgesine kadar dolaşarak Mesih'in Müjdesi'ni her yerde duyurdum*” ifadesi araştırmacıları ikiye bölmüştür. Kimilerine göre Aziz Pavlus, bu ifadeyle İllirikum sınırlara kadar ulaşabilmiştir ki İllirikum buna dahil değildir. Kimilerine göre ise, Aziz Pavlus bu mektubunda buna İllirikum bölgelerini de dahil etmiştir.

Hıristiyanlığın Arnavut bölgelerine ulaşması konusundaki görüşümüz ise şudur: Aziz Pavlus'un İllirikum'un Lychnide bölgesinde İncil mesajını verdiğini biliyoruz. Aziz Pavlus ikinci Roma seyahati için Dyrrachium şehrinde geçerken, Dyrrachium'de belli bir zaman kalıp insanları hıristiyanlığa çağırmıştır.⁹⁶

⁹³ Dom Shan Zefi, a.g.e, s, 25.

⁹⁴ Akademia e Shkencave e Shqiperise Instituti i Historise, *Historia e Popullit Shqiptar, (Iliret, Mesjeta, Shqiperia nen Perandorine Osmane Gjata Shek. XVI – Vitet 20 te shek. XIX)*, I, 200.

⁹⁵ Zef Mirdita, *Krishtërimi ndër Shqiptarë, “Gjashtë Shekujt e Parë Të Krishtenizmin Në Trevat İlir-Shqiptare”*, s, 39; Pjeter Pepa, a.g.e, I, 56.

⁹⁶ Nikolle Loka, Gjet Kola, a.g.e, s, 7.

f. Aziz Pavlus “Filipililer”e gönderdiği mektuplarda Sezar hakkında şöyle demektedir: “*Mesih İsa’ya ait bütün kutsallara selam söyleyin. Yanımdaki kardeşler size selam ederler. Bütün kutsallar, özellikle Sezar’ın ev halkından olanlar size selam ederler*”.⁹⁷

Dyrrachium şehrinde Aziz Sezar’ın yanında Apoli (ö. ?) ve Asti (ö. 110) gibi tanınmış iki başpiskopos da bulunuyordu.⁹⁸ I. y.y’da Dyrrachium’de Asti’yi görüyoruz ancak daha sonra II. ve VI. y.y’da da önemli Hıristiyan din adamı ve kiliselerin bulunduğu bilinmektedir.⁹⁹

Asti, M.S 1. y.y’da Durres’te yaşamış bir Arnavut Aziz Hıristiyan idi. Bize, Hıristiyanlığın ilk zamanlarından itibaren bu bölgelere ulaştığını gösteriyor. Böylece Aziz Pavlus’un bizzat kendisi bu yerleri ziyaret ettiğini diyebiliriz. Yalnız şunu belirtmek istiyorum ki, Aziz Pavlus’tan başka bir havari İlliria bölgelerine gelmemiştir.¹⁰⁰

Buraya kadar yaptığımız açıklamalarda Hıristiyanlığın, Arnavut bölgelerine girişinin M.S hemen ilk yıllara kadar uzandığını kabul edenleri ve iddialarını ortaya koymaya çalışmış olduk. Bu iddialar hakkında görüşü, değerlendirmemizi bir sonraki iddiaların sonunda vereceğiz.

1.2. Hıristiyanlığın İllirikum bölgelerine Aziz Pavlus’la beraber geldiğini reddedenlerin delilleri:

Hıristiyanlığın Aziz Pavlus ile İllirikum bölgelerine yayılmadığını iddia eden yazarların konu ile ilgili görüşlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

a. Aziz Pavlus’un İllirikum bölgesine geldiğini iddia edenlerin en önemli delili olan “*İllirikum bölgesine kadar*” sözü İllirikum bölgesini içermez.

⁹⁷ *Kutsal Kitap*, Pavlus’tan Filipililer’e Mektup. 4: 21-22.

⁹⁸ Aleksandër Meksi, *Shën Pali Ungjillëzuesi i Ilirëve*, “*Shën Pali dhe Fillimet e Krishterimit në Trojet e Sotme të Shqiptarëve*”, s, 8; Dhori Qiriaz, *Krishterimi në Shqipëri*, s, 14.

⁹⁹ Markus W. E. Peters, a.g.e, s, 15.

¹⁰⁰ Mgr, George Frendo

Lakin Pavlus'tan sonraki dönemlerde Azizler, İllirikum bölgesine gelerek halkı Hıristiyanlık'a davet etmişlerdir.¹⁰¹

b. Pavlus'un, mektubunda yazdığı “*Yeruşalim'den başlayıp İllirikum bölgesine kadar*” ifadesi ile İllirikum sınırlarına kadar ulaştığını ancak İllirikum sınırlarının içerisine girmediğini belirtmiş olması gerekir.¹⁰²

c. Ne kadar İllirikuma gittiğini söyleyenler olsa da hiçbir yerde bizzat kendisinin, İllirikum bölgesine girdiğini belirten herhangi bir sözüne ulaşılmış değildir ve buna dair de bir delil bulunmamaktadır.¹⁰³

d. Arkeolojik çalışmalar sonucu ortaya çıkmış olan Hıristiyan mezarları ve benzeri Hıristiyanlık kalıntıları ancak V.-VII. yy.a aittir. Bu gerçekler de Hıristiyanlığın bu bölgelere Pavlus'tan sonraki yıllarda girdiğini göstermektedir.¹⁰⁴

Peter Bartl, hıristiyanlığın Arnavut bölgelerde yayılışı hakkında şöyle bir tespitte bulunuyor: “Hıristiyanlığın İlliria topraklarında yayılışı iki aşamada gerçekleşmiştir:

e. Havariler zamanında şehirlerde ve deniz kenarındaki bölgelerde yayılmıştır.

f. Diğer bölgelere doğru yayılışı ise daha sonraki dönemlerde olmuştur.¹⁰⁵

Hıristiyanlığın ilk asırlardan beri İlliria topraklarındaki varlığı hakkında günümüze kadar Durrës, İşkodra, Lezha, Mat, Apollonia,¹⁰⁶ Elbasan, Diber, Oher,

¹⁰¹ Aleksandër Meksi, a.g.e, s, 7.

¹⁰² Aleksandër Meksi, a.g.e, s, 6

¹⁰³ Gasper Gjini, *Ipeshkvia Shkup Prizren neper shekuj*, Drita yay. Ferizaj 1992, s, 23; Zef Mirdita, a.g.e, s, 37; Aleksandër Meksi, a.g.e, s, 8.

¹⁰⁴ Afrim Hoti, “Aspekte të Përhapjes së Krishterimit Të Hershëm Në Provincën e Epirit të Ri”, *2000 Vjet Art Dhe Kulturë Kishtare Në Shqipëri*, Simpozium Ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë - 2003, s, 25,

¹⁰⁵ Zef Mirdita, a.g.e, s, 42 (Peter Bartl, *Albanien vom Mittelalter bis zum Gegenwart*. München 1995, 39)

¹⁰⁶ Daha geniş bilgi için Bkz: Panayotis L Vocotopoulos, *Icons from the Orthodox Communities Of Albania* “Religious Painting In Albania From The 10th to the 19th century”, yay. Europrint - ath.e. Petroulakis Abeo (Yunanistan Kültür Bakanlığı tarafından bastırılmıştır), Selanik, 2005, s, 18.

Tiran, Vlora, Gjirokaster, Sarande ve Butrinti gibi şehirlerde bulunan IV-VI yy'a ait Hıristiyan mâbedleri ve aynı zamanda Aziz Serj, Aziz Baku, Aziz Tekla, Aziz Vlashi gibi Hıristiyan Azizlerin isimlerinin İlliria'nın çeşitli bölgerine ad olarak verilmesi de Hıristiyanlığın varlığını gösteren açık delillerdendir.¹⁰⁷ Ancak görüldüğü gibi daha sonraki y.y'lara aittir.

Arnavutluk'un çeşitli bölgelerinde günümüze kadar ulaşan II. yy.a ait olarak kabul edilen 50'den fazla Kilise bulunduğu görülüyor.¹⁰⁸ Bu kiliselerin eski tarihinin yanında ilk hıristiyanların isimlerinin birçok bölgeye veya mâbedlere verildiğini de görüyoruz. Birkaçını zikredecek olursak bunları şöyle sıralayabiliriz; Aziz Pavlus, Aziz Matheu, Aziz Yuhanna, Aziz Nikolla, Aziz Mehill, Aziz İlia, Aziz Ndreu gibi isimlerinin bulunması yine Hıristiyanlığın İllirikum bölgelerinde ilk yüzyıllardan beri var olduğunu göstermektedir.¹⁰⁹

Hıristiyanlığın Arnavutluk bölgelerine ulaşması ile ilgili her iki görüşü aktardık. Araştırmalarımızdan sonra Hıristiyanlığın Arnavutluk bölgelerine apostolik bir döneme ait olmadığını kanaatine vardık. Çünkü Aziz Pavlus'un ifadesinde İllirikumu dahil veya buna benzer herhangi bir delilin bulunmamasının yanında en eski Hıristiyan mezarlıklar ve kiliseler üzerinde yapılan arkeoloji çalışmalarının sonucu I. asırdan beri var oldukları iddialarla örtüşmüyor.

Arnavutluk'un farklı yerlerindeki en eski kiliselere Aziz Pavlus ve benzeri azizlerin isimleriyle isimlendirilmiş olması da Aziz Pavlus'un bizzat kendisi gelmiş olduğunu anlamına gelmez. Çünkü eğer biz Aziz Pavlus ismi ile kiliseleri isimlendirdiklerinden dolayı yola çıkacak olursak Aziz Yuhanna veya Aziz Matta'nın isimleri ile isimlendirilmiş kiliselerin olduğunu da görüyoruz. Halbuki ne Aziz Yuhanna ne de Aziz Matta Arnavutluk topraklarına gelmedikleri gibi Aziz Pavlus'un gelmediğini düşünüyoruz.

¹⁰⁷ Akademia e Shkencave e Shqiperise Instituti i Historise, a.g.e, I , 2002.

¹⁰⁸ Pjeter Pepa, a.g.e, I, 56.

¹⁰⁹ Akademia e Shkencave e Shqiperise Instituti i Historise, a.g.e, I, 201.

Hıristiyanlığın Arnavutluk bölgelerine ulaşması konusunda genel bir bilgi verdikten sonra, Arnavutluk'taki Hıristiyanlığın tarihçesini Katolik mezhebi ve Ortodoks mezhebi olmak üzere iki başlık altında ele alacağız.

2. ARNAVUT KATOLİK KİLİSESİ'NİN TARİHÇESİ

2.1. İlliryalılar coğrafyasında Hıristiyanlığın yayılması

Hıristiyan kaynaklarına göre, İllirikum coğrafyasında, Hıristiyanlığın yayılması I. asırda Havariler Dönemi'nde başlamıştır.¹¹⁰ Bu topraklarda Hıristiyanlığın varlığının delili de Aziz Pavlus'un İllirikum'a gelmesidir¹¹¹.

Bunu tasdik eden Pavlus'un kendisidir. Şöyle ki İncil'de Pavlus'tan Romalılar'a Mektup 15:18-19 bölümünde şöyle ifade ediliyor; *“Ulusların söz dinlemesi için Mesih'in benim aracılığım ile, sözle ve eylemle, mucizeler ve harikalar yaratan güçle, Kutsal Ruh'un gücüyle yaptıklarından başka şeyden söz etmeye cesaret edemem. Yeruşalim'den başlayıp İllirikum bölgesine kadar dolaşarak Mesih'in Müjdesi'ni her yerde duyurdum”*.¹¹²

Lakin bu konudaki eksiklik veya yeterli kaynaklar bulunmadığından dolayı, Hıristiyan kaynaklarında bile Hıristiyanlığın Arnavut topraklarına girişi ile ilgili net bir tarih verilemeyeceği geçmektedir.¹¹³

Roman-Katolik olan meşhur tarihçi Daniel Farlati'ye göre, İllirikum ve Epir'de en eski Hıristiyan cemaati, Dyrrah (Durrës) şehrindeki Pavlus tarafından kurulan cemâattir ve Sezar ve Apolon'un Piskoposluğu sırasında Dyrrah (Durrës) şehrinde 60¹¹⁴ veya 70¹¹⁵ Hıristiyan ailenin yaşadığı söylenmektedir.

İllirikum'un Dyrrachium şehrinde Havari olan Andrea'nın, İsa'nın sözünü yaymak için Pavlus tarafından görevlendirildiğini ne kadar tarihî bir delil olarak

¹¹⁰ Zef Mirdita, *Gjashte Shekujt e pare te Krishtenizmit ne trevat İliro-Shqiptare, Krishterimi nder Shqiptare*, Simpozium Nderkombetar Tirane, 16-19 Nentor 1999, s. 37.

¹¹¹ Qani/Kani Nesimi, *Ortodoksizmi te Shqiptaret*, s. 31

¹¹² *Kutsal Kitap, Pavlus'tan Romalılar'a Mektup*, 15:18-19;

¹¹³ Gasper Gjini, a.g.e, s. 25.

¹¹⁴ Dhori Qiriazhi, a.g.e, s. 11.

¹¹⁵ Qani/Kani Nesimi, a.g.e, s. 32

ispatlayamasak da Havari Andrea'nın bu bölgedeki halkı Hıristiyanlığa davet ettiğini söyleyebiliriz.¹¹⁶

Aziz Yeronim şöyle diyor: "Hıristiyanlık, Hindistan'da Toma ile, Roma'da Petrus ile, İllirikum'da Pavlus ile, Ahaye'de Andrea ile ve diğer bölgelerde diğer havarilerle her tarafta yayılmıştır."¹¹⁷

Yine Hıristiyan kaynaklarına göre, Balkanlar'da ve özellikle Arnavutluk'ta Hıristiyanlığın varlığını gösteren bir başka delil de 325 yılında Nikea Konsili'ne katılmış olan 13 Piskopos'un hatıralarıdır. Bu konsile katılmış olan piskoposların arasında, Sirmiu'dan Domni, Dyrrachium'dan Eucherius, Sardika'dan Protogen, Üsküp'ten Daku,¹¹⁸ Stob ve Korfes'in piskoposları da vardı. Bu bölgeler de İllirikum ve Epir'in içerisindeydi.¹¹⁹

Arnavut başpiskoposların 451 yılında Kadıköy Konsili'nde Anchiasmos (Saranda)'dan başpiskopos Claud(ius) ve Venandi¹²⁰ gibi İllirikum'un diğer başpiskoposlarının da katıldıkları ve bu konsilde olumlu bir rol oynamaya çalıştıkları belirtiliyor.¹²¹ Anchiasmos (Onhizmos Aja, Sarandi, Sarandos, Santa, Quaranta ve Saranda)'dan¹²² Kadıköy Konsili'nde İllirikum Epiri i Vjeter bölgesinden katılanlardan dördüncüsü olan başpiskop Claud(ius), 457 yılındaki Efes konsili'ne ise katılanlardan 2.'si olarak karşımıza çıkar.¹²³ Aynı görüntüyü Arnavut piskoposlarından 553 yılında II. İstanbul Konsili'nde de görüyoruz.¹²⁴

Tarihçi Hernack'a göre, 325 yılında Arnavutluk'ta, Hıristiyanlığın merkezi olarak Nikopoy, Buthratumi (Butrinti) ve Korkira zikredilebilir¹²⁵.

¹¹⁶ Dom Shan Zefi, a.g.e, s, 29

¹¹⁷ Zef Mirdita, a.g.e, s, 38.

¹¹⁸ Nikolle Loka, Gjet Kola, a.g.e, s, 10

¹¹⁹ Zef Mirdita, a.g.e, s, 45; Gasper Gjini, a.g.e, s, 32; "Durrese dhe Fillimet e Krishterimit ne Shqipëri", 2000 *Vjet art dhe Kulturë Kishtare në Shqipëri*, Simpozium Ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë - 2003, s, 202; Dom Shan Zefi, a.g.e, s, 29

¹²⁰ Nikolle Loka, Gjet Kola, a.g.e, s, 11.

¹²¹ Dom Shan Zefi, a.g.e, s, 32; Kosta Lako, 2000 *Vjet Art dhe Kulturë Kishtare në Shqipëri*, "Qyteti dhe Peshkopata e Anchiamosit (Sarandes) ne Krishterimin e Hershem", s, 41; Gasper Gjini, a.g.e, s, 34.

¹²² Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 152.

¹²³ Kosta Lako, a.g.e, s, 41

¹²⁴ Zef Mirdita, a.g.e, s, 45; Gasper Gjini, a.g.e, s, 35

¹²⁵ Qani/Kani Nesimi, a.g.e, s, 33.

Hıristiyanlık, apostolik (Havariler) devrinden beri, 1. asır, 4. asrın ilk yarısında Roma devletince resmi din oluncaya kadar İllirya'da illegal bir din olarak yayılmıştır. İllirya'nın sahil bölgelerinde Hıristiyanlık, paganizm üzerinde kesin zaferini 2. ve 4. asırlar arasında elde etmiştir.¹²⁶ İç ve dağlık bölgelerine ise 5. ve 6. asır arasında erkek ve kız manastırları ile girmeyi başarmıştır.¹²⁷

Hıristiyanlık resmi din olarak tanınınca, müesseseler, kilise ve manastırlar kuruldu. Kilisenin müesseseleri, Dardania, Preval, Yeni Epir ve Eski Epir sancağı şeklinde kurulmuştu ve onların her birinin bir merkezi vardı.

Roma İmparatorluğunun parçalanmasından sonra bu sancakların bağlılığı Roma ve Bizans'ın arasında değişmiş, Doğu Illirikum'un sancağı altında birleştirilmiştir. 8. asrın başından itibaren 10. asra kadar bazı piskoposluklar Roma'ya, bazıları ise Bizans'a bağlıydı.¹²⁸

Kilise tarihi kaynaklarından M.S IV.-VII. yy. dönemlerinde Illirikum bölgesinin İşkodra, Lisus, Dyrrah, Skampini, Apolonia, Aulona, Bylis, Amantia, Buthroti, Foinike, Anhiasmi (Saranda) ve Andriapolis gibi bazı piskoposluklara ayrıldığı bilgisini bulmaktayız.¹²⁹

Doğu İllirya'nın 379 yılında siyasi olarak Kostantinopoli'ye bağlanmasına rağmen¹³⁰, İllirya Kilisesi (Kuzey bölgesi) Roma Kilisesi'ne dolaylı olarak bağlı kalmaya devam etti.¹³¹

Ancak, Bizans İmparatoru III. Leon, 732 yılında çıkardığı bir kararla, İllirya'nın bütün kiliselerini Roma'dan koparıp, Doğu Kilise'sine (Bizans'a) bağlar.

Böylece 8. asırdan itibaren İllirya'daki kiliseler Doğu Kilisesi'ne bağlı olarak hareket etmekteydi. Ama bu zamana kadar da özellikle 4. asırdan 8. asra kadar, İllirya'nın toprakları, Roma ve Bizans'ın savaş alanı olmuştur. Ancak

¹²⁶ Çiğdem Dürüşken, a.g.e, s, 250.

¹²⁷ Kastriot Marku, Aleksander Meksi, *Kishat e Kurbinit*, s, 42; Muzafer Korkuti, *Parailiret - Iliret - Arberit*, s, 43.

¹²⁸ Muzafer Korkuti, a.g.e, s, 43.

¹²⁹ Afrim Hoti, a.g.e, s, 25 ; Muzafer Korkuti, a.g.e, s, 44; Dhori Qiriazzi, a.g.e, s, 16.

¹³⁰ Gezim Hoxha, "Procesi i Kristianizimit ne Provincen e Prevalit Deri ne Fillimet e Shekullit VII", *Krishterimi nder Shqiptare*, Simpozium Nderkombetar Tirane - 16-19 Nentor 1999, Konferenca Ipeshkvnore e Shqipërisë, Shkoder - 2000, s, 45; Akademia e Shkencave e Shqiperise Instituti i Historise, a.g.e, I , 203.

¹³¹ Zef Mirdita, a.g.e, s, 57; Akademia e Shkencave e Shqiperise Instituti i Historise, a.g.e, I , 203.

maalesef bu asırlarla ilgili eserlerin bulunamadığını belirtmede fayda olacağını düşünüyorum.

Batı Kilisesi (Roma), İllirya kiliselerinin Doğu Kilisesi'ne bağlı kalmasını hiç bir zaman kabullenememişti ve bu bölgeyi yine himayesi altına almak için çok uğraştı,¹³² ama başaramadı. Kendi varlığını ancak İllirya topraklarında Raguza Mitropolisi ve Tivar Mitropolisi ile devam ettirmişti.¹³³

2.2. Ortaçağ'da Katolik Kilisesi'nin durumu

1054'deki Doğu - Batı / Ortodoks - Katolik Kiliseleri'nin birbirinden tamamen ayrılması (Schisma) Arnavutluk'ta ilk başta büyük bir etki yapmadı. İki kilise de birbirine rakip olmadan yanyana var oldular. Kilise'nin Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılmasından Arnavut Kilisesi de hem dinî yönden hem siyasi yönden etkilenecek Ortodoks ve Katolik olarak ikiye ayrıldı.¹³⁴

M.S 12. yüzyıldan sonra Bar şehrinde Benedikt Manastırı'nın kurulmasıyla Arnavutluk'un kuzeyinde Roma ve Katolik Kilisesinin etkisi arttı. Durres'te ise Ortodoks Kilisesi daha hâkimdi. 13. y.y'da Arnavutluk'ta, Katolik - Ortodoks ayrımı daha da belirginleşti. Roma Kilisesi'nin tarih boyunca İllirikum Kilisesi'nin üzerinde bir etkisi olmuştur.¹³⁵ Lakin İllirikum Kilisesi'nin Roma Kilisesi'nin isteklerine ne derecede cevap verdiği konusunda ve uygulamalar hakkında herhangi net bir bilgi elimizde mevcut değildir. Ülkenin güneyi tartışmasız Ortodoksluk'un hâkimiyetindeydi.

Güneyde sadece Butrinti şehri, önce Napoli Krallığı, sonra da Venedik Devleti'ne bağlıydı. Fransiskan Tarikatı ilk Arnavut manastırını 1240 yılında Lezha'da kurdu. 1278 yılında Dominiken Tarikatı ise Durres'te ilk manastırını, 1345 ve 1450 yıllarında ise İşkodra'da ve Lezha'da manastırlarını kurdu. Orosh (Mirdita Bölgesi)'daki Fransiskan Tarikatının Aziz Aleksander (Arnavutçası: Shen Llezher) ile ilgili ilk yazılı belgesi 1319 yılındadır. Benedikt Manastırı'nın daha eski olması muhtemeldir. Mirdita'da da Arber'lerin Katolik bir piskoposluk merkezi vardı.

¹³² Qani/Kani Nesimi, a.g.e, s. 33

¹³³ Qani/Kani Nesimi, a.g.e, s. 34

¹³⁴ Nikolle Loka, Gjet Kola, a.g.e, s. 12.

¹³⁵ Zef Mirdita, a.g.e, s, 57; Dom Shan Zefi, a.g.e, s, 31.

Katolik piskoposluklar 12. y.y'da tek tek yayıldı.¹³⁶ Ortacağ'da Arnavutlar genelde Arber adıyla anılıyorlardı. Yalnız, belirttiğimiz manastırlardaki sosyal hayat ve faaliyetler ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlamamış olmamıza rağmen Arnavutluk'taki manastırların sosyal hayatı ve faaliyetlerinin diğer ülkelerdeki manastırlarla benzerlik gösterdiği muhtemeldir. Bu, aynı zamanda 12. yüzyıl sonunda Kruja Kalesi bölgesinde kurulmuş olan Arbanon Kırallığı'nda yaşayan halkın da adıydı. Bu Katolik Krallık, Ortodoks Kilisesi'ne bağlı olan Kruja yönetiminden ayrılarak oluşmuştu.

Arnavut Katolikliği, 1342-1355 yılları arasındaki Sırp Çarı Stefan Dushan'ın hâkimiyetinden zarar görmeden kurtuldu. Sırp Çarı'nın ölmesi ve Sırp Kırallığı'nın dağılmasının ardından soylu Arnavut sülalesi Ballsha, Zeta bölgesi ve Arnavutluk'un kuzeyindeki iktidarı ele geçirdi¹³⁷. Ballsha'lar 1368'de Ortodoksluk'tan Roma-Katolik Kilisesi'ne geçtiler. Lezha Piskoposluğu'nun kurulması da bu dönemde gerçekleşti.¹³⁸

15. yüzyılda Papalık, Arnavut Katolikleri ve katolik mezhebine bağlı soylularla çok sıkı ilişki içindeydi. İki tarafın da ortak planı Osmanlıların Balkanlar'daki ilerleyişini engellemektir. Durres Başpiskoposu Kardinal Pal Engjelli, Kral Skanderbeg (Gjergj Kastrioti)'e İtalya'dan askerî ve maddî yardımların gelmesi için çabaladı. Aynı dönemde Arnavut Katolikleri kendilerine kültürel açıdan İtalya'yı örnek alıyorlardı. İtalya kaynaklı Rönesans'ın ve burjuva akımı olan Hümanizm'in 14. y.y'da Arnavutlar üzerinde çok etkisi oldu. Ortaçağ'dan Yeni Çağ'a geçişte Batı Avrupa'da başlayan değişiklikler ve yeni modern insan felsefesi Arnavutluk'ta da önemli mesafeler kat etti ve önemli izler bıraktı. Arnavutluk kültürel açıdan Batı Avrupa toplumlarına çok yaklaşmış oldu.

Ancak Arnavutluk'un Osmanlılar tarafından fethi, Arnavutluk'ta sürmekte olan Rönesans hareketlerini ve modernleşmeyi aniden durdurdu. Osmanlı hâkimiyeti Arnavutluk'ta Ortaçağ ve Ortaçağ öncesi arkaik ve ataerkil insan ilişkilerini canlandırdı. Ayrıca Arnavutlar tarihlerinde ilk kez, kendilerine tümünden

¹³⁶ Nikolle Loka, Gjet Kola, a.g.e, s, 12.

¹³⁷ Daha geniş bilgi için Bkz: Ferdinand Sghevill, a.g.e, s, 311.

¹³⁸ Daha geniş bilgi için Bkz: Robin Hanbury-Tenison, a.g.e, s, IV.

yabancı olan Ortadođulu ve Asyalılar'ın askeri, dini ve kültürel istilâsı altında kaldı.
Arnavutlar kitlesel olarak İtalya'ya kaçmak zorunda kaldılar.¹³⁹

¹³⁹ Mgr. George Frendo

2.3. Osmanlı Dönemi'nde Katolikler'in durumu

Osmanlılar gelmeden önceki zamanda Hıristiyan Katolikler, Arnavutluk'un Erzen nehrinden Zeta ve Drin nehrine kadar uzanıyorlardı. Ancak Osmanlılar geldikten sonra Katoliklerden İşkodra ve Kosova dağlarında yaşayan yaklaşık 120.000 kişi dışında geri kalanların hepsi İslâm inancını benimsediler.¹⁴⁰

Katolik olan Arnavutluk'un kuzeyini, Kastrioti Skanderbeg'in ölümünden sonra Osmanlıların ele geçirmesi on yıl bile sürmedi. 1479 yılında Venedik Devleti Osmanlılar ile barış anlaşması yaparak İşkodra ve Lezha'yı Osmanlılara bıraktı. Piskoposluk merkezi olan Durres de 1501 yılında Türkler'in eline geçti. Bundan sonra Katolik Arnavutlar'ın çoğunluğu İslâm'ın hâkimiyetinde yaşadılar.¹⁴¹ Osmanlıların hâkimiyeti önceleri sadece sahil bölgelerindeydi. Mirdita, Dukagjin ve Malesia e Madhe boylarına İslâm hâkimiyeti uzun bir zaman giremedi. Hatta bu bölgelerde 1490 – 1550 yılları arasında Osmanlı Devletine karşı pek çok isyan oldu.

Buna rağmen Arnavut direnişi Arnavut Katolikliği'nin yavaş yavaş çökmesini engelleyemedi. Hıristiyan kaynaklarına göre, bunun en önemli sebeplerinden biri Arnavut Katolikleri'nin İtalya ve Dalmaçya'ya göç etmesiydi. Özellikle ayaklanmaların başarısızlığı sonrası daha çok Arnavut Hıristiyanlar kaçmak zorunda kaldı. Venedikliler ve Napoli Krallığı bu savaşta Arnavutlar'ı ordularına aldılar ve onlara Stratiot'lar yani “savaşçılar” ismini verdiler. Osmanlılar gelinceye kadar Arberia/İlliria tamamen Hıristiyandı.¹⁴² Ayrıca Arnavutluk'un Osmanlıların hâkimiyetinin altına girdikten sonra Arnavutluk'tan İtalya'ya giden Katolikler'in çoğunlukla Arnavutluk'a bir daha dönmemelerin sonucunda bir yönde ülkedeki Müslümanlaşmayı hızlandırdı.

16. yüzyılın sonlarına doğru eğitim görmüş üst düzey papaz bulma sıkıntısı başgösterdi. Aynı dönemde Arnavut Katolikleri'nin Vatikan ve Papalık ile ilişki kurmaları da giderek zorlaştı. Bunun sonucu olarak Arnavut Katolikliği, İtalya ve Batı Avrupa Katolikliği'nin aksine Rönesans ve Yenilenme hareketlerinin dışında

¹⁴⁰ Mehdi Frashëri, a.g.e, s, 34

¹⁴¹ Fred M. Donner, *Encyclopedia of Islam and the Muslim World* “Expansion” maddesi, Thomson Gale, Macmillan Reference ABD, 2004, I, 243.

¹⁴² Pjeter Pepa, a.g.e, I, 57

kaldı. Eski Osmanlı vilâyetinde Katolik Arnavutlar'ın sayısı yaklaşık 180. 000 kişi idi.¹⁴³

16. y.y'da Osmanlı yönetiminin altında yaşayan Katolik ahalinin Müslümanlığı seçmesindeki en önemli etken Hıristiyan olarak ve özellikle de Katolik olarak mevkî edinmenin olanaksız olması ve Hıristiyanların Osmanlı Devletine ödedikleri ağır cizye ve haraç vergilerdi.¹⁴⁴ İslama geçen aileler en azından evlerinde Hıristiyan adetlerini sürdürebiliyorlardı. Bu arada en önemli kiliseler camiye çevrildi. Başlangıçta bu camiler küçük Müslüman grupların ibadetini yerine getirmeye yarıyordu. Bu ilk grupları askerler, memurlar, tüccarlar ve özellikle büyük toprakların Osmanlı adına yöneticisi olan tımarlılar oluşturuyordu.

Durres, Lezha veya Bar şehirlerinde Türklerin fethinden sonra, buralarda yaşayan Hıristiyan ahalinin sadece çok az bir bölümü kalmıştı. Buna rağmen bütün Türk hâkimiyeti süresince şehirlerde yine de önemli sayılabilecek sayıda Hıristiyan cemaati vardı.

1569 yılında çeşitli Hıristiyan Devletleri (önce Fransa ve daha sonra Avusturya) Osmanlılar'a kapitülasyonları kabul ettirdiler. Öncelikle ticari ilişkileri içeren bu kapitülasyonlar sayesinde Osmanlı hâkimiyeti bölgesindeki Katolikler'in durumunda da düzelmeler oldu. Örneğin; Ülke'ye Batıdan Katolik papaz getirilmesine izin verildi. Ancak yerel Müslüman yöneticiler bu kararları her zaman uygulamadılar ve Arnavut Katolikleri bu yüzden bu özgürlükten fazla yararlanamadılar. Ama yine de kapitülasyonlar sayesinde Arnavutluk'a atanmış bazı piskoposlar görev yerlerine gelebildiler. Ancak buna rağmen düzenli bir kilise örgütlenmesinin yapılabilmesi olanaksızdı. Osmanlı Devleti'nin kiliseye karşı uyguladığı kısıtlamaları nedeniyle birçok piskopos görevini uygulayamıyordu. Üst seviyeye atanmış kilise görevlileri Papalık tarafından atandıkları görev bölgelerinde çok kısa süre kalabiliyor veya ülkeye giremiyorlardı.¹⁴⁵

¹⁴³ K, Süsseim, a.g.e, I, 576

¹⁴⁴ İstituti i Sigurimeve Kombetare, s, 21

¹⁴⁵ Dom Shan Zefi, *Krishterimi Nder Shqiptare, "Fenomeni i Laramanizmit ne Vazhden e Islamizimit Ndershqiptar ne Dritene e Relacioneve Kishtare"*, s, 180

Her ne kadar Osmanlılara bazı kapitülasyonlar kabul ettirildi ise de biz bu durumu, Osmanlıların İslâm hukukuna¹⁴⁶ göre hareket etmesinden dolayı, fethettikleri yerlere vermiş olduğu özgürlük, tolerans ve diğer inançlara karşı hoşgörülüğü açısından değerlendirirsek objektif bir tutum sergilemiş oluruz.¹⁴⁷

16. ve 17. y.y'da Sarda, Deja, Ulqin ve Arber'deki küçük kilise cemaatleri yok oldu. Lezha ve Pult gibi pek çok kilise cemaati de uzun yıllar papazsız kaldı. Lezha şehrindeki piskoposluk merkezi de, şehrin Müslümanlar'ın hâkimiyetine girmesiyle, Katolik olan küçük bir köye taşınmak zorunda kaldı.

Bu eserleri tercüme eden din görevlilerinin hepsi İtalya'da yetişmiş kimselerdi. Bu eserler Arnavut edebiyatının da ilk eserleri oldu. Bu yazarların ilki Venedik civarında görev yapan katolik papaz Gjon Buzuku idi. 1542-1563 yılları arasındaki Trient Konsili sırasında Roma Ayini'ni Arnavutça'ya çevirdi. Ancak Papalığın değişen politikası ve Latince dışındaki ayin dillerinin istenmemesi sonucunda Arnavutça Katolik Ayin Kitabı kütüphane raflarına kaldırıldı. Bugün de bu kitabın orijinal tek bir basılı nüshası bulunmaktadır. Bundan ancak elli yıl sonra 1618 yılında Pjeter Budi Roma'da “Doktrina e Kreshtene” (Hıristiyan Öğretisi) adlı arnavutça kitabını bastırabildi. Bu kitap Robert Bellarmin'in yazdığı popüler katesizm (ünlü halk din bilgisi) “Christianae doktrinae explicato”nun tercümesiydi. Pjeter Budi tercümesine 50 sayfa kadar dînî şiir ekledi. Bu şiirler kısmen Latince'den tercüme, kısmen de özgün Arnavutça şiirlerdi.

Sapa piskoposu Frang Bardhi ise ilk Latince - Arnavutça sözlüğü düzenledi. Bu sözlüğün özgün adı “Dictionarium latino-epiroticum” idi. Bu sözlük 1635 yılında Arnavut Kilise görevlilerine Latince öğrenimlerinde yardımcı olması için basıldı. Bardhi'nin yazar olarak çalışmaları 1622 yılında “De Propaganda File”

¹⁴⁶ İslam Hukuku'nun kaynakları Kur'an ve Peygamber (a.s)'in sünneti'dir. Bunun yanında İcma ve Kıyas da vardır. İşte Osmanlı Devleti de şer'î hukukun hükümlerinin altında olan bir devlettir. (Erol Özbilgen, *Bütün yönleriyle Osmanlı (Âdâb-ı Osmâniyye)*, yay. İz yayıncılık, İstanbul, 2003, s, 118, 119). Yalnız, Osmanlı Devleti'nin İslam Hukuku'nun üzerinde kurulmuş bir devlet sistemi mi, yoksa Osmanlı Devleti Hükümdarlık/Sultanlık bir Devlet sistemi mi taşıyordu konusu tartışa gelmiş bir konu olmuştur. Bu konu ile ilgili daha geniş bilgi için Bkz:

Yümnî Sezer, *Osmanlı “Osmanlı'da Din-Devlet ilişkilerinin teorik ve teolojik bağlarıyla uyumu”* maddesi, yay. Yeni Türkiye yayınları, Ankara, 1999, VI, 43; Şükrü Karatepe, *Osmanlı “Osmanlı'da Din-Devlet ilişkisi”* maddesi, yay. Yeni Türkiye yayınları, Ankara, 1999, VI, 56; Davut Dursun, *Osmanlı “Osmanlı Devleti'nde din-Devlet ilişkileri üzerine bazı notlar”* maddesi, yay. Yeni Türkiye yayınları, Ankara, 1999, VI, 67.

¹⁴⁷ Robert Bideleux and Ian Jeffries, a.g.e, s, 27.

adiyla kurulan Papalık Kongresi tarafından desteklendi. Bu kilise kuruluşunun görevi dünya çapında Katolik misyonunun desteklenmesiydi. “De Propaganda File”nin Arnavutluk'taki görevi özel bir anlama sahipti çünkü bir İslâm Devleti olan Osmanlı'nın en batısındaki Arnavut bölgesinde zaten Katolikler vardı ve İtalya'dan yardım bekliyorlardı. Propaganda kongresini kilise misyonerlerini ülkeye getirmek için çabaladı, Arnavut Hıristiyanları'nın durumu ve Arnavutluk'taki politik durum hakkında bilgiler topladı ve genç Arnavutlar'ın İtalya'daki dini eğitimlerini finanse etti. Çoğu Arnavut Hıristiyan İlahiyat öğrencisi Ancona'daki İllirya Seminerleri adındaki okulda okudu.

Her ne kadar Osmanlı Dönemi'nde Müslümanlaşan Hıristiyanlar'ın gerçekten İslâmiyet'e geçmedikleri, Osmanlı'nın korkusundan dolayı İslâmiyeti kabul ettikleri ve Osmanlıların Arnavut topraklarından çekilinceye kadar Hıristiyanların inançlarını gizli tuttıkları şeklinde iddialar öne sürülse de¹⁴⁸ tarihin gerçekleri ve olgun bir akıl bu tür düşünce ve iddiaları reddetmektedir. Osmanlı Devleti, eğer Hıristiyanlara karşı baskı uyguluyor olsaydı Korça'da 1885 yılında Ortodoks okul açılması¹⁴⁹ ve piskoposların rahat bir şekilde hareket ederek misyonerlik faaliyetleri için düzenledikleri etkili toplantılara ve bu faaliyetlere izin verir miydi? Objektif bir ifade ile tabiidir ki Arnavut Kilisesi'nin Papalığın değişen politikası ve Latince dışındaki ayin dillerinin istenmemesi sonucunda Arnavutça Katolik Ayin Kitabı'nın kütüphane raflarına kaldırılması gibi asıl papalıktan kaynaklanan önemli problemleri vardı.

1703 yılında Arnavutluk'un Bar kentinde Bölge Sinod'u (Papazlar Konferansı) toplandı. Bu Sinod'a bütün Arnavut papazları ve çok sayıda ruhban katıldı. Bu olay tarihe Arnavut Ulusal Konsili (Konferansı) olarak geçti. Bu konferans tam da Arnavutlar'ın İslâmlaşmasının zirveye ulaştığı bir dönemde toplandı. Arnavut Katolikleri ve ayrıca Papalık, Arnavut Kilisesi'ni kurtarmak için harekete geçti. 18. y.y'ın kaynakları bu hareketin başarılı olduğunu gösterir. İşkodra

¹⁴⁸ Dom Shan Zefi, a.g.e, s, 180

¹⁴⁹ Richard Frucht, a.g.e, s, 9.

ve Lezha/Leja'da Katolik halka yardım götürmeleri için yeni Hıristiyan kurumları (neşriyat gibi kurumlar) oluşturuldu¹⁵⁰.

Hıristiyan Kiliseleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1912 yılında geri çekilmeye başlamasından itibaren Balkanlardaki Müslümanları baskı altına aldı¹⁵¹.

2.4. 1944-1990 yılları arasında Katolik Kilisesi'nin durumu

1945 yılında Enver Hoxha'nın iktidara gelmesi ile kiliseye yapacağı 40 yıllık zulmü de başlamış oldu. Katolik Kilisesi'ni hedef alarak ajan yuvası olarak nitelendirdiler. Bu yüzden, Katolik Kilisesi'nden bir fedakârlık yaparak, bağımsızlığını ilan etmesi istendi. Ancak o zamanın iki piskoposu Gasper Thaçi ve Vinçenc Prendushi bunu kabul etmediler. Bunun akabinde birisi komünist rejimi yüzünden hapsedilirken, diğeri infaz edildi. Daha sonra 30 Fransisken, 15 Jesuit ve birçok seminerçi gözaltına alındı. Onlardan bazıları infaz edilirken, bazıları da toplama kamplarına götürüldü.¹⁵²

Bu arada da ülkenin her yerinde, Katolik okulları ve manastırlar kapatılmıştır. Arnavutluk'ta faaliyet gösteren yabancı papazlar, 1946 yılında ülkeden atılmıştır.

Enver Hoxha'nın rejimi 1967 yılında ülkede, dini faaliyet gösteren bütün müesseseleri kapatarak ortadan kaldırdı. En azından resmi açıdan ortadan kaldırdı.¹⁵³ Öyle ki bu yıllarda ülkeyi ve halkı ekonomik, sosyal – ekonomik ve kültürel açıdan tamamen bitirdi. Bazı kiliseler umumi salonlara, bazıları da ahırlara çevrilirken kalan kısmı tamamen yıkıldı. Kilise, Cami ve Tekke dahil, Arnavutluk'ta 2169 civarında dini müessese yıkılmıştı. Enver Hoxha devleti

¹⁵⁰ [Http://www.wikipedia.org](http://www.wikipedia.org), Wikipedia free encyclopedia, Arnavutluk Katolik Kilisesi maddesi, 28 Mayıs, 2010

¹⁵¹ http://www.tevhidhaber.com/news_detail.php?id=850; http://www.musulmanarnavutluk.net/index.php?option=com_content&view=article&id=53:arnavutluk-ve-slamiyet&catid=30:roeportajlar&Itemid=40

¹⁵² Markus W. E. Peters, a.g.e, s, 152.

¹⁵³ Robin Hanbury-Tenison, a.g.e, s, 21; Wojciech Roszkowski ve Jan Kofman, *Biographical Dictionary of Central and Eastern Europe in the Twentieth Century*, yay. M.E.Sharpe, Armonk-New York ve Londra İngiltere, 2008, s, 58; James Pettifer, *Strengthening Religious Tolerance for a Secure Civil Society in Albania and the Southern Balkans* "Islam and the Albanian Periphery Lands", yay. IOS, Amsterdam, 2007, s, 63.

Daha geniş bilgi için Bkz: Miranda Vickers, *Strengthening Religious Tolerance for a Secure Civil Society in Albania and the Southern Balkans* "The Development of Religion in Post-Communist Albania", IOS (NATO Kamu Diplomasisi Bölümü tarafından yayınlandı), Amsterdam, 2007, 27.

tarafından terörist suçlaması ile 217 civarında din adamı hapse atıldı veya öldürülerek ortadan kaldırıldı. Enver Hoxha'nın tüm inançları yasaklayıcı rejiminden dolayı Arnavutluk Devleti, "dünya'da ilk ateist devleti" olarak tarih sayfalarına geçmiş oldu.¹⁵⁴

1913 yılından beri yayınlanan katolik dergisi "Hylli i Dritës", 1929 yılından beri yayını devam eden LEKA süreli dergisi, 1938 yılından beri yayını devam eden "Kumbona e se Dielles", ve Fransiskanların 1891 yılından beri yayınladığı "Lajmetari i Zemres se Krishtit" gazetesi ile 1912 yılından beri yayınlanan "Zâni i Shna Ndout" adlı Katolik yayınları 1944 yılında sona erdi. Çünkü komünist rejimin gelmesi ile bütün yayın organları kapatıldı.¹⁵⁵

Aslında Enver Hoxha'nın, 2 Ocak 1945 yılında Imz. Nigris'i yanına çağırarak özel olarak onunla görüşmesi ve ilgilenmesi Hristiyan Katoliklere karşı bir yakınlık hissettiğini göstermektedir.¹⁵⁶ Ancak Katolik piskoposlarının 17 mart 1945 yılında yapmış olduğu gizli toplantıdan çıkan karar XII. Papa Piu'nun, devlet ile ilişkilerin Britanya ve ABD büyükelçiliklerinin aracılığı ile devam etme isteği olunca¹⁵⁷ ve dış dünyaya kapalı olan Enver Hoxha'nın politikalarına karşı İslâmiyet'in ve Ortodoksların dış dünyaya bağlılıklarını kopardığı gibi davranmayıp Katolik Kilisesi Roma Papalığının emir ve isteklerinin dışına çıkmayız¹⁵⁸ diyerek devletten toplantılardan gelen her davete karşı gelerek, bir anlamda bu tutum komünist devleti için bir tehdit oluşturuyordu. Çünkü Enver Hoxha ve ekibini, Katolik Kilisesi'nin Vatikan'a bağlı kalma isteği her an dünyaya bir casurluk görevi yapabilir ihtimali vardır diye düşündüklerinden dolayı Katoliklerden başlayarak diğer inançlara karşı da bir düşmanlığı başladı. Öyle ki 1 Mayıs 1945 yılında ilk başrahip Luigi Bumçi polislerin işkencelerinden dolayı hapisnede öldü.¹⁵⁹

Devleti dine karşı oluşan kin ve kısaltmalarında yine Fransiskanların kilisesinde izinsiz silahlar devlet tarafından bulunması olayı olmuştur.¹⁶⁰ Her ne kadar Fransiskanlar silahların kimin koyduğunu ve ne amaçla orada bulunduğunu

¹⁵⁴ Robert Bideleux and Ian Jeffries, a.g.e, s, 34; Richard Frucht, a.g.e, s, 12.

¹⁵⁵ Markus W. E. Peters, a.g.e, s, 152

¹⁵⁶ Markus W. E. Peters, a.g.e, s, 153.

¹⁵⁷ Markus W. E. Peters, a.g.e, s, 154.

¹⁵⁸ Markus W. E. Peters, a.g.e, s, 183

¹⁵⁹ Markus W. E. Peters, a.g.e, s, 157.

¹⁶⁰ Markus W. E. Peters, a.g.e, s, 172.

bilmediklerini söylüyor olsalar da, şu gerçek ki, silahların kilisede bulunması komünist devleti için ciddi tehlike taşıyordu ve bu yüzden gizli toplantıların yapılması ve daha sonra da kilisede silahların bulunmasından sonra devletin dinî inançlara karşı düşmanlığı artmış oldu.

Hıristiyan kaynaklarına göre, Arnavut Hıristiyanlarını durumunun komünistlerin iktidara gelmesi ile daha da kötüleşmesinin ilk nedeni, 1946 yılında Sırp Josip Broz Tito ile daha yakın ve sıcak ilişkiler kurmasından dolayı Sırp kilisesi'nin Arnavut Kilisesine büyük zararlar verdiği'dir. Çünkü tarihen Sırp kilisesi'nin Arnavut Kilisesi mensuplarına karşı beslediği husumet¹⁶¹ ve bu zararlardan ancak 1949 yılında Enver Hoxha'nın Sırbistan'la ilişkilerini kesmesi ile Arnavut kilisesi az da olsa iyileşme kaydetti¹⁶² diye görüyoruz. Hıristiyan kaynaklarında Arnavutluk'ta Hıristiyanlığın zaman içerisinde müslümanlar tarafından değil de Sırp Kilisesi'nden zarar ve darbe gördüğü geçmektedir. Bu durum da kiliseye karşı çıkanların yine kilise olduğunu bize göstermektedir.

Katolik Kilisesi'nin, komünist devleti tarafından 1944 yılından 1952 yılına kadar 180 din adamı öldürüldü.¹⁶³ Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi, Katolik Kilisesi'nde silah bulunuşu gibi 1951 yılında İtalya'nın Arnavutluk'a ajan sokabilmek ve devleti devirme planlarını gerçekleştirmek için katolik din adamı olan D. Zef Oroshi isimli kimse Arnavutluk'un kuzeyinde isyan çıkarmaya çalıştı ise de başarılı olamadı.¹⁶⁴ Oroshi, başarısızlığından sonra Katolik Kilisesi kendisini dışlamış olsa da devletin o bölgedeki hıristiyanların inanç hürriyetine getirmiş olduğu yasaklar halkın zarar görmesinden başka bir şey getirmedi.¹⁶⁵

¹⁶¹ Markus W. E. Peters, a.g.e, s, 158.

¹⁶² Markus W. E. Peters, a.g.e, s, 174.

¹⁶³ Markus W. E. Peters, a.g.e, s, 194.

¹⁶⁴ Markus W. E. Peters, a.g.e, s, 195

¹⁶⁵ Markus W. E. Peters, a.g.e, s, 196.

2.5. 1991 yılından sonra Katolik Kilisesi'nin propagandası ve misyonerlik faaliyetleri

1991'den sonra, Arnavutluk'un batıya açılışıyla, ülke büyük ölçüde Hıristiyan organizasyonun istilasına uğradı. Protestanlar, Mormonlar, Yehova Şahitleri, Evanjelistler,¹⁶⁶ Lutherciler, Adventistler, Tele-Evanjelistler ve diğer Hıristiyan mezheplerinden oluşan bir grup, Arnavutluk'u istila etti.¹⁶⁷

Tecrit edilmiş ve aç bırakılmış bir halkın bulunmasıyla onlar, Arnavutluk'ta, umutsuzluk içerisindeki yaşayıştan kurtulmak ve Batı'nın kendileri için sakladıklarını sınamak isteyen Arnavutlar için bir elinde ekmek ve diğer elinde İncil ile gelerek, onları bir balık gibi avladılar.¹⁶⁸

Onların milyon dolarlarla hesap edilen bütçelerinin sonucu olarak 1991 yılından bu yana Arnavutluk'ta çok sayıda Protestan kilisesi boy gösterdi. Protestanlar ve Yehova Şahitleri geldikleri ülkeler tarafından büyük ölçüde destek gördüler.¹⁶⁹

Etkili ve güçlü enstitülerden birine sahip olan Katolik Kilisesi de Arnavutları İslâm Dini'nden Hıristiyanlığa geçirmeyi amaçlamaktadır. O, Batı'nın, özellikle İtalya, Avusturya ve Vatikan'ın güçlü desteğiyle muhtemelen Arnavutluk'taki enstitülerin en güçlüsüdür.

Bunun ile ilgili son günlerde öne çıkan haberlerden biri olan, İşkodra'daki Türk köyü Driştkalesi'nde bulunan 400 yıllık Osmanlı camiisinin yerine kilise yapma planını örnek olarak verebiliriz. Bu iş için harekete geçen Vatikan'ın propaganda faaliyetlerinin ise Arnavutluk'ta Müslümanların yaşadığı köye görülmemiş biçimde asfalt yol yaptırmakla başladığı belirtildi. Kayı Boyu

¹⁶⁶ Arnavutluk'taki Evanjelistler hakkında daha geniş bilgi için Bkz: Fitar Muca, *Strengthening Religious Tolerance for a Secure Civil Society in Albania and the Southern Balkans* "The Legacy of the Albanian Evangelicals and Its Continuation Post – 1990", yay. IOS, Amsterdam, 2007, s. 77.

¹⁶⁷ Christopher Deliso, a.g.e, s, 29.

¹⁶⁸

<http://www.dunyabulteni.net/index.php?aType=haber&ArticleID=115103&q=Arnavutluk+m%C3%BCsl%C3%BCmanlar%C4%B1>

¹⁶⁹ Daha geniş bilgi için Bkz: Robin Hanbury-Tenison, a.g.e, s, XVII-XVIII.

Türkleri'nin göçleriyle kurulan 18 haneli köyün tamamının Türkçe konuşmasına¹⁷⁰ ve hiçbir Hıristiyanın bulunmamasına rağmen Müslüman Türkler için kilise yapmak istemişler ancak halkın tepkisinden dolayı bu kiliseyi yapamamışlardır. Devlet yetkililerinin, şehirlerin en önemli yerlerine Rahibe Teresa'nın anıtını dikmeye çalışırken¹⁷¹ Osmanlı yadigârı camilerin kiliselere çevirilmeye çalışılması, Vatikan'ın propagandasının bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Arnavut Katolikleri nüfusun ancak %10'unu oluşturduğu halde Arnavutluk'ta modern kiliseler, dini okullar, çocuk bahçeleri, çocuk köyleri, hastaneler ve benzeri şeyleri inşa ettiler. Durres şehrinde de bir Katolik Üniversitesi açıldı. 2004 yılında ise Katolik Kilisesi, Tiran'da 'Zoja e Keshillit te Mire' isimli özel bir üniversiteyi, Don Bosco ve benzeri gibi eğitim enstitülerini açtı. Tüm bunlardan ayrı olarak, Kilise birçok kez Arnavut genel siyasetini gölge aktör olarak yönetmiştir.¹⁷²

2.6. Medya aracılığı ile yapılan misyonerlik propagandaları

Vatikan'ın etkisi Arnavutluk medyasında da hissedildi. Böylece, Tiran'ın iki güçlü yerel gazete "Koha Jone" ve "Albania", Demokristiyanlar tarafından

¹⁷⁰ <http://www.dunyabulteni.net/index.php?aType=haber&ArticleID=115103&q=Arnavutluk+m%C3%BCs1%C3%BCmanlar%C4%B1>

¹⁷¹ Bkz: EK VI.

¹⁷² <http://www.orthodoxalbania.org/Shqip/histori/BH%20Kriptokrishterimi.htm>

işletilmeye başlandı. Bunlar aynı zamanda “Gazeta 55”, “Shqiperia Etnike” gibi gazetelerde ve “Phoenix” gibi dergilerde de yetki sahibidir.

Katolikler’in, Müslüman Arnavutluk’u Katolik inancına sahip bir bölge yapma düşüncesi, ülkenin kuzeyinde haçlar dikmeleri ve İşkodra şehrindeki Rozafa Kalesinde bulunan Fatih Cami’ni kiliseye çevirme projesine para bağışlayarak destek olan Tiran’daki Amerikan elçisi Marcy Ries’i arkalarına almalarıyla birlikte 2005 yılına kadar sürdü.¹⁷³

Arnavut Katolik Kilisesi’nin misyonerlik çalışmaları hakkında, misyonerlik faaliyetler her yerde olmasına rağmen maalesef yeterli bilgiyi içeren eserlere rastlayamıyoruz.¹⁷⁴

Arnavutluk’taki Hıristiyan Sivil Toplum Kuruluşlarının ve yönetim merkezlerinin sayısı oldukça fazladır. Ancak şunu belirtebiliriz ki; Arnavutluk’ta misyonerlik faaliyetlerini gösteren misyoner vakıflarının sayısı 50’den fazladır.¹⁷⁵

¹⁷³http://www.tevhidhaber.com/news_detail.php?id=850; http://www.muslimanarnavutluk.net/index.php?option=com_content&view=article&id=53:arnavutluk-ve-slamiyet&catid=30:roeportajlar&Itemid=40

¹⁷⁴ Kastriot Marku, Aleksander Meksi, a.g.e, s, 41

¹⁷⁵ Arnavutluk’ta bulunan bazı Misyoner Vakıf/Derneklerin isimlerini okumak için Bkz: EK

3. ARNAVUT ORTODOKS KİLİSESİ'NİN TARİHÇESİ

3.1. Başlangıçtan 20. y.y'a kadar Arnavut Ortodoks Kilisesi

Antik Çağ'da Hıristiyanlığın Arnavutluk'ta yayılması çok eski tarihlerde gerçekleşti. Durres kenti dünyadaki en eski piskoposluk merkezlerinden biridir. Aziz Pavlus daha 1. yüzyılda İllirya'ya Hıristiyanlık'ı tanıtmıştı.¹⁷⁶

Hıristiyan Ortodokslar genel olarak Arnavutluk'un güney tarafında yer alıyordu. Erzen nehrinden başlayarak güneye doğru ve Drin nehrinin doğusuna doğru (bölge halkı) Hıristiyan Ortodoks idi.¹⁷⁷

325 yılındaki İznik Konsili'nde tüm İllirya, Roma idaresine bırakılmıştı.¹⁷⁸ 731 yılında ise Bizans İmparatoru III. Leo Durres Metropollüğü'nü Bizans'a bağladı.¹⁷⁹ 927 yılında Bizans, Bulgar Patrikhanesi'ni kabul etmek mecburiyetinde olunca, Arnavut Kilisesi de Bağımsız Ohri Başpiskoposluğu'na bağlandı. 1054 yılındaki Roma ve Bizans Kiliseleri arasındaki büyük bölünme (Schisma), önceleri Arnavut Kilisesi'ni pek etkilemediyse de 13. yüzyılda Arnavut Kiliseleri de rakip olan Katolik ve Ortodoks yani Roma ve Bizans Kiliseleri arasında ikiye bölündü.¹⁸⁰

Arnavut Ortodoks Kilisesi, 1766-1767 yılına kadar Slavların ve Vlahların içerisinde bulunduğu, Ohri Başpiskoposluğu'na bağlı kalmaya devam etti. Daha sonra ise Ohri ve Peja (Peja) Başpiskoposluğu kendi özerkliğini kazandıktan sonra, Fener Patrikhanesi'ne katıldılar. Aynı zamanda Arnavut Ortodoks Kilisesi de buna dâhil olmuştur. Bunun nedeni ise, bütün Balkanlar'ın Osmanlı idaresinde bulunması ve Fener Patrikhanesi'nin de Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün Ortodoksları için merkez olarak tanınmasıdır¹⁸¹.

Osmanlıların Katolik Arnavutlar'a hoşgörülü bir politika sürdürmesine karşılık, Arnavut Ortodoks Kilisesi de herhangi bir baskı görmedi. Ayrıca 17. yy.'dan sonra bir kalkınma ve gelişme yaşandı. Osmanlı İmparatorluğu döneminde

¹⁷⁶ Gasper Gjini, a.g.e, s, 23.

¹⁷⁷ Mehdi Frashëri, a.g.e, s, 36.

¹⁷⁸ Dhori Qiriazı, a.g.e, s, 14.

¹⁷⁹ Dhori Qiriazı, a.g.e, s, 38.

¹⁸⁰ [Http://tr.wikipedia.org/wiki/Arnavutluk](http://tr.wikipedia.org/wiki/Arnavutluk)

¹⁸¹ Qani/Kani Nesimi, a.g.e, s. 34

Ortodokslar yüksek dini eğitimlerini Yunanistan'da alıyorlardı.¹⁸² Pek çok Ortodoks Kilisesi imar edildi. En son imar edilen kilise ise 1797'de yapıları Berat Katedralesi idi. 17.y.y. başında Korça Metropolitliği kuruldu¹⁸³. Buna, İşkodra Sancağı'ndaki Şaliler ile Şoşiler'in Hıristiyanlık'a karşı sâdik duruşunu örnek olarak verebiliriz.¹⁸⁴

Ayrıca, Osmanlı Devleti, Ortodokslar'ı Katoliklerle birlikte asimile olmaktan koruyarak adeta "koruyucu bir rol" üstlenmiştir. Çünkü bildiğimiz gibi, o zamanlarda Papa'nın Katolik propagandası, Balkanlar'da Ortodoks Kiliselerinin, Katolik Kiliseler'e çevrilmesi yönündeydi. Bu propaganda sebebiyle çok sayıda insan öldürülmüştür.¹⁸⁵

Ortodoks Arnavutlar 19. y.y.'ın sonuna kadar Yunan Ortodoks Kilisesi'ne çok yakındı. 1912'deki Arnavut bağımsızlığı ve kültürel Rönesans (Rilindja) döneminde Katolik ve Müslüman Arnavutlar'ın birlikte mücadele etmesi ve Arnavut Devleti'ni birlikte kurma azmi ve çabalarına karşılık, Arnavut Ortodoks Kilisesi Arnavutluk'un güneyinin Yunanistan ile birleşmesi yönünde bir düşünceye sahipti.¹⁸⁶

3.2. 20. yüzyıl'da Ortodoks Kilisesi'nin durumu

Balkan yarımadasında, bağımsızlık hareketleri 19. asırda başlayıp, 20. asırda da devam etmiştir. Bu hareket, Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesiyle ciddi ölçüde hızlanmıştır. Bu hareketin sonucunda, Balkanlarda yeni devletler kurulmaya başlamıştır.

Bu olaylar tabii olarak Ortodokslar'ın milliyetçilik düşüncesini kamçılıyordu. Çünkü Katoliklerin ve Müslümanlar'ın aksine Ortodokslar, bütün dünya da bir milliyetçi düşünceye sahipti.

Balkanlar'daki bazı milletlerin, Sırp ve Bulgarlar gibi milli ve dini bağımsızlığını kazanmalarına ve Arnavutlar'ın siyasi olarak bağımsız bir devlette

¹⁸² Barbara Jelavich, a.g.e, II, 85; Robert Bideleux and Ian Jeffries, a.g.e, s, 27.

¹⁸³ [Http://tr.wikipedia.org/wiki/Arnavutluk](http://tr.wikipedia.org/wiki/Arnavutluk),

¹⁸⁴ K, Süsseim, a.g.e, I, 576

¹⁸⁵ Qani/Kani Nesimi, a.g.e, s. 35

¹⁸⁶ [Http://tr.wikipedia.org/wiki/Arnavutluk](http://tr.wikipedia.org/wiki/Arnavutluk)

yaşamalarına rağmen, Ortodoks Arnavutlar, dini bakımından henüz Fener Patrikhanesi'nin hâkimiyeti ve Yunan Ortodoks Kilisesi'nin etkisi altındaydı.

Arnavut Ortodoksları, bağımsızlık hareketlerine ülke dışında, Amerika, Romanya ve Bulgaristan'da başladı. Bu hareketin ülke dışında başlamasının sebebi de, 20. asrın başında, Arnavutluk'taki Yunan Ortodokslar'ın ve Yunan lehtarlığı propagandasının çok güçlü olmasıdır. Bu propaganda da İstanbul Fener Patrikhanesi tarafından yönetiliyordu, çünkü bu Patrikhane Helenist (Yunan) ideolojisinin etkisindeydi ve onun hedefine uygun hareket ediyordu.

Bu yüzden de, Ortodoks Yunan papazları, yerli halka dini öğretmek yerine, Yunan dilini ve kültürünü öğretiyorlardı. Bu durum da Arnavutlar ve Yunanlar arasındaki çetin bir savaşın en büyük sebeplerinden biri olmuştur.¹⁸⁷

Atina politikasına göre, Güney Arnavutluk, Yunanistan'ın bir parçası olarak görülür. Çünkü bu bölgenin halkı Ortodoks inancına sahiptir. Ancak bu bölgede her ne kadar Ortodoks halkı olsa bile yine de Müslümanlar'ın bu inancına bölgedeki sayısı fazla olduğu için, bu bölgeye Hıristiyan bölgesi diyemeyiz.¹⁸⁸ Hatta onların bu politikası, bütün Arnavut Ortodokslarını Yunan olarak saymaya ve Arnavutluk'taki Yunan okullarını, Yunan Devleti'nin programları, kadroları ve kitaplarıyla donatmaya kadar ileri gitmiştir¹⁸⁹.

Bu politikaya göre de sadece Müslüman Arnavutlar, Arnavut halkı olarak sayılırdı ve bunu "TurkoAlvanoı" (Türk-Arnavut) olarak nitelendirmişlerdi. Yunan Ortodoks politikası, Arnavutluk'un kuzeyinde yaşayan Katolik Arnavutlara çok önem vermiyordu çünkü onlar Yunan sınırına çok uzaktaydı.

Kısacası, Ortodoks Arnavutlar'ın, bağımsızlık hareketlerine yurt dışında başlamalarının sebebi, 19. ve 20. asırda Helen asimilasyon sürecinin başlamasıydı¹⁹⁰.

3.3. Arnavut Ortodoks Kilisesi'nin Bağımsızlığı

¹⁸⁷ Qani/Kani Nesimi, a.g.e, s. 37

¹⁸⁸ Zef Mirdita, a.g.e, s, 63

¹⁸⁹ Qani/Kani Nesimi, a.g.e, s. 39

¹⁹⁰ Qani/Kani Nesimi, a.g.e, s. 40

İlk bağımsız Arnavut Ortodoks Kilisesi'nin kuruluşu, ABD'de yaşayan Arnavutlar tarafından gerçekleşti. Arnavutça olarak ilk kitapları da 22 Mart 1908 yılında, ABD'de Boston şehrinde yayınlandı¹⁹¹. Aynı tarihte de Boston'nun Knight Hall'da Arnavutça dilinde ilk dini merasim gerçekleştirildi ve Phoenix Hall'da Aziz Gjergji (Shen Gjergji) adında ilk Arnavut Ortodoks Kilisesi kuruldu.¹⁹² 1908 yılında New York'da, daha sonra Korça piskoposu olacak olan Fan Noli,¹⁹³ Arnavut Kilisesi'nin piskoposluğuna getirildi. Fan Noli ayinlerin Arnavutça dilinde okunmasını sağladı¹⁹⁴.

Arnavutluk'ta bu hareketin ilk durağı Korça şehri oldu. Çünkü bu şehir aynı zamanda Ortodokslar'ın merkezi idi. Fan Noli'nin ve arkadaşlarının bu hareketi 1914-1922 yılları arasında büyük bir ilerleme katetti ve Arnavut Devleti'nin de büyük desteğini aldı¹⁹⁵.

İstanbul Patrikliği'nin karşı çıkmasına rağmen 1921 yılında dört Yunan vatandaşı piskopos Arnavutluk'u terketmeye mecbur bırakıldı. Yunanca ayinler Arnavutluk'ta yasaklandı. 1929 yılında Arnavut Ortodoks Kilisesi tek taraflı olarak kendini bağımsız (autokefal) ilan etti ve Archimandrit Bessarion Juvani'yi Metropollük'e getirdi. İstanbul Patriği, Arnavut Ortodoks Kilisesi'nin bağımsızlığını 1937 yılında kabul etti.¹⁹⁶

1922 yılından bu yana Ortodokslar 3 kongre düzenlemiştir: I. Kongre 10-19 Eylül 1922 yılında Berat şehrinde, II. Kongre 18 Şubat 1929 yılında Korça şehrinde ve III. Kongre 7 Şubat 1950 yılında Korça şehrinde yapılmıştır.¹⁹⁷

1929 - 1943 yılları arasında Arnavutluk'u yöneten İtalyan ordusu, Arnavut Ortodoksları'nı Katolik Mezhebi'ne geçmeye ve İtalyan-Arnavut Katolik kilisesi ile birleşmeye zorladı ancak Ortodokslar buna karşı direndiler. Bu dönemde Arnavut Ortodoks Kilisesi'nin 440 papazı vardı.

¹⁹¹ Qani/Kani Nesimi, a.g.e, s. 40

¹⁹² Dhori Qiriazı, a.g.e, s. 30; Qani/Kani Nesimi, a.g.e, s. 41

¹⁹³ Fan Stilian Noli, 6 Ocak 1882'de Edirne'de doğmuş ve Florida'da 13 Mart 1965'te vefat etmiş. 1924 yılında, 7 ay bir sürede Arnavutluk Devletinin Başkanlığını yürütmüştü.

¹⁹⁴ [Http://tr.wikipedia.org/wiki/Arnavutluk](http://tr.wikipedia.org/wiki/Arnavutluk)

¹⁹⁵ Qani/Kani Nesimi, a.g.e, s. 44

¹⁹⁶ Daha geniş bilgi için Bkz: Jacob E. Safra, *Encyclopedia of World Religions Britannica* "Eastern Orthodoxy" maddesi, yay. Encyclopædia Britannica, Inc, Singapur, 2006, s. 309.

¹⁹⁷ Wojciech Roszkowski ve Jan Kofman, a.g.e, s. 128.

1944'de Enver Hoxha önderliğinde komünistler Arnavutluk'ta iktidara geldi. Ortodokslar başlangıçta komünist yönetimle iyi geçinebileceklerini zannettiler, ancak kilise üzerindeki baskılar giderek arttı. Piskoposlar ve papazlar ağır hapis cezalarına çarptırıldı.

6 Şubat 1967 yılında tüm dinî inançların Enver Hoxha tarafından yasaklanmasından sonra ve aynı zamanda Arnavut Devleti'nin dünyanın ilk ve tek ateist devleti olarak ilan edildiğinde Arnavut Ortodoks Kilisesi artık yıkılmıştı ve böylece ilk ayinini 1990 yılının sonbaharında komünist rejimin çökmesi ile birlikte gerçekleştirmiş oldu.¹⁹⁸

3.4. 1990'dan sonra Bağımsız Arnavut Ortodoks Kilisesi'nin durumu

Arnavut Ortodoksları, ilk olarak, Yunan Ortodoks Kilisesi'nden ve özellikle Yunan Devleti'nden yardım aldılar. Onlar bu yardımlarla sadece dini amaçlarını değil, eski amaçlarını da gerçekleştirmek istiyorlardı. Bu yüzden Arnavutluk'ta Yunan papazların çalışmaları yardımlardan çok, Arnavutları helenize etme amacına yönelikti. Yunan papazlar gelerek Ortodoks Arnavutlar'a Yunanca kitaplar dağıtıp, Yunancayı öğretip, Ortodoksluğun dilinin Yunanca olduğu konusunda onları ikna etmeye çalışıyorlardı¹⁹⁹.

Ancak onların bu politikaları işe yaramadı çünkü 1937 yılından beri Arnavut Ortodoks Kilisesi bağımsızlığını kazanmıştı ve Fener Patrikliği ve diğer Ortodoks Kiliseler'den ayrı ve bağımsızdı²⁰⁰.

2 Ağustos 1992 tarihi Arnavut Ortodokslar'ın hayatında önemli bir yere sahiptir. Çünkü bu tarihte Arnavut Ortodokslara, komünizmden sonra Anastas Janullatos adında ilk piskopos tayin edildi. Aslında bu piskopos Arnavut Ortodokslar'ından değil de dışarıdan tayin edilerek piskoposluğa getirildi. Bu yüzden de Ortodoksları ikiye ayırdı. Bazıları bu tayinin kanuni olmadığını savunmaktadır. Çünkü daha önce 1929 yılındaki Korça'da yapılan II. Kongre'nin aldığı kararlara göre piskoposlar ve başpiskoposlar, Arnavut kökenli olup,

¹⁹⁸ Robert Elsie, a.g.e, s, xI (kronolojik no'larda); Robert Bideleux and Ian Jeffries, a.g.e, s, 34.

¹⁹⁹ Qani/Kani Nesimi, a.g.e, s. 61

²⁰⁰ Qani/Kani Nesimi, a.g.e, s. 62

Arnavutça'yı bilip, Arnavut vatandaşı olmalı idi. Diğer grup ise 1929 yılının kararlarını tanımamaktadır. Çünkü daha sonra 1950 yılında Komünistlerin ısrarı üzere yapılan III. Kongre'de alınan kararlarla bu madde kaldırılmıştır ve Janullatos'un bu görevde olması ve onun çalışmaları savunulmuştur.²⁰¹

Ancak Janullatos'i savunanların sözlerinde çelişki vardır. Çünkü Komünist sistemini dine karşı kabul edip ve sonra da bu rejimin baskısı altında yapılan III. Kongre'den çıkan kararları kanuni olarak kabul etmek gerçekten büyük bir paradoks yaratıyor²⁰².

Arnavutluk'ta Ortodoks Kilisesi'nin bazı faaliyetlerinin isimlerini şu şekilde zikretmek mümkündür;

Yüksek okulları:

- Durres'in Shen Vlash'ında "Ngjallja e Krishtit" adlı Teoloji Akademisi,

- Tiran'da "Fryme Dashurie" adlı Uzman Enstitüsü,

- Gjirokastra/Gyirokastra'da "Fryme Dashurie" adlı Uzman Enstitüsü,

Orta öğrenim - lise okulları;

- Durres'te "Kryqi i Nderuar" adlı lise,

- Tiran'da "Protagonistet" adlı Arnavut-Amerikan ortaokulu.

Radyo;

- "Ngjallja" adlı radyosu,

Poliklinikleri;

- Korça'da "Poliklinika orthodhokse"/Ortodoks polikliniği,

- Jergucat ortodoks polikliniği,

Neşriyat;

Gazete;

- Ngjallja/Ngyalya gazetesi,

- Dergileri; "Gezohu" adlı çocuk dergisi, "Kombanat" adlı ortodoks gençliğine hitap eden dergi, "Fjala" adlı öğrencilere yönelik bülteni, "Tempulli" ve "Kerkimi" adlı dinî, kültürel ve sosyal dergileri gibi Arnavut Ortodoks Kilisesi'nin birçok kuruluşu ve Arnavutluk'ta faaliyetleri vardır.

²⁰¹ Qani/Kani Nesimi, a.g.e, s. 64

²⁰² Qani/Kani Nesimi, a.g.e, s. 65

Ortodoks Kilisesi, dini dönüşümün Arnavutlar'ın ulusal asimilasyonunu da sağlayacağına inanmaktadır. Onlar, Yunanistan'daki sayıları 700.000'i aşan Arnavut göçmen üzerinde büyük bir nüfuza sahiptirler. Birçoğu Arnavut olmayan fakat Vlah (Vileh-Romanyalı) kökenli Ortodoks Arnavutlar arasında süren Yunan propagandası onları yeniden organize etmeyi, ekonomik durumlarını güçlendirmeyi ve onların etnik geçmişlerini hatırlamalarını sağladı.

1997 yılından sonra Ortodoks Kilisesi Arnavutluk siyasetinde önemli bir rol oynamıştır. Birçok Arnavut'un genel kanaatine göre Ortodoks Kilisesi ve onun Yunan Piskoposu Anastatis Yanolatos 1997 yılından 2005 yılına kadar Arnavutluk'un gerçek devlet yöneticisidir. Arnavutluk'taki Ortodoks Kilisesi Yunanistan ve Sırbistan Ortodoks Kiliselerinin desteğine sahiptir.²⁰³

Günümüzde de Arnavut Ortodoks Kilisesi'nin ne derecede bağımsız bir Arnavut kilisesi olduğu tartışılıyor. Bu konunun daha iyi anlaşılabilmesi için şu kişilerin iddia/görüşlerini aktarmanın yerinde olacağını düşünüyorum:

Tanınmış Arnavut tarihçi ve siyasetçi olan Sabri Godo, Arnavut Ortodoks Kilisesi hakkındaki görüşünü şöyle izah etti: “Ben Arnavut Ortodoks Kilisesi'nin bağımsız bir Arnavut kilisesi olduğuna o kadar emin değilim. Çünkü başındaki başpiskopos Anastatis Yanolatos Yunanlı bir başpiskopostur. Anastatis'in yanında Arnavutluk'un güneyinde yine Yunan piskoposlar kiliseleri yönetmektedir. Bence bu bağımsız Arnavut Ortodoks Kilise'si için bir sorundur ve bu sorunu Yunanlılar değil de Arnavut Kilise'sinin çözmesi gereken bir sorundur”.²⁰⁴

Arnavutluk'ta tanınmış araştırmacı Kristo Frasheri de Arnavut Ortodoks Kilisesi hakkındaki görüşünü şöyle izah etti: “Fan Noli'nin Arnavut Ortodoks Kilisesi için sonuna kadar gösterdiği “bağımsız Arnavut Ortodoks Kilisesi” çabaların boşuna gittiğini göstermiştir. Çünkü Arnavut Ortodoks Kilisesi'nin başına Yunanlı Anastatis Yanolatos getirildi.

²⁰³

[Http://www.tevhidhaber.com/news_detail.php?id=850;](http://www.tevhidhaber.com/news_detail.php?id=850;)

http://www.muslumanarnavutluk.net/index.php?option=com_content&view=article&id=53:arnavutluk-ve-slamiyet&catid=30:roeportajlar&Itemid=40

²⁰⁴ Gilmana Bushati, *Kisha, dyshoj se është Shqiptare*, Gazeta Shqiptare. 23 Kasım 2010.

Arnavut tarihi hakkında tanınmış tarihçi ve Uestern Üniversitesi'nin dekanı olan Prof. Dr. Nikolas Pano da Arnavut Ortodoks Kilisesi'nin sıkıntısını şöyle izah etti: “Yanolatus, Arnavutluk'ta dinler serbest bırakıldığı zamanda belli bir zaman için gelmişti. Ancak şimdi Arnavut Ortodoks Kilisesi'nin başında başpiskoposudur. Bence sorun, Arnavut Ortodoks Kilisesi'nin imajında duruyor ki, bazen Yunan sempatisini göstererek Yunanistan tarafını savunduğunu göstermiştir. Yunolatus, Arnavut Ortodoks Kilisesi'nde bulunan tek Yunanlı değildir, biz daha önce Gjirokaster (Ergeri) şehrinin başpiskoposunun Kosova'nın bağımsızlığını aleyhinde konuşmalarını da görmüştür. Bu sorunu çözmek için Arnavut Ortodoks Kilisesi'nin başına bir Arnavut Ortodoks din adamı getirilmelidir. Bu sorun ancak bu şekilde çözülür”.²⁰⁵

Gerek Arnavut Katolik Kilisesi'nin gerekse Arnavut İslam Komitesi'nin başındaki yöneticileri Arnavutlardan oluşmaktadır.

²⁰⁵ Gilmana Bushati, *Kisha, të bëhet Shqiptare*, Gazeta Shqiptare, 24 Kasım 2010.

BÖLÜM II

ARNAVUTLUK'TA İSLÂM'IN TARİHÇESİ

1. ARNAVUTLAR'IN İSLÂM DİNİ İLE KARŞILAŞMALARI

Arnavutların İslâm Dini ile ilk karşılaşması Osmanlı Devletinin gelişinden önce olmuştur. İslâm davetçileri Endülüs'ten Sicilya'ya ve oradan da Arnavutluk'a geçmişlerdir. İslâm davetçilerinin yanısıra müslüman tüccarların ticaret yapmak için gelmeleri ve Arnavut halkı ile etkileşimi sonucu Arnavut halkı içerisinde İslâm'a geçişlerin olduğu söylenir.²⁰⁶

Arap – İslâm kültürü 8. yüzyılda Adriyatik Denizinin sahillerinde yaşayan kabilelerde görülmüştür. Bu temaslar ticari, askeri, siyasi yönlerde olmuştur, davetçiler göçebe hayatı yaşayan kimselerdi ve bunların etkileri aralıklı olsa da 11. Yüzyıla kadar görülür. Bu etkinin 1023 yılına kadar sürdüğü de düşünülüyor.²⁰⁷ Bu temaslarla ilgili delil olarak Arnavutluk'un Mostar köyünde bulunan gümüş paralar zikredilebilir ki bunların II. Mervan El- Himar (744- 750) zamanına ait olduğu ve üzerinde "İhlâs Süresi'nin" yazılı olduğu görülmüştür.²⁰⁸

Arnavutluk'a İslâmiyetin girişi ve halkın müslüman oluşu genel olarak, Türk Fetihleri ile başlamıştır.²⁰⁹ Yalnız az önce de belirttiğimiz gibi Osmanlılardan önce de İslâm'ın Arnavutluk'a geldiğini söyleyenler vardır.²¹⁰ Ancak Aleksandre Popovic Arnavutlar'ın İslâm Dini ile karşılaşması konusunda; 14. Yüzyılın sonuyla, 15. Yüzyılın birinci yarısından önce Arnavutluk topraklarında bu tarihten öncesine ait hiçbir İslâmi ize rastlamıyoruz,²¹¹ diye ifade eder. Osmanlılar gelmeden önce, Arnavutlar Sırp Kilisesi'nin zulmü altında kalarak, kiliseye karşı nefretleri artmıştı. Şöyle ki Sırp Kilisesi'ne geçmeyenler veya onu kabul etmeyenler kılıçtan geçilerek öldürülüyordu ve onların malları ve herşeyleri kilisenin eline geçiyordu.²¹² Bu tür

²⁰⁶ Ali Musa Basha, *İslami në Shqipëri gjatë shekujve*, Biblioteka Islame, Tiranë-200/ Hicri 1421, s, 35

²⁰⁷ Ali Musa Basha, a.g.e, s, 35

²⁰⁸ Ali Musa Basha, a.g.e, s, 35

²⁰⁹ Peter Bartl, *Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları (1978-1012)*, Çeviren: Ali Taner; yay. Bedir, İstanbul - 1998, s, 23; Ferdinand Sghevill, a.g.e, s, 306.

²¹⁰ Ali Musa Basha, a.g.e, s, 47

²¹¹ Aleksandre Popovic, *Balkanlarda İslam*, ter. Komisyon, İnsan yay. İstanbul, Ocak 1995, s, 17

²¹² Nexhat İbrahimi, *İslami Në Trojet Iliro – Shqiptare Gjatë Shekujve*, yayınlayan M.D.I, Prishtinë 2000, s, 30

zulümler Arnavutlar'ı kiliseye karşı kinlendirmişti ve Osmanlılar geldikleri zaman, yerli halk bu zulümlere karşı Osmanlı'nın adaletini, yüksek bir devlet oluşunu görünce hemen İslâm'ı benimsedi.

Anadolu Türkleri, Arnavutlarla ilk defa h. 737'de (1337) Bizans İmparatorluğu ile yaptığı ittifak neticesinde tanıştılar. Bizans'ta başlayan iç savaşlar esnasında Arnavutluk'taki dağlarda yaşayanların isyan etmesi ve pek çok yeri yağmalaması üzerine III. Andronikos Aydın Beyi Umur Bey'den yardım istedi.²¹³ Başka bir kaynakta ise şöyle geçmektedir; 1338 yılında, 2.000 askerden meydana gelmiş bir birlik, imparator III. Andronikus adına, Aydın'dan yola çıkarak Arnavutluk'a ayak basmış²¹⁴ ve büyük ganimetler elde ederek geri dönmüştür.²¹⁵ Başka bir kaynakta ise, bu yardım talebinin 1336 yılında yapıldığı söylenmektedir.²¹⁶ Tarihî kayıtlarda Türkler'in 1336'da Arnavutluk'a ayak basmasının bu tarihten sonra başladığı geçmektedir. Ama esaslı temaslar 1382 yılında²¹⁷ Türk kuvvetlerinin desteğiyle harekete geçen Bizanslılar'ın Draç'a kadar olan bölgede yeniden hâkimiyet sağlamasıyla oldu. Yalnız daha sonra Türk kuvvetleri kendi ülkelerine geri döndüler.

Ancak çok geçmeden Sırp Kralı Stefan Duşan Arnavutluk'u işgal ederek Arnavutlar'ı Yunanistan'a göç etmeye zorladı. Sırp Kralı Stefan Duşan'ın ölümü ve Sırp'ların Arnavutluk'tan çekilmesiyle Arnavutluk'ta birkaç beylik kurularak Arnavutluk'un her tarafına yayıldı. Bu beylikler de Balşalar, Topyalar, Muzakalar gibiydi. Osmanlı kuvvetlerinin yeniden Arnavutluk'a gelmesi Balşalar'ın, Karlo Topyayı tehdit etmesiyle gerçekleşecekti. Çünkü Karlo Topya'nın, Osmanlı Devleti'nden yardım istemesi²¹⁸ üzerine Viyosa nehri üzerindeki Savra'da vuku bulan savaşta, 18 Eylül 1385 yılında II. Balşa'nın kuvvetleri yenildi ve hatta kendisi

²¹³ Mustafa L. Bilge, a.g.e, 384

²¹⁴ Recai Karagöz, Hasan Karagöz, a.g.e, s, 19

²¹⁵ Peter Bartl, a.g.e, s, 19

²¹⁶ Necip Alpaz, *Tarihin ışığında Bugünkü Arnavutluk*, Kardeş yayınevi Ankara, 1975, s, 97

²¹⁷ Charles A. Frazee, *Catholics and Sultans (The church and the Ottoman Empire 1453-1923)*, yay. Cambridge University, New York, 2006, 32; Necip Alpan, *Tarihin ışığında Bugünkü Arnavutluk*, Kardeş yay. Ankara – 1975, s, 97

²¹⁸ Recai Karagöz, Hasan Karagöz, a.g.e, s, 19

de o savaşta öldü.²¹⁹ Bu savaştan sonra, Topya ailesinin hâkimiyetine mensup olan Arnavutlar bundan sonra Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girdi.

Arnavut derebeyleri, bir taraftan Osmanlılar, diğer taraftan da Venedikler'in saldırılarına uğramaya başlamışlardı. İkisinden birinin hâkimiyetini tanıyacaktı, çünkü başka çareleri kalmamıştı. Türkler, kısa zamanda hâkimiyetini genişletti. Adriyatik sahilleri ve nihayet 1417 yılında Vlora (Avlonya) ve Berat, Türkler'in eline geçti.²²⁰

Harita, Osmanlı İmparatorluğu'nun 14. y.y'da Arnavutluk'un tamamını almış vaziyette olduğunu gösteriyor.²²¹

Katolik olan Arnavutluk'un kuzeyini Kastrioti Skanderbeg'in ölümünden sonra Osmanlıların ele geçirmesi 10 yıl bile sürmedi. 1479'da Venedik Devleti Osmanlılarla barış anlaşması yaparak İşkodra ve Lezha'yı Osmanlılara bıraktı. Piskoposluk merkezi olan Durres de 1501'de Türkler'in eline geçti. Bundan sonra Katolik Arnavutlar'ın çoğunluğu fiilen İslâm hâkimiyeti altında yaşadı. Osmanlıların hâkimiyeti önceleri sadece sahil bölgelerindeydi. Mirdita, Dukagjin ve Malesia e Madhe boyları bölgelerine İslâm hâkimiyeti giremedi. Bu bölgelerde 1490 - 1550

²¹⁹ Mustafa L. Bilge, a.g.e, 385

²²⁰ Peter Bartl, a.g.e, s, 21; Cathal J. Nolan, a.g.e. "Albania" maddesi, I, 8.

²²¹ Frances Trix, a.g.e "Balkans, Islam in the" maddesi, I, 102

yılları arasında Osmanlı Devletine karşı pek çok isyan oldu. Arianiti liderliğinde 1433 yılında Türklere karşı ayaklanma başlatıldı, hatta bunlar birkaç defa Türk birliklerini geri çevirmede muvaffak oldu, ancak 1438-1439 yılında Skrapar ve Tomorica dağlık bölgesine çekilerek, etkisiz mücadelesine oradan devam etti.²²²

Bu ayaklanmalarda Arnavutlar şüphesiz Napoli ve Aragon kralı V. Alfons'dan yardım almışlardır. Asıl adı Giorgio Kastriyota olan İskender,²²³ II. Murad devrinde, babası tarafından gönderildiği Edirne Sarayı'nda yetişir ve Müslüman olarak İskender adını alır. Ne var ki Osmanlı ordusunun İzladi bozgunundan (1443) sonra kaçarak irtidat edecek ve babasının mirasına konmak üzere harekete geçecektir. Venedik Cumhuriyeti, Napoli Krallığı ve Papa'yla işbirliği yaparak çete savaşlarıyla II. Murad'ı ve Fatih'i Osmanlı İmparatorluğu'na karşı 36 yıl yani 1443-1479 yılları arasında savaşlarını sürdürdü.²²⁴ İskender Bey, bu yüzden vak'anüvis tarihlerinde "Hain İskender" diye anılmaktadır.²²⁵ İskender Bey'in 17 Ocak 1468 ölümünden sonra Lek Dukagjin, Muzaka ve Topia aileleri direnişi sürdürdü. Bu konuda en çok dikkat çeken ve belirtilmesi gereken bir husus şudur. O da; "Osmanlı Devletine karşı zaman içerisinde çıkmış ayaklanmaları Osmanlı Devleti değil de yine Osmanlı Devletine katılmış müslüman Arnavutlar'ın bastırmış olmasıdır".²²⁶

Osmanlı Devleti, Arnavutluk'un çoğu bölgelerini 1423-1430 yılları arasında fethetmiştir.²²⁷ Ancak Arnavutluk'un fethi tamamen II. Muhammed (Fatih Sultan)'ın Arnavut direnişini kırarak 1468 yılında Arnavutluk'u hâkimiyeti altına almasıyla gerçekleşti.²²⁸

²²² Peter Bartl, a.g.e, s, 21

²²³ Robin Hanbury-Tenison, a.g.e, s, XXI; Richard Frucht, a.g.e, 7.

Daha geniş bilgi için Bkz: Robin Hanbury-Tenison, a.g.e, s, 51-52.

²²⁴ Robert Elsie, a.g.e, s, XXIX.

²²⁵ Beşir Ayvazoğlu, "Tiran'da iki gün", Zaman Gazetesi, 18 Aralık 2009 Cuma.

²²⁶ Petrika Thengjilli, *Shqiptaret midis Lindjes dhe Perendimit (Fusha Politike)*, II, s, 49.

²²⁷ Brian Hodson, "Turkish Wars of European Expansion (1413-1699) maddesi", *Gound Warfare. An International Encyclopedia*, III, yay. ABC-CLIO, Santa Barbara, California/ ABD - 2002, III, s, 899.

²²⁸ Cathal J. Nolan, a.g.e. "Albania" maddesi, I, 8; Cathal J. Nolan, a.g.e. "Muhammad II (1430-1481) "Fatih" maddesi, I, 616; Cathal J. Nolan, a.g.e. "Ottoman Empire" maddesi, I, 655; Richard Frucht, a.g.e, s, 7.

Belirttiğimiz tarihlerden başlayarak 15. yüzyıla kadar Osmanlı Türkleri Arnavutluk'un tamamını yavaş yavaş ele geçirdi ve böylece Arnavutlar da kısa bir dönemde İslâmiyet'i kabul etmeye başladılar.²²⁹ Arnavut halkı, Osmanlı Türkleri'ni o kadar sevdi ki artık müslüman Arnavutlara, Türk denilmeye başlandı.²³⁰

Arnavutlar'ın İslâm Dini'ni kabul etmelerine şu şekilde de bakabiliriz; Bilindiği gibi Osmanlılardan önce Arnavutlar, Yunanlaşmamaya (Ortodosluğu bırakarak) Hıristiyanlığı seçmiştir. Daha sonra da Slavlar'a ve Slavlaşmaya karşı İslâm Dini'ni kabul ederek, kendi benliklerini korumayı başarmışlardır.²³¹ Onları İslâmlaşmaya iten faktörlerden biri de buydu.

Arnavutluk'un Osmanlılar tarafından fethinden sonra İslâm dini, Arnavutlar'a üçüncü bir din olarak katıldı. 17. yüzyıldan sonra diğer Balkan milletleri gibi Arnavutlar da Müslümanlaştılar.²³² 17. Yüzyılda Arnavutluk beylerinin çoğu İslâm'ı kabul ettiğinden dolayı²³³ halk da bu dini daha hızlı ve kolay kabul etmiştir.²³⁴ Ancak Arnavutlar Müslümanlaşınca, Rumlar, Ermeniler, Boşnaklar vb. milletler Türkleşmeyip, Arnavut kültürünü ve benliklerini ısrarla korudular ve 17. y.y'da sonra İstanbul Saray Yönetiminde Sadrazamlık, Paşalık, Valide Sultanlık (dolayısıyla Padişahlık) gibi pek çok mevkiye diğer sayısız etnik gruba rağmen sahip oldular. Örnek olarak şunları zikredebiliriz; Arnavut Sancağı'ndaki vali ve askeri komutanlardan Yakup Bey, Theodor Muzaka'nın oğlu; Hamza Bey, Gjin Zenebish'in oğlu ve İshak Bey.²³⁵

²²⁹ Paul K. Davis, *Encyclopedia of Invasions and Conquests from Ancient Times to the Present* (Austria, Turkish Invasion of maddesi", yay. Grey Publishing, Millerton, New York - ABD, 2006, s, 133; Frances Trix, *Encyclopedia of Islam and the Muslim World* "Balkans, Islam in the" maddesi, yay. Thomson Gale, Macmillan Reference ABD, 2004, I, 102.

Daha geniş bilgi için Bkz: "Jorgen S. Nielsen, *Encyclopedia of Islam and the Muslim World* "Europe, Islam in" maddesi, I, 236"

²³⁰ Mehdi Frashëri, a.g.e, s, 23

²³¹ Roberto Moroco dela Roka, *Kombësia dhe feja në Shqipëri 1920 - 1944*, Yayınevi, Elena Gjika, Tiranë 1994, s, 9.

²³² Robin Hanbury-Tenison, a.g.e, s, 145.

²³³ Daha geniş bilgi için Bkz; Recai Karagöz, Hasan Karagöz, , Türkiye- Arnavutluk ilişkilerinin Dünü- Bu günü- Yarını, Harp Akademileri Basımevi Yenilevent- İstanbul Nisan 1995

²³⁴ Recai Karagöz, Hasan Karagöz, a.g.e, s, 20

²³⁵ Peter Bartl, a.g.e, s, 25 Not: (İnalcık, Timariotes, s, 127)

Osmanlıların Arnavut Katolik Kilisesi'ne karşı belirli bir politika sürdürmesine karşılık, Arnavut Ortodoks Kilisesi'nin herhangi bir baskı görmediğini belirtmemizde fayda vardır.

1.1. Müslümanlaşma süreci:

Arnavutlar'ın İslâm Dini'ne girmesine sebep olan faktörler hakkında iki görüş vardır.²³⁶ Bu görüşler günümüzde sadece Arnavutlar'ın İslâm'a geçmesindeki konu ile ilgili değil de, bütün milletlerin İslâm'a karşı görüşüdür aynı zamanda. Osmanlılar Arnavutluk'u Arnavutlar'ın haklarını ellerinden alarak işgal etmiştir diyenlere karşı Dr. Milazim Krasniqi şöyle bir cevap verir: "Osmanlılar bize geldiklerinde Arnavutlar'ın hakları diye herhangi bir konudan bahsetmemiz mümkün değildi. Çünkü, Sırp lar memleketimizi işgal etmişti ve Sırp işgali Car Dushani'nin kanunları ile yürüyordu. Özgürlüğümüz Osmanlı tarafından elimizden alındı diyenler sadece yalan konuşmuş olurlar, çünkü Osmanlılar geldikleri zamanda Arnavutluk'ta Sırp işgali sürdürülmekteydi ki, bu işgal çok kanlı idi. Car Dushani'nin kanunları da şöyle idi: Sırp işgali altına girenlerin Sırp Ortodoks Kilisesi'ni kabul etmeleri istenirdi veya istemeseler de zorla kabul ettirilirdi veya kılıçtan geçirilirdi.²³⁷ Hatta Arnavutlar bu zamanda millet olarak her alanda yok olmakla karşı karşıya kalmışlardı. Arnavutlar'ın İslâm Dini'ni benimsemelerinin bir nedeni de İslâm'ın, özgürlüğü olmayanlara özgürlüğü ve haklarını vererek adil bir yönetim sunmasıydı..."²³⁸

²³⁶ Xhavit Shala, "Shqiptaret ne udhekryq", Tirane, 2000, s.20

²³⁷ Osmanlı'lardan önce Sırp ların yapmış oldukları işkenceler ve kanlı zulümler hakkında daha geniş bilgi için Bkz: Milazim Krasniqi, a.g.e, Zëri Ynë, Prishtinë, 2006; H. T. Norris, a.g.e, s, 2.

²³⁸ Milazim Krasniqi, Krasniqi, *E verteta e Islamit nder shqiptaret*, Zëri Ynë, Prishtinë 2006, s,11

1.1.1. Arnavut halkı “Zorlanmadan, isteyerek İslâm’ı kabul etmişlerdir” diyenlerin görüşlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Osmanlı Devleti İslâm şeriatı üzerine kurulmuş bir devletti ve İslâm şeriatı da zorlamayı red etmektedir.

2. Devletin (Osmanlı’nın) resmi dini olan İslâmiyet’i kabul etme mecburiyeti yoktu.²³⁹

3. Sırp zulmünden dolayı ve Katolikler ile Ortodokslar’ın çatışmalarından dolayı halk huzursuzdu, İslâm Dini gelince Arnavut halk kolayca bu dini benimsedi.²⁴⁰

4. Tarih faktörü²⁴¹

5. Ekonomik ve sosyal sebeplerden dolayı²⁴²

6. Roma’dan umutların kesilmesi²⁴³

7. Arnavutlar’ın, kanlı Sırp işgalinden kurtulup Osmanlı’nın adaletine kavuşması.²⁴⁴

8. Müslüman olarak Osmanlı Devleti’nde makamca yükselme imkânlarının bulunması, birçok derebeyinin İslâmiyet’i kabul etmesinde önemli bir sebep olmuştur.²⁴⁵

9. Arnavutlar, Osmanlı Devleti’nden eğer memnun olmasaydılar Osmanlı Devleti’nden ayrılan son millet olmazlardı. Hatta bazı Arnavutlar Osmanlı Devleti’nden hiç ayrılmamak için ellerinden geleni yaptılar. Çünkü Osmanlı Devleti, onlara her türlü maddî ve manevî imkânı tanıyordu. Böylece Osmanlı Devleti’nin Arnavutluk topraklarından çekilmesi ile zanaatlarından, işlerinden ve Osmanlı İdaresindeki yüksek makamlarından mahrum kalmış olacaklardı.²⁴⁶ Arnavutlar’ın

²³⁹ Peter Bartl, a.g.e, s, 24.

²⁴⁰ Metin İzet, a.g.e, s, 519.

²⁴¹ Xhavit Shala, a.g.e, s.22.

²⁴² Aleksandre Popovic, a.g.e, s, 17.

Daha geniş bilgi için (Robert Bideleux and Ian Jeffries, a.g.e, s, 27).

²⁴³ İnstituti i Sigurimeve Kombetare, a.g.e, s.83.

²⁴⁴ Milazim Krasniqi, a.g.e, s, 13.

²⁴⁵ Peter Bartl, a.g.e, s, 25

²⁴⁶ Petrika Thengjilli, a.g.e, II, 49.

kendi özgür iradeleri ile İslâmiyeti kabul ettikten sonra ve Osmanlı-Arnavut kardeşliğinin oluşmasından dolayı Osmanlı Devleti, Arnavutlar'ı Saraylarında idarî görevlere kadar yükseltmiştir.

10. Bilindiği gibi, Arnavutluk bağımsızlığını 1912 yılında ilan etmiştir. Eğer Arnavutlar, İslâm Dini'ni zorla kabul etmiş ve Osmanlıların orada olmasını 5-6 asırdır istememiş olsalardı, 1915 yılında gerçekleşen Çanakkale Savaşı'nda Arnavutluk'tan Çanakkale'ye gelip düşmanlarla savaşıp şehit düşmezlerdi.

11. Eğer zorla kabul ettirilmiş ise Osmanlılar gittikten sonra mantıken İslâm Dini'ni terketmeleri gerekirdi ki, İslâm Dini'nin etkisi daha sonra da artmaya devam etti. Hatta Osmanlı zamanında bu geçişlerin iki din adamının huzurunda yapılması zorunluluğu kanunda vardı. Örnek verecek olsak, Berat Kalesi'nden Andrea Kuka isteyerek ve kendi iradesi ile İslâmiyet'i seçerek Hasan ismini almıştı.²⁴⁷

12. Osmanlı Devleti Balkan Devletleri'nin tamamını almış durumdaydı. Eğer Osmanlı Devleti zorla İslâm'ı kabul ettirmiş olsaydı Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan gibi diğer Balkan Devletleri'nin tamamı da İslâm Dini'ni kabul etmiş olacaktı ki, onlar kendi Hıristiyan dininde kaldılar, isteyen İslâm'ı kabul etmiş, isteyen eski dinini yaşamaya devam etmiştir.²⁴⁸

13. Arnavutlar'ın hepsi İslâm'ı seçmedi. Bazıları eski dinlerinde kaldı. Hatta Hıristiyan din adamları Bizans Dönemi'ndeki bütün haklarına sahiptiler.²⁴⁹

14. İslâm Dini sadece dinî konular ile sınırlı değildir. O, aynı zamanda bir kültürdür. Bir yaşam sistemidir, çeşitli konuları da içermektedir. Tarihte zulümle bir kültürü yok etmenin örneği çoktur. Ancak bir kültür zorla tamamen başka bir kültür ile değiştirilmemiştir.²⁵⁰

15. Mustafa Kemal Atatürk'ün 1934 yılında Arnavutluk Kralı Ahmet Zogu'ya yazdığı şu mektuba bir göz atarsak Arnavut – Türk arasındaki ilişkilerin ne derecede olduğunu görebiliriz:

²⁴⁷ Ali Musa Basha, a.g.e, s, 58

²⁴⁸ Xhavit Shala, a.g.e, s.20.

²⁴⁹ Xhavit Shala, a.g.e, s, 47

²⁵⁰ Xhavit Shala, a.g.e, s, 45

❖ Mustafa Kemal Atatürk, Ahmet Zogu'ya gönderdiği mektupta şöyleder:

“Biz Arnavut milletini severiz, kardeş tanırız, kendimizden uzak görmeyiz. Devlet ve millet olarak kuvvetlenmesini ve terakki etmesini ve Balkanlar'da lâyük olduğu mevki kuvvetle, bilhassa da müstakil, emniyetli bir sürette olmasını ciddi ve kat'i olarak isteriz”.²⁵¹

❖ Ahmet Zogu'nun Mustafa Kemal Atatürk'e verdiği cevap ise şöyledir; *“Beş asır Arnavut milletinin vahdetini (birliğini) Türkiye muhafaza etmiştir. Türkiye olmasaydı Arnavutluk kendisini ne Slav istilâsından kurtarabilirdi, ne de Lâtinlerin Arnavutluk'u harita-i cihandan silmelerinin önüne geçebilirdi. Varlığımızın esasını Türkiye'ye medyunuz (borçluyuz)”*.²⁵²

Eğer Osmanlılar, İslâmiyeti Arnavutlar'a zorla kabul ettirmiş olsaydı Arnavutluk'un zamanındaki kralı Ahmet Zogu'nun M.K. Atatürk'e yazdığı cevap mektubunda “Varlığımızın esasını Türkiye'ye borçluyuz” diyecek kadar samimi sözler söyler miydi yoksa bize İslâmiyeti zorla kabul ettiren Osmanlılardan ne mutlu ki ayrıldık, onların işgalinden iyi ki kurtularak bağımsız olduk gibi benzer sözler mi sarfederdi? Bu samimiliği ve minnetarlığı dile getiren sözler, Osmanlılara karşı duyulan sevgiyi ve aralarındaki kardeşliği dile getiriyordu ki bu sözler tarih boyunca iki milletin aralarında kin beslemediklerini ve böylece İslâmiyet'i Osmanlıların adâleti ve karşılıksız hizmetleri karşısında kendi istekleri ile kabul ettiklerini gösteren bir delildir.

Başka bir delil de, İslâm Dini'nin günümüzde ABD'de, Avrupa'da ve diğer devletlerde en hızlı yayılan din konumunda olmasıdır. Günümüzde kimse bu ülkelerdeki insanları İslâm'ı seçmeleri konusunda zorlamamaktadır.

Yalnız Arnavut halkının kitleler halinde İslâmiyet'i kabul etmesi ise 17. yüzyılda başlamıştır. Henüz 16. yüzyılın sonunda Kuzey Arnavutluk halkının %30'u İslâmiyet'i kabul etmişti.²⁵³ Çoğu Hristiyan olan Arnavut prensleri zamanla İslâm'ı

²⁵¹ Bilâl N. Şimşir, *Türkiye-Arnavutluk İlişkileri – Büyükelçilik Anıları (1985-1988)*, Ankara, 2001, s, 14.

²⁵² Beşir Ayvazoğlu, a.g.e, 19 Aralık 2010; Bilâl N. Şimşir, a.g.e, s, 15.

²⁵³ Peter Bartl, a.g.e, s, 25 Not: (Vatikan arşivindeki bir belgeye dayanarak, Fulvio Cordignano'nun *Geografia ecclesiastica dell'Albania dagli ultimi decenni del secolo XVI alla meta del secolo XVII*. In: *Orientalia christiana* 36 (1934), s, 231)

kabul etmiştir.²⁵⁴ Prenslerin İslâm Dini'ne geçmeleri halkın da bu dine geçmelerini hızlandırdı. Bu durumun zorlanmadan kabul edildiği konusundaki delilleri çoğaltmamız mümkündür ancak bu kadarının yeterli olacağı kanaatindeyim.²⁵⁵

1.1.2. İslamiyet Arnavut halkına “Zorla kabul ettirilmiştir” diyenlerin görüşlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. İslâm Devleti ilk başta Muhammed tarafından kuruldu. Bu devlet savaş ile genişletilmiştir.²⁵⁶

2. Osmanlı Devleti hâkimiyeti altında bulunan milletler üzerinde İslâm Dini'ne geçmeleri konusunda baskı uygulamıştır.

3. Osmanlı Devleti'nin, gayrimüslimlerden cizye alması bu yolla ekonomik baskı yaptığını gösterir.

4. Osmanlılar ailelerden küçük çocukları alarak yeniçeri ordusuna katmak için onları ilk önce yetiştirirdi. Bu yetiştirmede onların dinî inançlarında da değişim gerçekleşiyordu, bu da onların din konusunda özgür bırakılmadığını gösterir.

5. Osmanlı İmparatorluğu'nda din özgürlüğü olmuş olsaydı, ilk başta İslâm'a geçenlerin daha sonra yine atalarının dini olan Hıristiyanlığa geçmek istemeleri engellenmezdi ve şiddet içeren uygulamalar yapılmazdı. Bu Tanzimat'tan sonra da devam etmiştir.

6. İslâmiyet'in, Arnavut insanına zorla kabul ettirildiği kanaatindeyim. Çünkü eğer İslâmiyet Arnavutluk bölgesine zorla gelmemiş olsaydı, Arnavutluk'taki Hıristiyanlar inançlarını koruyabilmek için İşkodra gibi Arnavutluk'un kuzey dağlarına çıkmazlardı. Osmanlılar Arnavutluk'a geldiği zamanda, Hıristiyanlık inancını korumak isteyenler ya yabancı ülkelere göç etmek zorunda kalmışlar ya da Arnavutluk'un kuzey bölgesindeki dağlara çekilmişlerdir.²⁵⁷

7. Bununla ilgili büyük Arnavut yazar Şemseddin SAMİ ne güzel anlatıyor: “İslâm'ın genişlemesi konusunda fetihler dışında başka bir yol daha var,

²⁵⁴ Recai Karagöz, Hasan Karagöz, a.g.e, s, 20

²⁵⁵ Daha geniş bilgi için Bkz: Jorgen S. Nielsen, *Encyclopedia of Islam and the Muslim World* “Europe, Islam in” maddesi, I, 272.

²⁵⁶ İstituti i Sigurimeve Kombetare, a.g.e, s, 21

²⁵⁷ Mgr. George Frenco

tarihçiler tarafından bahsedilmemiş olan başka bir yol da, fetihsiz, kılıçsız ve askersiz ki, o dinin kendi kendisine büyümesidir. Bu, diğer yol (fetihler)'dan daha büyük olmasa da neredeyse aynı başarıdadır.²⁵⁸

Günümüzde kendi tarihini bilmeyenler veya gerçekleri görmezlikten gelenler diyor ki: Osmanlılar bize zulmetti, haklarımızı elimizden aldı. Onlara şöyle bir hatırlatmada bulunabiliriz. Osmanlılar geldiğinde Arnavutlar Ortodoks Sırp Kilisesi'nin hâkimiyetinin, Sırp işgalinin yarattığı üzücü bir haldeydi. O günkü Arnavutlar'ın ne özgürlükleri, ne de hakları vardı. Bunlar yetmiyormuş gibi, Sırp insanlar arasında yürürken Sırp olmadıkları anlaşılın diye Arnavutlar'ı kızgın demir oklarla dağlıyorlardı. Peki, bunu neden yapıyorlardı ve bu ne anlama gelirdi? İki Sırp hâkimin Llazar Hrebelanoviç ki daha sonra Car Llazar künyesiyle meşhur olacaktı ve Vuk Brankoviç'nin işgali çok kanlı idi. Bunlar Arnavutlar'ın alınlarını kızgın demir oklarla koyup çiziyorlardı. Arnavutlar'ın hiçbir hakkı olamazdı, çünkü onlar Sırp Ortodoks Kilisesi'nden değillerdi.²⁵⁹

Bu iddialardan sonra İslâm Dini'nin Arnavutluk'a giriş süreci ile ilgili bazı bölgelerin İslâm Dini'ne geçiş aşamalarını ve ne şekilde girdiklerini tek tek ele alarak inceleyelim.

²⁵⁸ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, 59

²⁵⁹ Milazim Krasniqi, a.g.e, s,11

2. ARNAVUTLUK SANCAKLARI'NIN VE KAZALARI'NIN DÎNÎ DURUMU

2.1. İŞKODRA SANCAĞI

Shkoder, İskenderiye, Skutari ve Skadar isimleriyle de anılmıştır. Arnavutluk'un en eski yerleşim birimlerinden biri olan İşkodra, aynı zamanda ülkenin kuzey kesimindeki en önemli sanayi ve kültür merkezidir. İşkodra sancağı, Arnavutluk'un kuzeyinde yer alan ve İstanbul'dan 770 km, Adriyatik Denizi'nden de 28 km uzaklıkta bulunan bir bölgedir. Osmanlı yönetiminin (1393-1396. 1479-1912) ilk dönemlerinde önemli bir sancak merkezi ve kale şehriydi.²⁶⁰ Ticaret ve stratejik yönü itibariyle İşkodra sancağı çok büyük bir önem taşıyor. İşkodra, M.S. VII. y.y'da Slavlar tarafından işgal edildi. Uzun bir zaman Slavların hâkimiyeti altında kaldıktan sonra 1368 yılında Slavların işgalinden kurtulup Principata e Zetes (Zeta'nın Prenslığı) adı altında küçük bağımsız bir bölge oldu. Yalnız 1401 yılında Venedikliler tarafından işgal edildi ve 1409 yılında Macaristan kralı Macar Sigizmund'un hâkimiyetinin altına girdi.

1444 yılında Venedikliler tarafından yeniden işgal edildi ve 10 yıl sonra 1454'te Evrenosoğlu İsa Bey tarafından İşkodra bir kez daha Osmanlı topraklarına katıldı ise de, şehir birkaç kez daha el değiştirdi. II. Fatih Sultan Mehmet döneminde (1451-81) yılında Rumeli Beylerbeyi Mahmud Paşa büyük bir ordu ile gelerek şehri kesin olarak 1467 yılında fethetti.²⁶¹ Ancak İşkodra şehrinin Fatih Sultan Mehmet tarafından 1479 yılında fethedildiğini zikreden eserler olmasına rağmen,²⁶² 1467 yılında fethedildiği görüşünün daha tutarlı olduğunu düşünüyoruz.

²⁶⁰ Michael Diel, *DİA* "İşkodra" maddesi, İstanbul, 2001, XXIII, 433.

²⁶¹ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 163.

²⁶² *LA*, "İşkodra" maddesi, X, s, 5938.

Görüldüğü gibi bu bölgenin uzun zaman farklı işgallere maruz kalması bize hem ne kadar büyük bir önem taşıdığını hem de insanların büyük acılar çektiğini göstermiş oluyor. Böylece halk, Fatih Sultan Mehmet'in fethinden sonra rahat bir nefes almış oldu.

İşkodra sancağı, arazi yönünden geniş bir sancak olup sürekli işgal altında kaldığından dolayı Osmanlı Devleti'nin Rumeli'deki sancaklarının en az nüfusa sahip bölgesiydi.

Şemseddin Sami, İşkodra Sancağı'nı grafikte şu şekilde açıklar:²⁶³

İLİ / Sancak	İlçeleri/Kazaları	Nahiyeleri	Köyleri
İŞKODRA	İşkodra	Kraja	6
		Ana e Malit	11
		Ana e Bunes	20
		Ana e Drinit	13
	Lezha		21
	Kruja		53
	Mirdita		
Puka			
Tuzi			

²⁶³ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 169.

2.1.1. İşkodra:²⁶⁴

İşkodra, tarih boyunca her dönemde büyük bir öneme sahip olmuştur. Osmanlı Devleti'nde de İşkodra'nın önemi ve yeri de büyüktür. O, bir din, kültür ve ticaret merkezi idi.²⁶⁵ Fatih devrinde zaferden zafere koşan Osmanlı ordusunu en fazla yoran savaş, (İşkodra) şehrinin surları önünde cereyan etmiştir.²⁶⁶ Osmanlılar, o vakite kadar iştirak ettikleri harplerin hiçbirinde İşkodra'daki kadar çetin bir mukavemetle karşılaşmamıştı.

İşkodra hakkında farklı görüşler ve bilgiler verilmiştir. Bazılarını şu şekilde zikredersek İşkodra konusunun daha iyi anlaşılacağı görüşündeyiz.

²⁶⁴ Scutari, Shkodër, İşkodra kelimesi hakkında farklı görüşler olmuştur; Kimisi İşkodra ismi Arnavutça'dan "Koder" (eski halk dağın etrafında yerleştiği için Koder – Dağ anlamını almıştır) kökünden geldiğini söyler. Ama İşkodra isminin aslı, Üsküdar'a dayanıyor şeklinde farklı görüşler vardır.

İşkodra (Scodra) milâttan önce III ve II. y.y'da İllir Devleti'nin merkeziydi. Milâttan önce 168'de şehir Romalılar'a, 395'ten sonra da Bizans'a geçti. Milâttan sonra XI-XIII. asırlarda da Bizans ve Zeta Sırp Prenslığı arasında hâkimiyet mücadelelerine sahne oldu. (Machiel Kiel, *DİA* "İşkodra" maddesi, XXIII, 433.

²⁶⁵ LA, "İşkodra" maddesi, X, s, 5938.

²⁶⁶ İşkodra'nın fethinde, Fatih Sultan Mehmet'in ordusu binlerce şehid vermiştir. Osmanlılar'ın, şehri ve kaleyi teslim etme çağrısına İşkodra'nın başında bulunan Venedikli'nin verdiği cevap şu olmuştur:

"Ben Venedikliyim. Mensup olduğum ailenin içinde, muhafazasını memur olduğum kaleyi düşmanıma terk eden kimse çıkmamıştır. Ya İşkodrayı müdafaa ederim, yahut da burada ölürüm!" ve kuşatma uzayınca halkın açlık ve sefalet yüzünden teslim olmak istediklerini Venedikli komutan Loredano duyunca, halkın önüne geçerek: "düşmelerini çatır çatır kopararak göğsünü halka doğru açtıktan sonra şöyle haykırdı: "Açlıktan bahsediyorsunuz hâl! O halde, ne duruyorsunuz. Gelip benim etimi yeyiniz! İşte vücudumu açların önüne atıyorum! İsteyen beni parçalayıp yesin! Düşman tarafından türlü işkencelerle öldürülmektense, askerlerimin karnını doyurmasına hizmet etmeyi tercih ederim!"- (Salahaddin Güngör, *Fatih'in Büyük Zaferi*, Şaka matbaası, İstanbul - 1953, s, 24-25).

Bu ve benzeri cesaretlendirici sözlerle Venedikli komutan, Fatih Sultan'ın bu savaşta çok zorluk çekmesine sebep olmuştur.

Tabi ki bu savaşta, Hıristiyan papazlar, halkı Osmanlılara karşı korkutarak ve onlara teslim olmaksızın savaşarak ölmeyi tercih etmelerini söyleyerek, hem komutana hem de halka en büyük manevi yardımı yaparak, onların daha çok cesaretle savaşabilmelerini sağlıyordu.

Ve 1467 yılında Sultan Fatih, kalede az sayıda kalmış kimselerin teslim olması ile beraber İşkodra'yı tamamen ele geçirmiştir.

Daha geniş bilgi için Bkz: Machiel Kiel, *DİA* "İşkodra" maddesi, İstanbul 2001, XXIII, 433-434.

İşkodra'nın 15 mahallesi, 2000 evi²⁶⁷ ve 27 sokağı vardı ki Kazancılar, Kuyumcular, Düfekçiler vb. en tanınmış sokakları idi.²⁶⁸

Baldacci İşkodra'nın, 1901 yılında nüfusunun 222.504 olduğunu, bunların 133.965'inin (%60) müslüman, 81.977'sinin (%37) katolik ve 6.642'sinin (%3) Yunan- Ortodoks olduğunu naklediyor.²⁶⁹

Osmanlılar zamanında bir Türk kenti görünümü kazanan İşkodra'da, (XVII. y.y) bu dönemin son yıllarında kırk kadar cami, iki medrese, iki kütüphane, bir kapalı çarşı, bir bedesten vardı. Camilerin en büyüğü, Buşatlı ailesi adına yaptırılan ve kubbeleri kurşunla kaplı olduğundan halk arasında "Kurşunlu Cami" diye anılanıdır.²⁷⁰

Şemseddin Sami'nin İşkodra hakkında verdiği bilgiler de yukarıdaki rakamlardan uzak değildir, "Nüfusu kesin olarak bilinmiyor olmasına rağmen 300.000'den daha az olamaz. Nüfusun yarısı müslüman ve diğer yarısı da hıristiyandır. Hıristiyanların çoğu katoliktir ve az sayıda ortodoks hıristiyan bulunuyor."²⁷¹

15. yüzyılda Arnavutluk'un kuzey bölgesi'nin %30'u müslüman olmuştu.²⁷² Bir Avusturya kaynağına göre ise,²⁷³ İşkodra eyaletinde yaşayan Arnavutlar'ın %63'ü (150.000) Müslüman, 82.000'i Katolik ve 7.500'ü Ortodokstur.

Başka bir kaynakta ise İşkodra'nın müslüman halk sayısı ve İslâm mimarisi şöyle zikredilmektedir: "Arnavutluk'un tarihi şehri olan İşkodra'da 1938 yılında 144 camii ve İslâmî faaliyet gösteren 48 farklı yer vardı".²⁷⁴

²⁶⁷ Petrika Thengjilli, a.g.e, II, s, 228.

²⁶⁸ Petrika Thengjilli, a.g.e, II, s, 229.

²⁶⁹ Peter Bartl, a.g.e, s, 65 - (Antonio Baldacci, Studi speciali albanesi, Roma 1937, s, 102-103)

²⁷⁰ LA, "İşkodra" maddesi, X, s, 5938.

²⁷¹ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 164.

²⁷² Ali Musa Basha, a.g.e, s, 91

²⁷³ Peter Bartl, a.g.e, s, 65 Not: (Memorie über Albanien: HHStA PA (Albanien 1896 -1906) LXXXI, Katon no: 475)

²⁷⁴ Roberto Moroco Dela Roka, a.g.e, s, 4

Bir kaynağa göre 18. y.y'da İslâm'ın İşkodra'da yayılışını şöyle bir grafik ile göstermek mümkündür:²⁷⁵

Şehir	Köylerin Sayısı	Katolik Evleri	Katolik Nüfusu	Ortodoks Evleri	Ortodoks Nüfusu	Müslüman Evleri	Müslüman Nüfusu	Müslümanlaşma
İşkodra	09	534	2700	37	330	820	3773	% 49

1912 yılından önceki dönemde İşkodra'nın en büyük ve güzel hat yazıları ile dikkat çeken camisi ise, Ahmet Paşa Bushati'nin yaptırdığı Ahmet Paşa Bushati camisidir.²⁷⁶

İşkodra kazası, İşkodra şehir merkezi ve çevresinde ikamet eden, dağlı kabilelerden meydana gelmekteydi. Kabile, aynı kökten gelen aşiretler topluluğu idi ve asla birbirleriyle evlenmezlerdi.

Netice olarak İşkodra Şehri halkının üçte ikisi müslümandı. İşkodra halkı ayrıca bütün Arnavutluk'ta çok dindar olmakla meşhurdu. Hatta 19. Asrın sonuna kadar, hiçbir hıristiyan din adamı, papaz kıyafeti ile sokağa çıkmazdı; papazlar sokağa tüccar elbiseleriyle çıkardı.²⁷⁷ Çünkü İşkodralı insanın bir özelliği de, inanç konusunda eski tarihten başlayarak günümüze kadar uzanan, tarih boyunca İslâmiyet ve Hıristiyanlık dinlerinden olan ve dinine çok bağlı insanların bulunmasıdır. Yalnız, bu şehirde zaman boyunca farklı inançlar yaşamış olmasına rağmen İşkodra'daki

²⁷⁵ Ali Musa Basha, a.g.e, s, 90

²⁷⁶ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 161.

²⁷⁷ Peter Bartl, a.g.e, s, 68

müslüman ve Hıristiyan halkın Osmanlı Devleti ile yan yana, samimi ve cesur bir şekilde savaştıklarını belirtmemiz gerekir.²⁷⁸

Bu şehir ile ilgili şu bilgiyi aktarmamızda fayda olacağını düşünüyorum: İşkodra insanı, inancına çok bağlıdır. Bu yüzden Arnavutluk'taki dinler arasında dünyaya örnek bir uyumu olmasına rağmen bu şehirde zaman zaman müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında tartışmaların meydana geldiğini görüyoruz. Buna en yakın tarihte meydana gelen ve en canlı örnek olarak gösterebileceğimiz olayları şunlardır:

1- 3 yıl önce rahibe Teresa'nın anıtının İşkodra şehri'nin girişinde Hıristiyanlar tarafından dikilmek istenmesi,

2- “2010 Ocak ayında İşkodra şehrinde yaşanan sel felaketinin ardından bölgeye yardım götürülen ekiplerin, içlerinde İncil olan Batı (Hıristiyanların) yardımlarının yanında, Vatikan'ın, İşkodra'daki Türk köyü Driştkalesi'nde bulunan 400 yıllık Osmanlı camii'nin yerine kilise yapmayı planladığı anlaşıldı. Kayı Boyu Türkleri'nin göçleriyle kurulan 18 haneli köyün tamamı Türkçe konuşuyor. Türkiye'yi hiç görmemiş olan köylülerin ise, camilerinin elden gitme tehlikesi nedeniyle tedirgin olması ve köyün İşkodra'yı tepeden gören, tıpkı Üsküp'te olduğu gibi, şehre hâkim olan bir tepede haç dikilmek istenmesini”²⁷⁹ olaylarını zikredebiliriz.

²⁷⁸ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 162.

²⁷⁹ www.dünyabülteni.com 23.05.2010

Önceki sayfada bulunan camii, İşkodra'daki Plumbi ya da Mehmet Paşa Buşatliu camiisi'dir 1182 h (1768).²⁸⁰ Osmanlı'dan kalma büyük bir İslâm eseri örneğidir, ancak günümüzde maalesef zaman içerisinde tamirat görmediğinden dolayı günden güne çökme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Osmanlı'dan güzel bir miras olarak kalan camiinin tamirâtı için karar alınmış olsa da, çalışmalar başlamış değildir.

Arnavut Müslüman halkı açısından bu caminin anlamı ve yeri başkadır. Çünkü 16 Kasım 1990 yılında Plumbi/Mehmet Paşa Buşatliu Camiisinde 1990'dan sonra Arnavut İslam Komitesi'nin ilk başkanı olan Hafız Sabri Koçi önderliğinde cuma namazı kılındı ve bu camide Cuma namazın kılınması ile Arnavutluk'un her köşesinde İslamî faaliyetler başlamış oldu.

²⁸⁰ Daha geniş bilgi için Bkz: Ferzet Ndoja, Drita Islame Gazetesi, yay. Komiteti Musliman i Shqiperise, Ocak 2010.

16 Kasım 1990 yılında ilk Cuma kılındığından bir görüntü

Komünizmin 1990 yılında yıkılması ile birlikte İşkodra'da İslamî faaliyetler hızlı bir şekilde başladı. Arnavutluk'un köklü medreselerinden biri olan H. Sheh Shamia Erkek medresesi faaliyetlerine başladı. Daha sonra İşkodra'da Kız Medresesi binası yapıldı ve en az 10 yıldır faaliyetlerini devam ettirmektedir.²⁸¹ H. Sheh Shamia erkek ve kız medreselerin binaları birbirinden ayrı ve aralarında epey bir mesafe bulunuyor. Her iki medrese Türkiye'den gelen bir vakıf tarafından sponsor ediliyor ve her ikisi de modern okullardır. Her ikisine Arnavutluk'un medreselerinin en büyükleri diyebiliriz. Her ikisinde 1000 öğrenciden fazla öğrenci vardır.

İşkodra şehrinde eski ve yeni kaç caminin bulunduğu ile ilgili net bir rakam bulamadık ancak yeni ve eski camilerin çok bulunduğu bir şehirdir. İşkodra'da en çok ilglimizi çeken yeni camilerden Ebu Bekir camisidir.²⁸² Hem İşkodra'nın hem de Arnavutluk'un en büyük camisidir. 5 vakit namazın kılındığı ve hatibi, müezzini ve imamı bulunuyor.

²⁸¹ Medreselerde okutulan ders müfredatı ile ilgili Tezimiz'de Bkz: Arnavutluk'ta Din Eğitimi, Medreseler ve dinî Kursları.

²⁸² Görüntüsü için Bkz: EKLER, EK III, Ebu Bekir Camisi.

Her ne kadar az ve nadir görülmüş olsa da Vehhâbî – Hanefî zihniyeti gibi konularda tartışmalara rastlamak mümkündür.

İşkodra müftülüğü özellikle ramazan ayında iftar veriyor ve gıda yardımı dağıtıyor. Farklı programlar düzenliyor. Kurban bayramlarında kesilen kurban etinden fakir fukaraya dağıtıyor. 2009 ve 2010 yıllarında İşkodra'nın birçok bölgesi, sular altında kaldığı zaman gerek Arnavut İslam Komitesi gerekse İşkodra müftülüğü din, dil ve ırka bakmaksızın güçleri nispetinde İşkodra halkının yardımına koşmuşlardır.

İşkodra'da dinler arasında özellikle bayramlarda bayramlaşma ziyaretleri eksik olmuyor. Çok güzel bir uyumun olduğunu söylemek mümkün ancak 2006 yılında Nene/Rahibe Teresa'nın anıtının İşkodra'nın giriş bölgesinde dikilme teşebbüsleri, İşkodra Müslümanlarını hayli kızdırmış ve buna karşı tepkilerini gerek yazılı gerekse imza toplayarak ortaya koyduktan sonra geri adım atılması ve anıtın dikilmesinden vazgeçmek zorunda bırakılmasına sebep olmuştur.²⁸³

İşkodra müftülüğünü, tapu/vakıf malların müftülüğe hepsinin iade edilmemiş olması her zaman rahatsız eden bir durum olmuştur. İşkodra müftülüğü gerek mahkemeye gerekse İşkodra belediyesine Osmanlı'dan kalma vakıf malların iadesi hakkında her ne kadar çaba göstermiş olsa da hâla çoğunun iadeleri olmamıştır. Bu yüzden İşkodra müftüsü Muhamed Sytari/Sütari konu ile ilgili basın açıklamasında “Belediye vakıf mallarımızı rehin tutuyor. Bu 1967'den beri devam eden bir yasağın devam ettiğinin işareti. Tüm İşkodra Müslüman halkının mallarını iade etmesini bekliyoruz” vb. açıklaması gelmiştir.²⁸⁴

Vakıf mallarının tamamının iadesinin yapılmamış olması, yalnız İşkodra Müslümanlarını değil, Hıristiyan Katolik ve Ortodokslarını bile rahatsız ettiği bir konudur. Ortak sıkıntısı olduğundan dolayı İşkodra müftüsü Katolik Kilisesi ile birlikte basın açıklaması düzenlemişler ve ortak düşünce kararı “eğer belediye bize mallarımızı iade etmezse biz de halkı meydanlara dökerek protestolarımızı başlatırız”

²⁸³ Anila Dushi, *400 firma kunder Nene Terezes*, Shekulli Gazetesi, 25 Mart 2006.

²⁸⁴ Anila Dushi, *Shkoder, myftiu akuzonn bashkine: Po mban peng pronat*, Shekulli Gazetesi, 17 Mart 2011

olmuş olmasına rağmen sonuç olarak ne vakıf malların iadesi olmuş ne de İşkodra halkının protestoları olmuştur.

2.1.2. Puka kazası:

Puka Kazasının Müslümanlaşmasının oranını şu şekilde vermemiz mümkündür: 1900 yılında 6.300 Müslüman ve 10.000 Katolik, 1901 yılında ise 6.130 Müslüman ve 4.300 Katolik bulunmaktaydı.²⁸⁵

Puka Kazası'nda dört kabile mevcuttu: Kabashi, Dukagjin, Thaçi ve Mali i zi. Bu dört kabilenin Müslümanlaşma oranlarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

- a. Kabashi kabilesinin %50'si Müslüman ve %50'si Katolik idi.
- b. Dukagjin kabilesindeki durum ise karışıktır, ancak ulaştığımız bilgilere göre Katolikler'in hâkim olduğu görülür.
- c. Thaçi kabilesi ise ekseriyet olarak Katolik olmakla beraber halkın %25'i müslüman olmuştu²⁸⁶ ve geri kalanı da Katolik idi.
- d. Mali i zi kabilesindeki durum ise çok farklıydı, bu kabile tamamen müslümandı.²⁸⁷

Günümüzde Puka şehri'nde ve köylerinde faaliyette bulunan 3 cami vardır. Camiler şunlardır:

1. Şehir merkezinde Yeni Camii
2. İballe köyünün camisi
3. Kryezi (Krüezi) köyünün camisi

²⁸⁵ Peter Bartl, a.g.e, s, 81 Not: (Baldacci, Studio speciali albanesi, sayfa 100-101)

²⁸⁶ Peter Bartl, a.g.e, s, 82

²⁸⁷ Peter Bartl, a.g.e, s, 83

Ancak komünizm döneminden önce zikretmiş olduğumuz camilerden hariç Puka'nın nahiye, köylerinden aşağıdaki camiler bulunuyordu:

1. Puka şehir merkezinde eski Koder Hani Camisi.
2. Qerret / Kerret köyünün camisi
3. Kabash / Kabaş köyünün camisi
4. Lejthize / Leysize köyün camisi
5. Rrape (Rrype) – Rrape (Rüpe) köyün camisi
6. Micoj / micoy köyün camisi
7. Kryezi / Krüezi köyün camisi
8. Kulumri köyün camisi

Puka müftülüğüne göre, 1923 yılında Puka'nın 16 imamı vardı. 1923 yılında belirtmiş olduğumuz 16 imamları bir tablo ile verecek olursak şu şekilde vermemiz uygun olacaktır:

1923 YILINDA PUKA'NIN İMAMLAR LİSTESİ			
No:	İsim	Soyisim	Görevi ve camisi
1	Beqir / Bekir	Hoxha / Hoca	Koder Hani Camiinde imam.
2	Ahmet	Hoxha / Hoca	Qerret (Kerret) Cami'nin imamı

3	Sadik	Hoxha / Hoca	Kabashi (Kabaşı) Camiinin imamı
4	Asllan	Hoxha / Hoca	Rrape Camiinin İmamı
5	Mehmet	Hoxha / Hoca	Micoj (Micoy) Camiinin imamı.
6	Zenel	Hoxha / Hoca	Kryeziu (Krüeziu) camiinin imamı
7	Beqir / Bekir	Hoxha / Hoca	Truni camiinin imamı
8	Rexhep / Recep	Hoxha / Hoca	Dugagjini (Dugagyini) camiinin imamı
9	Abdullah	Hoxha / Hoca	Shikaj camiinin imamı
10	Ramazan	Hoxha / Hoca	Petkaj camiinin imamı
11	Sahit	Hoxha / Hoca	Lejthiz (Leysiz) camiinin imamı
12	Zenel	Hoxha / Hoca	Xathi camiinin imamı
13	Musa	Hoxha / Hoca	Megjull (Megyul) camiinin imamı
14	Hüseyin	Hoxha / Hoca	Spaç camiinin imamı
15	İsmail	Hoxha / Hoca	Kalimash camiinin imamı
16	Xhudin / Cudin	Hoxha / Hoca	Molle köyünün camisinin imamı

Puka Kazasına bağlı olan bazı bölgeler vardı ki, günümüzde Kukës müftülüğüne bağlıdır. Onlar; Petkaj (Petkay), Dugagjin (Dukajin), Megjull (Megyul), Spaç, Piste, Kalimash (Kalimaş), Shikaj (Şikay) ve Molle.²⁸⁸

Puka müftülüğün kayıtlarına göre bu Kazada görev yapmış en başarılı ve insanların dillerinde isimlerini ezberletmiş olan imam ve müezzinlerin isimleri ve görevleri bir tablo ile şu şekilde vermemiz mümkündür:

PUKA KAZASI'NDA GÖREV YAPMIŞ DİN GÖREVLERİ			
No:	İsim	Soyisim	Görevi
1	Zenel	Mehaj / Mehay	İmam

²⁸⁸ Gezim Kopani

2	Beqir / Mekir	Laçi	İmam
3	Asllan	Hoxha / Hoca	İmam
4	Musa	Puka	Müezzin
5	Elez	Hoxha / Hoca	İmam
6	Shaban / Şaban	Rezha / Reja	İmam – Müezzin
7	Ibrahim / İbrahim	Hoxha / Hoca	İmam
8	Hoxhe / Hoca	Bisha / Bişa	İmam
9	Malush / Maluş	Hoxha / Hoca	İmam- Müezzin (1890-1957)
10	Ismail / İsmail	Aga	Muezi- İmam
11	Myrteza / Mürteza	Hoxha / Hoca	Müezzin
12	Sahit	Hoxha / Hoca	İmam- Müezzin
13	Haxhi / Hacı	Bajrami / Bayrami	Müezzin
14	Jah / Yah	Meta	Müezzin
15	Selim	Sanoshi / Sanoshi	Müezzin
16	Sadik	Prishtina / Priştina	İmam
17	Ibrahim / İbrahim	Tahiri	Müezzin
18	Adem	Ademi	İmam –Müezzin
19	Haki	Ademi	Müezzin
20	Sahit	Islami / İslâmi	İmam
21	Hysen / Hüseyin	Hoxha / Hoca	İmam

22	Arif	İslami / İslâmi	Müezzin
23	Qazim / Kazım	Kopani	Müezzin
24	Sulejman / Süleyman	Gania (Asllani)	Müezzin
25	Isuf / İsuף	Arifi	Müezzin
26	Sherif / Şerif	Arifi	Müezzin
27	Ali	Guri	Müezzin
28	Murat	Musa	Müezzin
29	Qazim / Kazım	Nushi / Nuşi	İmam
30	Nail	Hoxha / Hoca	Müezzin
31	Bajram / Bayram	Cena	Müezzin

Günümüzde Puka şehrinin müftülüğün faaliyetlerinden bazıları, gençlere; İngilizce, Terzicilik, Kur'an, İlmihal, İslâm Tarihi v.b kursları vermektedir. Kurslar ücretsizdirler ve herkese açıktır. Puka Kazasının müftülüğü fakir bir müftülük olmasına rağmen Ramazan ayında iftarlar ve yardımlaşma faaliyetleri de eksik olmayan bir yerdir.²⁸⁹

2.1.3. Mirdita Kazası:

Arnavutluk'un kuzey doğusunda yer alan taşlı bir kazadır. Nüfusun çoğu Hıristiyan Ortodoks ve Katolik'lerden oluşuyor. Ancak bu bölge çoğunlukla Hıristiyan inancına sahip kişilerden oluşmasına rağmen Osmanlı Devletine karşı sadık kalmış ve savaşlar esnasında Osmanlı ordusunun yanında yer almış güvenilir

²⁸⁹ Gezim Kopani – Puka müftüsü

ve sadık insanlardan oluşuyordu. Bu yüzden Osmanlı Devleti Mirdita hristiyanlarından cizyeyi uzun zaman almamıştır.²⁹⁰

Mirdita Kazası Arnavutluk'taki Türk hâkimiyeti sırasında en fazla imtiyaz sahibi olan yerdi.²⁹¹ Mirdita Kazası'nın nüfusu, 1900 yılında 12.190 Katolik ve 10 Müslüman'dan oluşmaktaydı.²⁹²

Mirdita Kazası, bayraktarlara ve şahıslara ayrılmıştır. Halkın liderleri ve önderleri de bayraktar olan şahıslardı. Belirttiğim gibi Mirdita insanı, savaşlarda Osmanlı Devleti'nin safında yer aldığından dolayı, Türk İslâm bayrağını taşımak onlar için bir onurdu ve bu yüzden de halkın arasında bayraktar (orduda bayrağı tutan kimseler) olarak ayrılarak aynı zamanda bölgenin liderleri de önderleri oluyorlardı.

Nüfus tam olarak bilinemiyordu fakat tahminlere göre Mirdita'nın nüfusu 15.000 kişiydi.²⁹³

Bu kaza, günümüzde Lezha kazasına bağlıdır. Mirdita Kazası, birkaç kabile hariç diğerleri Hıristiyanlık inancını değiştirmeyen Arnavut bölgelerinden biridir. Günümüzde bu bölgede herhangi bir İslâmî faaliyet bulunmamaktadır.

Ancak Arnavutluk Cumhuriyeti'ni ile Kosova Cumhuriyeti'ni birbirine bağlayan yol çalışmaları esnasında bu otoyol çalışmalarını sürdürmüş olan Türk firmalarında çalışan Türk ve Arnavut müslümanlar, yol çalışmaları boyunca barındıkları yerde namazlarını ve Cuma namazlarını eda edecekleri bir mescid yapmışlardı. Yalnız otobanın tamamlanması ve burada çalışanların gitmesi ile mescid de kapanmıştır.

Bundan da anlaşılabilir ki bu mescid geçici olarak açılmış olan bir yerdir. Bu bölgede Hıristiyan inancına sahip olanlar bölgedeki insanların çoğunu oluşturuyor.²⁹⁴

²⁹⁰ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 120.

²⁹¹ Peter Bartl, a.g.e, s, 83

²⁹² Peter Bartl, a.g.e, s, 83 Not: (Arnavutluk üzerine tafsilat, sayfa 115)

²⁹³ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 120.

²⁹⁴ Hamdi Çurri.

2.1.4. Kruja²⁹⁵ (Akçahisar) kazası:

Eski adı Kroya²⁹⁶ olan Kruja kazası, son derece çetin, âdeta geçilmesi imkânsız bir arazi üzerinde kurulmuştu.²⁹⁷ Kruja merkezi, bölge olarak Kurbinu kırılık bölgesi ve Kthella kabilesinden meydana gelmekteydi. Osmanlı Devleti tarafından fethedilmeden önce, Kruja Arnavutluk’u yöneten prenslerden biri olan Gjon (Gyon) Kastriot prensinin merkez kalesidir. O çok güçlü bir kale ile korunuyordu.²⁹⁸ Kruja kazası dağlık bir bölgedir ve dağlık kesimlerde yerleşim mevcuttur. Tarihi ile ilgili bölümde de belirttiğim gibi Osmanlılar Kruja’yı almak için 40 yıla kadar bir uzun zaman uğraşmıştır.

²⁹⁵ Fatih Sultan Mehmet, Kruya (Akçahisar)’ı alabilmek için bizzat Osmanlı Ordusunun başında yer alarak Kruya’ya hücum etmiştir. Ancak, Kruya halkı Kruya kalesine girerek Sultan Fatih’e karşı büyük bir direnç gösterdi. Venedik tarafından cesaretlendirilen ve yardım alan Kruya’lı direnişçiler, Sultan Fatih ordusuna karşı her türlü stratejik taktikler izleyerek Osmanlı ordusuna yemekte iken veya gece yarısı ansızın yaptıkları saldırı hareketleri ile çok büyük kayıplar verdirmiştir. Fatih Sultan Mehmet, Kruya’yı alabilmek amacıyla Kruya’yı 1 yıl kuşattıktan sonra millette açlığın meydana gelmesi ile 1478 yılı Haziranın on beşinci günü, kale muhafızı, fatihe bir heyet göndererek, canlarına dokunulmamak, ağırlıkları ile çekilip gitmek şartıyla kalenin teslimini teklif etti. Padişah da bu teklifi kabul edince müdafiler kaleyi terkederek çekildiler. Padişah, Kruya’yı ancak bu şekilde alabilmiştir.

²⁹⁶ Akan suların olması ve su kaynağının çok olması nedeniyle Kroya ve Kruja (krua – kaynak) gibi isimlerle adlandırılmıştır. (Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 101).

²⁹⁷ Salahaddin Güngör, “*Fatih’in Büyük Zaferi*”, Şaka Matbaası, İstanbul, 1953, s, 25; Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 101.

²⁹⁸ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 101.

Altta bulunan resim Kruja kalesinin iç taraftan çekilmiş bir resmidir. Kruja

halkından olan isyancılar ve Osmanlı ordusu bu yerde çarpışmıştı ve birçok kayıp verdikten sonra ancak 1478 yılında fethedilebilmiştir.²⁹⁹ M.S 1832 yılında Reşit Paşa bu kaledeki bazı binaları yıktırıp yerine büyük ve güçlü bir camii inşa ettirdi.³⁰⁰ Görünen müzenin önünde olması gerekir ki şimdi sadece minarenin yarısı kalmış gözüküyor.

16. yüzyılda nüfusun %63'ü müslüman idi.³⁰¹ 1900 yılında ise nüfusun 14.000'i Müslüman ve 9.700'ü de katolikti.³⁰²

Ali Musa Basha'ya göre³⁰³ Kruja'nın 18. Yüzyıldaki durumu şöyleydi;

Şehir ve Nahiyeleri	Hıristiyan Evleri	Müslüman Evleri	Müslümanlaşma (%)
Kruja (Akçahisar)	-	309	100

²⁹⁹ Salahaddin Güngör, a.g.e, s, 25

³⁰⁰ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 102.

³⁰¹ Ali Musa Basha, a.g.e, s, 91

³⁰² Peter Bartl, a.g.e, s, 85

³⁰³ Ali Musa Basha, a.g.e, s, 90

1990 yılından günümüze kadarki Kruja'nın durumu hakkında herhangi bir esere raslanmamanın yanında yetkili kimselere ulaşmamızın da mümkün olmaması nedeniyle Kruja müftülüğü ile ilgili bilgilere ancak yaptığımız gözlem metoduyla Kruja şehrinin içinde, Kruja'nın antik pazarında Osmanlı'dan kalma eski bir caminin olduğunu ve isteyenlere imam tarafından Kur'an dersleri verildiğini gördük. Köylerinde camilerin sayısının kaç olduğunu ya da daha doğrusu köylerinde herhangi bir faaliyet var mı ve camilerin bulunup bulunmadığı ile ilgili net bir bilgiye ulaşamadık.

Kruja'da herhangi bir medrese bulunmuyor. Genç Müslümanlar, gerek medrese eğitimi gerekse ilahiyat için ya Arnavutluk'un diğer şehirlerine ya da yurt dışındaki diğer İslam ülkelerine giderler. Kruja'nın nüfusunun az olmasının Kruja'da medresenin bulunmamasının nedenlerinden biri olabileceğini düşünüyoruz.

Kruja şehri, sakin ve mezhep tartışmalarının yaşanmadığı şehirlerden biridir. Faaliyetleri her ne kadar sınırlı olsa da yine Kruja'da ramazan ve bayramlarda çeşitli faaliyetlerin olduğunu cami cemaati tarafından duyduk.

2.1.5. Lezha (Selimiye) kazası:

Lezha'nın tarihi çok eskilere Lissus³⁰⁴ ismiyle uzanıyor. Daha sonra bu şehir Osmanlılar tarafından Selimiye ismini alacaktı. Günümüzde de Lezha olarak geçmektedir. Lezha Kazası'na, Lezha şehir merkezi (Alessio) ve dağlık bir arazi olan Zhuda (Malcija e Lezhes) da dâhildir. 1900 yılında Lezha'nın nüfusu, 1.600 (%10) müslümandan ve 13.900 Katolik'ten oluşuyordu.³⁰⁵

Lezha'nın 4 tane camisi vardı. Lezha'nın sadece şehir merkezini göz önüne alırsak 1916 yılındaki durum, 599 müslüman ve 117 Katolik ve Ortodoks şeklindeydi.³⁰⁶

³⁰⁴ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 104.

³⁰⁵ Peter Bartl, a.g.e, s, 86 Not: (Arnavutluk üzerine tafsilat, sayfa 115)

³⁰⁶ Peter Bartl, a.g.e, s, 86 Not: (Seiner, s, 28).

Başka bir kaynakta göre ise şöyle gösteriliyor³⁰⁷;

Şehir	Köylerin Sayısı	Katolik Evleri	Katolik Nüfusu	Ortodoks Evleri	Ortodoks Nüfusu	Müslüman Evleri	Müslüman Nüfusu	Müslümanlaşma
Lezha	96	1075	7645	-	-	170	958	% 2.5

Yalnız bu rakamlar Lezha'nın nahiye ve şehir merkezi ile birlikte tümünü kapsayan bir grafiğini yansıtmaktadır.

Zadrime ve Malesia nahiyeleri ile birlikte Lezha, 39 köyden ve çoğunluğunu müslümanların oluşturduğu 30.000 nüfustan oluşuyordu.³⁰⁸

Lezha'nın şehir merkezi dışındaki kesimleri ise genelde Katolik nüfusa sahipti ve bu bilgilere göre Lezha Kazası'nın %85'i Katolikti diyebiliriz. Müslümanlar ise (1916 yılında) sadece şehir merkezinde nüfusun %83'ünü oluşturuyordu.

Lezha'nın 4 tane camisi ve 5 kilisesi vardı. 5 kiliseden biri camiye çevrilmiştir ki, artık harabe olup zamanla yıkılmış durumdadır ve kilisenin bahçesine vefatından sonra İskender Bey gömülmüştür (artık mezarı belli olmuyor). Geri kalan 4 kiliseden ikisi de camiye çevrilmiştir ki ve günümüzde hâlâ mevcuttur.³⁰⁹

Lezha şehrinde günümüzde biri eski ve biri yeni olmak üzere toplam 2 cami bulunuyor. Eskiden kalma olan caminin bahçesinde Osmanlılara karşı büyük zaafı verdiren Akçahisarlı (Kruja'lı) İskender Bey'in mezarı olduğuna inanılıyor ve bu yüzden bu camii Kültür mirası olarak duruyor. Ancak bu caminin restorasyonu yapılabilirse günümüzde yeniden kullanılabilir. Lezha şehrinin ikinci ve kullanılan

³⁰⁷ Ali Musa Basha, a.g.e, s, 90.

³⁰⁸ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 105.

³⁰⁹ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 104.

tek yeni camisi ise 1997 yılında bir hayırsever Arap Derneği tarafından inşa edilmiştir. Eskiden Lezha'nın köylerinde bulunan 2 cami ise günümüzde mevcut değildir.

Lezha'nın yeni camisinin yanında bir İslâm kültür merkezi bulunuyor. Bu İslâm Kültür Merkezi çok kullanışlı bir yer olup burada çocuklardan başlayarak yaşlılara kadar herkese dinî eğitim veriliyor. Ayrıca gençlere Yabancı dil olarak İngilizce kursu, Bilgisayar ve terzilik kursları da verilmektedir.

Lezha şehrinin müftülüğünü 1 Eylül 2008 yılından tarihinden itibaren, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi mezunu olan Hamdi Çurri yürütmektedir.³¹⁰

³¹⁰ Hamdi Çurri.

2.2. DURRES (DIRAÇ) SANCAĞI

Durres Sancağı'na bağlı dört kaza vardı: Draç, Tiran, Kavaya, Shiyaku. Bu bölgelerdeki müslümanların sayısını şu şekilde sıralayabiliriz:

1900 yılı: 64.300 Müslüman (%86), 8.750 Ortodoks ve 1.530 Katolik Arnavut.³¹¹

1901 yılı: 65.507 müslüman (%90), 5.982 (%9) Ortodoks ve Katolik.

Şemseddin Sami'ye göre Durres Sancağı'nı bir tablo ile şu şekilde göstermek mümkündür:³¹²

İLİ / Sancak	İlçeleri/Kazaları	Nahiyeleri	Köyleri
DURRES	Durres		5
	Shijak	Preza	44
		İshmi	5
	Tirana		101
	Kavaja		50

³¹¹ Peter Bartl, a.g.e, s, 87 Not: (Arnavutluk üzere tafsilat, s, 115; bunlara ilaveten 3.130 Müslüman Sırpı, 7.790 Müslüman Çingene ve 2.800 Ortodoks Aromun vardı).

³¹² Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 169.

2.2.1. Durres (Dıraç)³¹³ kazası:

Adriyatik Deniz'inin kıyısında bulunan bir şehirdir. Bu şehir, 1502 yılında II. Sultan Beyazıt tarafından fethedilmiştir.³¹⁴ Durres kazası, 5 köyden oluşuyordu. Bu kaza, kuzey tarafında Shijaku (şiyaku), doğusunda Tiran ve güneyinde ise Kavaja kazaları ile batı tarafında Adriyatik Denizi ile sınırlıdır.³¹⁵ Kazaların en büyüğü Durres Kazası idi. Durres'in 1900 yılında nüfusunun 3.100 (%53)'ü müslüman, 2.500 (%43)'ü Ortodoks ve Katolik idi.³¹⁶

Durres şehir merkezinde ise 1873 yılında 300 haneli 2.000 nüfus vardı.³¹⁷ Halkın 1.100 (%55)'ü Müslüman, 700 (%35)'ü Ortodoks ve 200 (%20)'ü Katolikti. Yalnız 1902 yılında nüfus artışına ilişkin inanılmaz rakamlar görüyoruz. Halkın nüfusu 6.000'i bulmuşken ki bu nüfusun %30 Ortodoks ve %3'ü Katolikti, geri

³¹³ Tarihin akışında Epidamnos, Dyrrachium, Durazzo, Dıraç ve günümüzde Durres isimleriyle isimlendirilen Durres şehrinin tarihi çok eskilere dayanıyor. Bu şehir M.Ö. 600'lü yıllarda bulunmuştur. Bu şehir, tarih boyunca her yönde çok büyük bir öneme sahip olmuş bir şehirdir. Bir görüşe göre, Durres şehri İllirialı krallardan biri olan Epidamnos tarafından kurulmuş bir şehirdir ve bu yüzden onun ismi verilmiştir. Daha sonra, Dirahius tarafından genişletildiği ve güzelleştirildiği için Dyrrachium ismini almıştır. Yalnız Yunan tarihçiler bu görüşleri reddederek, bu şehrin Yunanistan'ın Korintliler tarafından iki zorlu kaya arasında kurulduğundan dolayı "Tehlikeli" anlamına gelen Epidamnos veya Dirahiyon ismini aldığını söylerler. Zaten daha sonra Osmanlılar da bu şehre Dıraç adını verirler. (David Sacks, *Encyclopedia of the ancient Greek World* "Epidamnos" maddesi, yay. Facts On File, New York/ABD, 2005, s, 124; Matthew Bunson, "Dyrrhachium", *Encyclopedia of the Roman Empire*, yay. Facts on file Inc. New York - 2002, s, 188; Adriyatik Denizi'nin kenarında bulunan bu şehir, tarihi ve dini açıdan da çok büyük bir öneme sahiptir. Aziz Pavlus'un İlliria bölgelerine kadar gittiği ve M.S 58 yılında geldiği yer burasıdır. İslamî açıdan da çok önemli bir yere sahiptir.

Daha geniş bilgi için Bkz: Robert Austin, "Albanian Culture", *Encyclopedia of Eastern Europe (From the Congress of Vienna to the Fall of Communism)*, yay. Garland Publishing, Londra ve New York - 2000, s, 15.

³¹⁴ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 53.

³¹⁵ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 54.

³¹⁶ Peter Bartl, a.g.e, s, 88 Not: (Arnavutluk üzerine tafsilat, s, 115; bunlara ilave edeceğimiz daha 400 Ortodoks Aromun, 1.040 Müslüman Çingene vardır).

³¹⁷ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 52.

kalanı İslâmiyete geçmiştir.³¹⁸ Ama yine nüfus ile ilgili net bir rakam vermek oldukça zordur.³¹⁹

Ali Musa Basha ise, 17. Yüzyıldaki durumu kitabında şöyle açıklar:³²⁰

Şehir	Köylerin Sayısı	Katolik Evleri	Katolik Nüfusu	Ortodoks Evleri	Ortodoks Nüfusu	Müslüman Evleri	Müslüman Nüfusu	Müslümanlaşma %
Durres	114	043	268			1198	8140	49 (%)

Yalnız 18. Yüzyılın ilk 20 senesindeki durumun tablo ile şu şekilde gösterildiğini görüyoruz:³²¹

Şehir ve Nahiyeleri	Hıristiyan Evleri	Müslüman Evleri	Müslümanlaşma %
Draç (Durres) Kazası	18	554	97
İshmi (İşmi) Kazası	22	960	95

³¹⁸ Peter Bartl, a.g.e, s, 88

³¹⁹ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 54.

³²⁰ Ali Musa Basha, a.g.e, s, 90

³²¹ Ali Musa Basha, a.g.e, s, 90

Bu, herhalde sadece şehirdeki durum olsa gerektir. İshmi kazası hakkında ancak sadece bu rakamları bulduğumdan ve İshmi Durres kazasıyla sınırdaş olduğu için aynı grafikte göstermeyi uygun gördüm.

Bu rakamlara bakarak diyebiliriz ki, bu kazanın 1900'lü yıllarda % 60'ı Müslüman, %36'sı Ortodoks ve %4'ü Katoliktir.³²² Şemseddin Sami de Durres kazası ile ilgili benzer bir bilgi veriyor: “Bütün halk, Arnavutlardan oluşuyor. Kaza'nın merkezinde bulunan az sayıda hıristiyanlardan hariç diğerleri müslümandır.”³²³

Günümüzde Durres müftülüğüne bağlı toplam 28 cami bulunuyor; 5'i şehirde ve 23'ü köylerde (Shijak şehrinde bulunan cami hariç). Ancak aşağıda vereceğimiz listede 28 değil de 29 cami göreceksiniz. Ancak biz Durres Müftülüğü'ne 28 caminin bağlı bulunduğunu sebepsiz zikretmedik. Çünkü 29 camiden biri olan Nene Hava Camisi'nin, Durres müftülüğüne bağlanmasına izin verilmiyor. İleri sürülen neden ise Hava Nene tarafından inşa edilmiş olmasıdır. Hava Nene de müftülükten bağımsız bir şekilde kendi gelirleri (muska ve benzeri gelirler) ile ettiğinden caminin müftülüğe bağlı olmasına kendisi ve caminin bulunduğu etraftaki halk karşı çıkmaktadır.

Günümüzdeki şehirde ve köylerde Durres müftülüğüne bağlı bulunan eski ve yeni yapılmış camilerin listelerini ayrıntılı bir tablo ile şu şekilde vermek mümkündür:

No:	Cami'nin ismi - bulunduğu yeri	Eski ve restore edilmiş / Yeni inşa	Kim inşa veya restore etmiş/ Kimler tarafından sponsor edilmiştir	Faaliyette	İmamı
1	Büyük Cami (Şehir Merkezinde)	Restore	1938 Durresin tüccarları, 1994, I.I.R.O. 1994, 2006	Evet	Ervin Qylafku (Külafku)

³²² Peter Bartl, a.g.e, s, 89

³²³ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 54.

			Ymer Lushakaj		
2	Fatih Camisi	Restore	AİK/ Farklı 15/03/2010	Evet	Zenel Baraplaku
3	Keneta Camisi	Yeni	Gezim Shahu/Ylli Mazari 2008	Evet	Ylber Bashku
4	Turk Vakfi'nin Camisi	Restore	“Shqiptaro-Turk” Vakfi 2006	Evet	Murat Fidan
5	Kastrati Camisi	Yeni	Shefqet Kastrati 2006	Evet	Gentian Thaci
6	Nene Hava Camisi	Yeni	Nene Havaja	Evet	
7	Bardhe Camisi	Yeni	Petrit Qolja 2010	Evet	Florian Mece
8	Rrushbull Camisi	Yeni	Arap Vakfi 1995	Kısmen/ Cumaları	Bashkim Cela
9	Shkallnur Camisi	Yeni	Arap Vakfi 1996	Evet	Besim Braho
10	Rrumanat Camisi	Yeni	Arap Vakfi 1995	3 vakit	Korab Shehu
11	Pjezez camisi	Yeni	Arap Vakfi 1996	Kısmen/ Cumaları	Halit Vokshi
12	Hardhishte camisi	Yeni	Agron Rramilli 2006	Evet	Rexhep Milaqi
13	Gjepalaj camisi	Yeni	Arap Vakfi 2008	Kısmen/ Cumaları	
14	Shijaku Camisi	Restore	Arap Vakfi 1992	Evet	Bledar Haxhiu

15	Sallmone Camisi	Yeni	Arap Vakfi 2004	Kısmen/ Cumaları	Zenel Cela
16	Katund-Sukth Camisi	Yeni	Arap Vakfi 1997	Kısmen/ Cumaları	Muharrem Cela
17	Katund i Ri Camisi	Yeni	Arap Vakfi 1994	Kısmen/ Cumaları	Dashamir Isaku
18	Qeret Camisi	Yeni	Arap Vakfi 1996	Kısmen/ Cumaları	Resul Cela
19	Jube Camisi	Yeni	1998 bir hayırsever	Kısmen/ Cumaları	Iilir Arifi
20	Shinavlash Camisi	Yeni	Arap Vakfi 1996	Kısmen/ Cumaları	Lulzim Gashi
21	Sallmone Yeni Camisi	Yeni	Ramiz Zekaj 2010	Kısmen/ Cumaları	Ramazan Cela
22	Vadardhe Camisi	Yeni	Sh. "Miresia" 2010	Evet	Salih Hasa
23	Manxe Camisi	Yeni	Arap Vakfi 1998	Kısmen/ Vakitler	Naim Hoxha
24	Lalez Camisi	Yeni	Asllan Mici 2010	Kısmen/ Cumaları	Gentian Xhafa
25	Ishem Camisi	Restore	300 yıldan eski bir cami. Rasim Zekaj/AIITC, Restore 2010	Evet	Benus Alushi
26	Shetaj Camisi	Yeni	Asllan Mici/ Cami Cemaati 2009	Kısmen/ Cumaları	Enklid Pelari
27	Arapaj Camisi	Yeni	Shaqir Katreli 2005	Kısmen/	Afrim

				Cumaları	Smakaj
28	Rade Camisi	Yeni	Arap Vakfı 1996	Kısmen/ Cumaları	Ervin Shera
29	Camisi Rubjeke	Yeni	Arap Vakfı 1996	Kısmen/ Cumaları	Seit Lala

2.2.1.1. Durres şehrinde bulunan Kur'an Kursları:

Durres şehrinde ve köylerinde 20'e yakın Kur'an Kursu bulunuyor. Ancak yaz kurslarına olan ilginin azaldığını söyleyebiliriz. Çocukların yaz Kur'an Kurslarına olan ilgilerinin azalmasının nedenlerinden biri de Kur'an Kurslarında verilen eğitimden önceki maddî sıkıntılardan dolayı çocukları eğlendirecek programların zayıf olmasıdır.

Durres şehrinde Kız ve Erkek Medreseleri (İmam Hatip Liseleri) bulunmaktadır. Ancak erkek medresesi 2009 yılından Eylül ayından itibaren kapanmış durumdadır. Önümüzdeki (2011) eğitim yılının Eylül ayından itibaren Keneta Camiinde erkek medresi olarak bir sınıf açılması hedefleniyor. Medresede çalışacak öğretmenlerin maaşlarını karşılayacak bir sponsor bulunursa diğer sınıfların da açılması bekleniyor. Ancak Kız Medresesi faaliyetlerine devam etmektedir.

Durres şehrindeki faaliyetleri özetleyecek olursak şunları diyebiliriz:

Durres şehrinde farklı faaliyetlerin gerçekleştiğini görüyoruz. Özellikle Kız Medresesi talabelerinin her yıl en az bir defa programları oluyor. Bu şehirde, Kutlu Doğum Haftası (Mevlid) etkinliklerine değinmeden geçemiyoruz. Durres Müftülüğü tarafından 2004-2010 yılına kadar her yıl "Fatih" Camiinde mevlid kandili gerçekleştirmiştir. Ancak belirtmiş olduğumuz tarihler arasında ve öncesinde gerek Durres müftülüğü gerekse Durres şehrinde faaliyet gösteren "A.C.I.E.R" ve "Paqe, Progres ve Harmoni" adlı vakıflar ve Saimir Bulku adlı ilahiyatçı gibi kimseler tarafından farklı dini konferans, seminer ve dersler verilmiştir. Bunların yanında

Ramazan ayında özellikle I.I.R.O. adlı derneğin organize ettiği iftarları ve fakir fukaraya yapılan yardımları da unutmamak gerekir.

2010 yılından bu yana Durres Müftülüğü'nü en çok meşgul eden konu ise vakıflar ve onların tapuları. Müftülük bu vakıfları tamamen müftülüğün kayıtları altına alarak daha etkili bir şekilde işletmeyi hedeflemektedir.

Durres Müftülüğü'nün diğer dinlerle ve siyasî partilerle ilişkilerine göz atacak olursak, dinler arasındaki uyumu çok net görebiliriz. Özellikle bayramlarda diğer dinlerle ve siyâsi partilerle görüşmeler ve belediye başkanı v.b. kimseler tarafından ziyaretler gerçekleştirilmektedir.

Müftülüğün gelirleri ile ilgili özetle şunları söyleyebiliriz:

Müftülüğün gelirleri genel olarak vakıf dükkânları, binalar ve benzeri vakıf mallarının kirası, cami cemaatinin bağışları ve genel müslümanların zekatı (aslında çok az kimse tarafından zekat veriliyor)'dır. Bütün bunların gelirleri ile müftülük ihtiyaçlarını karşılamaya çalışıyor.³²⁴

Durres müftülüğünde müftü vazifesi ile çalışanların isimlerini şu şekilde zikretmek mümkündür:

Osman Sakurti

Saimir Bulku

Eduard Shefki

Ilir Vokshi ve

16 Eylül 2010 yılından itibaren **Redin Quku** müftülük vazifesini sürdürüyor.

³²⁴ Redin Quku

2.2.2. Tiran Kazası:

Tiran'ın çevresi eskiden beri genişti. İslâm'a giriş sürecindeki yıllarda da Tiran'ın çevresi genişti. Tarih boyunca her dönemde büyük bir öneme sahip olmuştur.

Günümüzde Tiran Arnavutluk Cumhuriyeti'nin başkenti olup ülkenin en büyük nüfusa sahip olan şehridir. Arnavutluk'un en önde gelen üniversiteleri, enstitüleri, kolejleri vb.ler Tiran'da bulunuyor. Tirana'da büyük bir havaalanının olması, Adriyatik Denizin'e (Durrës limanı) yakın bir yerde olması ve Arnavutluk'un kuzey ile güneyin birleştiği yerde olması onun ekonomik yönden büyük bir öneme sahip olmasını sağlamaktadır.³²⁵

Tiran Kazası'nın müslüman nüfusu şöyledir: 1900 yılında nüfusun 31.200 (%92)'ü Müslüman, 2.700 (%8)'ü Ortodoks ve 70 kadarı da katolikti.³²⁶ Başka bir kaynakta ise 1901 yılındaki rakamlar şöyle veriliyor; Tiran'ın toplam nüfusu 25.000 idi, bunun 2.000 (%8)'i Ortodokstu ve geri kalanı ise tamamen İslâmiyet'i seçmişti.³²⁷ Ancak başka bir kaynakta ise, Tirana'nın 101 köyden³²⁸ oluştuğu ve toplam nüfusunun 17.000 olduğu Kazası'ndaki müslüman halk sayısının diğer kazalardan daha fazla olduğu görmekteyiz.³²⁹ Tiran'ın diğer kazalardan daha yüksek Müslümanlaşma orana sahip olduğunu görmekteyiz.

Tiran kazası, eskiden 1000 kişilik bir köy idi³³⁰ ve XVII. y.y. veya 1614 yılında İşkodra valisi³³¹ Süleyman Paşa (aslen Tirana'nın Mullet köyünden) tarafından şehir kaza şeklinde inşa ettirildi.³³² Süleyman Paşa aynı yılda (1614) Tiran

³²⁵ Ellsworth Raymond, *EA*, "Tiran" maddesi, XXVI, s, 644.

³²⁶ Peter Bartl, a.g.e, s, 88

³²⁷ Peter Bartl, a.g.e, s, 89 Not: (A. Degrand, *Sovenirs de la Haute- Albanie*, Paris 1901, s, 194).

³²⁸ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 184

³²⁹ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 183.

³³⁰ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 184

³³¹ *CEM*, a.g.e, XVII, s, 5250.

³³² Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 183.

şehir merkezinde Süleyman Paşa Camii'ni inşa ettirdi.³³³ Bu camii şehrin ortasında idi, mimari yönü ve güzelliği ile şehri güzelleştiren bir çiçek gibiydi. Süleyman Paşa'nın türbesi bu caminin yanında idi. Daha sonra ikinci dünya savaşı esnasında bu camii türbesi ile beraber yıkılmıştır. Günümüzde onun yerinde Partizan Anıtı bulunuyor.³³⁴

Tiran dediğimizde veya Tiran'a gittiğimizde ilgimizi ilk çekecek olan şüphesiz Tiran'da komünizm döneminde ayakta kalabilen tek Osmanlı eseri olan Ethem Bey Camiisidir (üst resimdeki cami). Bu XVIII. yüzyılın camisi, Travnik ve Kalkandelen' deki Alaca Camilerininin bir benzeri... Sonradan yapılan ahşap revakları ve iç mekânı kalemşi nakışlarla ve manzara resimleriyle bezeli. Enver Hoca döneminde ibadete kapatılarak müze olarak kullanılan bu cami, 1990'larda yeniden ibadete açılmıştır.³³⁵

Ali Musa Basha Tiran'ın 18. y.y'da müslümanlaşması hakkında şu bilgileri veriyor;

³³³ Robin Hanbury-Tenison, a.g.e, s, XVIII; Nazif Karaman, "Anadolu Vakit Gazetesi" Tiran'da Osmanlıya ihanet Tiran'da Cami arazisinin satışını protesto eden Müslümanlar açlık grevine başladı.

³³⁴ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 184; Daha geniş bilgi için Bkz: Robin Hanbury-Tenison, a.g.e, s, XVII-XVIII.

³³⁵ Beşir Ayvazoğlu, a.g.e, 18 Aralık 2009 Cuma.

Şehir	Hıristiyan Evleri	Müslüman Evleri	Müslümanlaşma(%)
Tiran	-	147	100

Bu yıllarda Tiran'ın merkezindeki müslümanların çoğu Bektaşî tarikatındandı.

Tiran'a bağlı olan Kërraba (Kıraba) Kazası'nın istatistikleri ise şöyledir:³³⁶

Kaza	Hıristiyan Evleri	Müslüman Evleri	Müslümanlaşma %
Kërraba Kazası	-	322	100

Günümüzde Tiran müftülüğüne bağlı toplam 116 cami bulunuyor. Bunların 30'u eski cami ve 86'sı yeni yapılmış camilerdir.

1990'larda inançların serbest bırakılması ile birlikte Tiran şehrinde İslâm faaliyetleri hızla başladı. Özellikle de Arnavut Devleti'nin Arap ülkelere açılmasından sonra. Tiran şehri, Arnavutluk'un başşehri olması nedeniyle yurt dışından gelen tüm müslüman vakıf ve derneklerin kalesi durumundadır.

Gerek Tiran müslümanları için gerekse tüm Arnavutluk için Tiran'da 84 yıllık köklü bir eğitim kurumu olan Hafız Mahmud Dashi Tiran Medresesi şehrin en tanınmış ve ismi ile anılan bir mekana da ev sahipliği yapmaktadır. Bu medreseye ilk olarak Arap vakflar ve dernekleri hizmet verdi ve Arnavutluk Devleti Arapları Arnavutluk'tan sınırdışı etmeye başlayınca Hafız Mahmud Dashi Medresesi Araplardan sonra Arnavut İslâm Komitesi tarafından Sema Eğitim Kurumları Vakfı'na verilmiştir.

³³⁶ Ali Musa Basha, a.g.e, s, 91

Eskilerde Arnavutluk'un Oxford'u durumunda olan bu köklü eğitim kurumu günümüzde de Arnavutluk'un hizmet faaliyetlerinde en önemli okullardan biridir. Kız ve erkek olmak üzere farklı eğitim ve yurt binalarında eğitime devam edilmektedir. Bu medresenin öğrencileri yalnız Arnavutluk'un farklı bölgelerinden değil, aynı zamanda Arnavutluk Cumhuriyeti'nin yurt dışında olan Arnavut vatandaşları tarafından tercih edilen bir eğitim kurumudur. Buradan her yıl mezun olan öğrencilerin sayısı oldukça çoktur ve Arnavutluk'un farklı üniversitelerine, Türkiye'de veya diğer İslâm ülkelerinin fakültelerinde eğitimlerine devam etmektedirler.

Tiran şehrinde BEDER İslâm Üniversitesi de bulunuyor.³³⁷

Tiran şehrinin müslümanları arasında vehhabî-hanefî tartışmaları yaşanmıştır. Vakıf mallarının şahsi menfaatler için satıldığı tarzında bazı iddialar da öne sürülmüştür. Özellikle Tirana'nın merkezinde vakıf arsası üzere yapmak istedikleri büyük bir caminin inşaatı için Tiran Büyükşehir Belediyesi ve Arnavutluk Devleti'nde iktidar olan partinin uzun yıllar izin vermemiş olmasından dolayı vehhabî zihniyetinde olan genç müslümanların tepkileri çok sert bir şekilde olmuştur. Tiran merkezinde büyük bir caminin yapılması tüm Arnavut müslümanlar için son derece önemlidir. Çünkü Ortodoks ve Katoliklerin Tiran merkezinde arsaları olmamalarına rağmen kocaman katedrallerini inşa etmiş olmalarına karşın müslümanlar da; mâdem ki dinler ve kültürler arasındaki uyum konusunda örnek olarak anılıyoruz, biz de bu iki katedrallerin yanında büyük bir cami yapmak istiyoruz ki her üç dinin mabedleri yanyana görüldüğünde gerçek harmoni ve toleransımız gösterilmiş olsun. Tiran camileri Tiran müslüman cemaatine yetmediğinden dolayı bu büyük caminin inşaatı ile Müslümanlar rahatlamış olacaklardır. Bu büyük caminin yapılması konusunda Tiran Büyükşehir Belediyesi başkanı Edi Rama, caminin yapılmasına izin verdiğini söylüyor ve projeyi şu şekilde tanıtıyor: Ethem Bey camisi, Tirana'nın ve Arnavutluk'un mücevher eserlerinden biri olarak kalacaktır. Ancak İslâm Komitesi'nin öne sürdüğü 2930 m²'lik büyüklükte 2500 kişilik büyük bir caminin yapılmasının gerekliliğine olumlu cevap

³³⁷ Üniversite'yi daha sona işledik. Daha geniş bilgi için Bkz: Tezimizde "Arnavutluk'ta din eğitimi".

vererek caminin yanında dinler arasındaki uyumu gösteren bir Tiran müzesi de olacaktır. Tirana tarihini, geçmişini en güzel şekilde tanıtacaktır.³³⁸

Cami projesi namaz yeri, kütüphane, çok kullanışlı salon, toplantı salonu ve hizmet otoparkı gibi çok kullanışlı ve sadece Avruya'ya değil dünyaya da örnek gösterilecek bir İslâmî projedir.³³⁹ Bu projeye haklı ve gerekli olarak İslâm Komitesi örgütünün temsilcisi de katılmıştır. Ancak aylar geçmiş olmasına rağmen çalışmaların hala devam etmemiş olması müslüman halkta “yoksa bu Mayıs 2011 belediye seçimleri vaatlerden mi ibaret” şeklinde şüpheleri de meydana getirmiştir.

2.2.3. Kavaja (Kavaya) Kazası

Kavaja Kazası küçük bir yerdir ve bununla ilgili pek bilgi yoktur. Yalnız şunu diyebiliriz ki Kavaja Kazası, 1900'lü yıllarda aşağı yukarı nüfusun %80-90'ının Müslüman olduğu bir yerdi ve bunun yanında %20 civarında Yunan Ortodoks burada yaşıyordu³⁴⁰. Kavaja kazası nahiyelerinde bulunan tasavvufî akımdan birçoğuna günümüzde de rastlamaktayız. Kavaja köylerinden yola çıkarak şehre gidenlerin yol boyunca birkaç tekke ile karşılaştıklarında şaşırılmaları gerekir, çünkü Kavaja köylerinde ve Kavaja'ya giden yollarda tekkelerin sayısı az değildir.

Osmanlı Devleti zamanından başlayarak günümüze kadar Kavaja halkının İslâm Dini'ne olan bağlılığı her zaman biliniyor. Enver Hoxha liderliğindeki komünist rejim döneminde de Kavaja halkı, diğer Arnavut şehirlerinden farklı olarak, rejimden korkmayarak orucu olsun veya başka ibadetler olsun, yerine getirmeye gayret göstermiştir.

Günümüzde Kavaya müftülüğü'ne bağlı toplam 41 cami bulunuyor. Bunların 10'u eski cami ve 31'i yeni yapılmış camilerdir. Kavaya şehrinde müslüman halk, dindar bir yapıya sahiptir. 1990'lardan sonra bu şehirde de şehrin farklı yerlerinde İslâmî faaliyetler başladı. Kavaya'da, Kavaya halkına ve civar

³³⁸ Ermelinda Hoxhaj, *Rama kënaq myslimanët: Xhamia, sipërfaqe 3 dynym*, Shqiptare Gazetesi, 21 Aralık 2010.

³³⁹ Daha geniş bilgi için Bkz: Ermelinda Hoxhaj, a.g.e, Shqiptare Gazetesi, 21 Aralık 2010.

³⁴⁰ Peter Bartl, a.g.e, s, 90

şehirlere 1998 yılından beri eğitim hizmeti veren Hafız Ali Korça medresesi bulunuyor. Hafız Ali Korça medresesi yatılı bir medresedir. Kapasitesi büyük olan erkek ve kızlara hizmet veren bir medresedir. Hafız Ali Korça Medresesi Sema Eğitim Kurumları Vakfı'nın bir medresesidir.

Kavaya şehri genel anlamda modernizme geri geride kalmış bir şehir olmasına rağmen İslâm adına güzel hizmetleri ve faaliyetleri olan bir yerdir.

Kavaya'yı tek bir cümle ile özetlemek gerekirse, "Kavaya, Arnavutluk'un Konya'sıdır" diyebiliriz. Çünkü Konya Türkiye'de dini açıdan nasıl bir konuma sahipse Kavaya da Arnavutluk'ta böyle bir konuma sahiptir.

2.2.4. Shijaku (Şiyaku) Kazası

Shijaku Kazası da küçük bir kaza olup Durres Sancağı'na bağlı olan bir kazaydı. Shijaku günümüzde de Durres'e bağlı bir kazadır. Shijaku Erzen ırmağının iki tarafında bulunuyor ve zamanında Preza ve İshmi nahiyelerini de içeriyordu. Preza ve İshmi nahiyeleri ile birlikte 56 köyden oluşuyordu.³⁴¹ Günümüzde ise sadece Preza Shijaku'ya bağlıdır. İshmi ise Durres'e bağlıdır.

1900 yılında Shijaku'nun merkezindeki halkın 13.000 (%87)'i Müslüman idi , 1.200 (%8)'ü Katolikti ve (%5) oranında Ortodoks vardı.³⁴²

Baldacci'ye göre, 1901 yılında, burada 14.284 (%91) Müslüman, 707 (%4) Katolik ve 751 Ortodoks yaşıyordu.³⁴³

Shijaku Kazası'na değindikten sonra Durres (Draç) Sancağı'nı tamamlamış olduk. 1902'li yıllarda Durres halkının yaklaşık %90'ı müslümandı ve geri kalanı Katolik ve Ortodoks'du diyebiliriz.

³⁴¹ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 159.

³⁴² Peter Bartl, a.g.e, s, 91

³⁴³ Peter Bartl, a.g.e, s, 91 Not: (Baldacci, Studi speciali albanesi, s, 102-103).

1990 yılından günümüze kadar geçen dönemi değerlendirecek olursak, Shijaku artık tek başına bir müftülüktür. Ancak Shijaku'nun müftülüğü İlçe Müftülükler kategorisine girer. Şiyaku, Durres iline bağlı bir ilçedir.

Camileri hakkında herhangi bir kaynak bulunamamış ve gözlem yolu ile de Shijaku'nun camilerinin sayısı tam olarak bilinmiyor olsa da eski ve yeni camilerin olduğu gördük. Genel itibariyle Arnavut ve Boşnak Müslümanlarından oluşan Shijaku'nun camilerinde isteğe bağlı Kur'an dersleri veriliyor.

Durres İline yakın olması nedeniyle kız öğrenciler Durres şehrinde bulunan H. Mustafa Varoshi adlı kız medresesine gidip gelerek eğitimlerine devam etmektedirler. Durres erkek medresesi açık olduğu dönemde, erkek öğrenciler Shijaku'dan Durres medresesine geliyordu.

Shijaku müftülüğünün faaliyetlerinden birkaçını şu şekilde sıralamak mümkündür:

- a. Ramazan ayında verilen iftarlar.
- b. Ramazan ayında ve Kurban Bayramı'nda fakirlere yapılan gıda yardımı.
- c. Halkı bilinçlendirmek için ShijakTV adlı televizyonunda periyodik bir şekilde "Soru Cevap", "Vaazlar", "Açık Kapı" adlı programlar düzenleyerek dinî açıdan birçok bölgeden daha ileri seviyede olmayı başarmıştır.

2.3. ELBASAN (İLBASAN) SANCAĞI

Elbasan Sancağı'nın üç kazası vardı: Elbasan, Peqin ve Gramshi. Ve 312 köyden oluşmaktadır.³⁴⁴ Elbasan Sancağı halkının %79³⁴⁵ veya %80'inin müslüman olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.³⁴⁶

2.3.1. Elbasan Kazası:³⁴⁷

Coğrafi açıdan bu kaza Arnavutluk'un ortasında bulunan bir şehirdir. Bu şehrin ne zaman ve kim tarafından kurulduğu tam olarak bilinmiyor. Yalnız Ptoleme'in coğrafi eserlerinde bahsettiği Albanopolisi tarafından kurulduğu düşünülüyor.³⁴⁸ Bu şehir aynı zamanda Gegerine'yi ve Toskeria'yı birbirinden ayırıyor.³⁴⁹ Elbasan şehri Osmanlılar tarafından 1466 yılında fethedilmiş bir şehirdir.³⁵⁰ 1900 yılındaki sayıma göre Elbasan'da 26.500 (%84) Müslüman, 4.800 Ortodoks Arnavut, 4.700 de değişik milletlere mensup insan bulunmaktaydı.³⁵¹

Şemseddin Sami de bununla ilgili benzer bir bilgi veriyor: “Şehir 20.000 nüfusa sahiptir. Bunlardan 3.500'ü Hıristiyan ve geri kalanı da müslümandır.”³⁵²

Elbasan şehrinde 28 mahalle, 30 sokak³⁵³ ve 4000 ev vardı.³⁵⁴ 12 köy vardı ve ahalileri çoğunlukla müslümandı. Ancak başka bir kaynakta ise Elbasan Kazası ve Elbasan şehrinin istatistikleri şöyle belirtilir:

³⁴⁴ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 56.

³⁴⁵ Ali Musa Basha, a.g.e, s, 91

³⁴⁶ Peter Bartl, a.g.e, s, 118

³⁴⁷ Enver Hoxha'nın zamanında Arnavutluk'un genel camiileri yıkıldığı gibi, bu şehirdeki camilerden de yıkılanlar olmuştur. Bu şehirde günümüzde üç dört tane camii bulunmaktadır. Daha geniş bilgi için Bkz: “*İslami në Shqipëri gjatë shekujve*”, *Biblioteka Islame, Tiranë-200/Hicri 142*”.

³⁴⁸ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 56.

³⁴⁹ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 55.

³⁵⁰ Robert Elsie, a.g.e, s, 126.

³⁵¹ Peter Bartl, a.g.e, s, 119 Not: (Arnavutluk üzere tafsilat, s, 115).

³⁵² Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 55.

³⁵³ Petrika Thengjilli, a.g.e, II, s, 229.

³⁵⁴ Petrika Thengjilli, a.g.e, II, s, 228.

Elbasan Kazası'nın ve şehrinin istatistiklerini³⁵⁵ şu şekilde verdiğini görülmektedir:

Nahiye ve Kazaları	Hristiyan Evleri	Müslüman Evleri	Müslümanlaşma (%)
Elbasan (kazası)	31	784	96
Elbasan (şehir)	25	655	96

Elbasan şehri Osmanlı Dönemi'nde kurulmuş bir şehirdir ve bu şehirde Osmanlılar Elbasan Kalesi'ni inşa ederek Elbasan'ın askeri bölge olmasını sağlamışlardır.

Elbasan'da pek çok cami ve mescit vardı, onların en önemlilerinden biri de Sultan Camiisi idi. Bu camii 1464 yılında II. Sultan Mehmet tarafından yaptırılmıştır.³⁵⁶ Yaptırıldığı tarih yazılı değildir, ancak araştırmacılar bu camininin XV. yüzyılın sonlarına ait olduğunu düşünüyorlar.³⁵⁷ Arnavutluk'ta, günümüze kadar gelen en eski camilerdendir.³⁵⁸

Elbasan sancağı Berat sancağı gibi şiirlerin, şairlerin şehri olarak biliniyordu.³⁵⁹ Elbasan'daki eski İslâm mimarisi hakkında kısaca şöyle bir bilgi verebiliriz:

Elbasan'da 40 tane cami vardı ve en eskisi Sultan Mehmet Fatih camisidir, Elbasan kalesi kapısının üstünde yer alır ve cemaatle dopdoludur. Kale'nin ortasında Gazi Sinan Paşa Camisi vardır. Eski ve alçak bir camidir. Caminin dört dış duvarı şiirlerle kaplıdır ki, Arabistan'dan, Fars diyarından ve Rumeli'den gelenler, buraya hat yazısı ile şiirler yazarlardı. Her şairin ortaya çıkışı bu şekilde olmuştur: Evliya

³⁵⁵ Ali Musa Basha, a.g.e, s, 91

³⁵⁶ Daha geniş bilgi için Bkz: Ali Musa Basha, a.g.e.

³⁵⁷ Fatos Salliu, "Koha Jonë", "Babtiset xhamia Mbret dhe shoqata amerikane", 01 Kasım 2008

³⁵⁸ Fatos Salliu, a.g.e.

³⁵⁹ Milazim Krasniqi, a.g.e, s, 15

Çelebi de gelişinde şu yazıyı yazmıştır: “... onu dünyayı dolaşan yazmıştır”. Evliya Çelebi 1670 yılının yaz mevsimindeki seyahati esnasında Elbasan şehrini “Aruş Şuara” (Şairlerin evi) diye isimlendirmiştir.³⁶⁰ Başka bir kaynakta ise Evliya Çelebi’nin Elbasan ve Berat şehirlerini ziyaret ettiği esnada bu iki şehri şöyle tanımladığı görülür: “Bride of the world” and the “Home of scholars and virtuous men, poets and mystics.” → Türkçe şu anlama gelir: “Dünyanın gelini” ve “Bilgin, erdemli, şairler ve mistiklerin evi/yeri’dir.”³⁶¹

Bundan başka Çarşı’da Hasan Balliu camisini zikredebiliriz. Daha sonra Lepurit (Tavşanın) camisi ve Sinan Bey Camisi gelir. Bunlardan hariç Elbasan’da 20 mescit vardı. Medreselerde hafızlık enstitüleri ve birçok eğitim kurumu bulunmaktaydı.

Başka bir kaynaktan göre 1931 yılında Elbasan şehrinde 31 caminin olduğu geçer.³⁶²

Elbasan ve Berat şehirleri 17. ve 18. yüzyılda en önemli sancaklardan biriydi.³⁶³

Günümüzde Elbasan müftülüğüne bağlı toplam 67 cami bulunuyor. 67 camininin 17’si eski camilerdir ve geri kalanı 50’si yeni yapılmış camilerdir.

Elbasan şehri, Osmanlılar döneminde de çok önemli bir yere sahip olmuş bir şehirdir. 1990’larda uygulanan inanç özgürlüğünün hemen sonrasında Elbasan şehrinde İslamî faaliyetler başladı. Arnavutluk’un genelinde olduğu gibi bu şehirde de Arabistan’dan gelen davetçiler, vakıf ve dernekler İslâm adına birçok hizmetlerde bulunmuştur.

Araplar 1995 yılında Elbasan şehrinde sponsorluğunu Arap derneklerin yaptığı “Liria” adlı güçlü bir medrese açtılar. Bu medresenin öğrencileri yalnız

³⁶⁰ Ali Musa Basha, a.g.e, s, 56;

Daha geniş bilgi için Bkz: Robert Elsie, a.g.e, s, 126.

³⁶¹ Robert Elsie, a.g.e, s, 126.

³⁶² Robert Elsie, a.g.e, s, 126.

³⁶³ Ali Musa Basha, a.g.e, s, 55

Elbasan şehrinden ve köylerinden gelenler değildi. Arnavutluk'un farklı şehir ve köylerinden gelenler de oluyordu. Liria medresesi, yatılı bir okul idi.

Elbasan şehri müslümanları arasında farklı mezhep anlayışları sebebiyle gerek camilerde gerekse dışarıda çok sert tartışmalar yaşanmıştır. Maalesef Elbasan şehrinde sadece vahhabî – hanefî tartışmaları ile kalınmamıştır. Özellikle genç müslümanlar Elbasan müftülüğüne ve yaşlı kadrolara karşı vakıf mallarını sattıklarını veya vakıf arsaların üzerine apartmanlar, alışveriş merkezlerin yapılmalarına müftülüğüne herhangi bir gelir gelmeden kendi menfaatleri üzerine bu arsaları veya vakıf mallarını kendi menfaatleri üzerine satmışlardır vb. İddialar ileri sürülerek müslüman halkın müftülükle çok sert tartışmaları geçmiştir. Hatta bazı tartışmalar karakola kadar gelmiştir.

Arnavutluk Devleti'nin Arapları Arnavutluk'tan sınırdışı etme politikaları başlayınca Liria Medresesi Araplardan sonra Arnavut İslâm Komitesi tarafından Sema Eğitim Kurumları Vakfı adlı Türkiye'den Arnavutluk'a gelen bir vakfa verilir. Liria Cerrik medresesi faaliyetlerini devam ediyor ve her sene mezun öğrenciler veriyor. Buradan mezun olan öğrenciler Arnavutluk'un farklı üniversitelerine giriyorlar ya da Türkiye'de ya da diğer İslâm ülkelerinin fakültelerinde eğitimlerine devam ediyorlar.

2.3.2. Peqini kazası:

Peqini kazası, Elbasan Sancağı'nın önemli kazalarından biri idi. Peqinini Kazası şehrinde 2 cami, 1 tekke, 1 medrese, bir saat kulesi ve pazarı vardı.³⁶⁴

Peqini Kazası'nın halkı neredeyse tamamı müslüman idi³⁶⁵ ve bu kaza ile ilgili kaynaklar oldukça azdır.

Önemli bir kaynakta Peqini Kazası'nın ve şehri halkının tamamı müslüman olarak gösterilmektedir.³⁶⁶

³⁶⁴ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 131.

³⁶⁵ Peter Bartl, a.g.e, s, 121

Kaza ve Şehir	Hıristiyan Evleri	Müslüman Evleri	Müslümanlaşma(%)
Peşin (şehir)	-	152	100
Peşin (kaza)	-	407	100

Ancak resmi kaynaklara göre Peşini'nin nahiyeleri ile birlikte nüfusu 15.000 idi. Peşini'de 27 cami, 1 medrese, 7 okul ve 3 tekke vardı.³⁶⁷

Günümüzde Pekin müftülüğünün altında toplam 8 cami bulunuyor. Bunların 2'si eski cami ve 6'sı yeni yapılmış camilerdir.

Peşini müftülüğü fakir bir müftülüktür. Peşini gelişmemiş bir yerdir ve İslâm eğitimi ile ilgili cami imamlarının isteyenlere yönelik verdiği dersler dışında herhangi bir dini faaliyet bulunmamaktadır.

2.4. KORÇA (GÖRİCE) SANCAĞI

Korça Sancağı; Starova, Korça, Kolonja ve Kastoria kazalarının yanında 6 tane nahiyeye ayrılmıştır ve 439 köyden oluşmaktaydı. Yaklaşık 159.379 nüfusa sahip olup, az bir Bulgar, yahudi ve Vlleh'lerden hariç gerisi Arnavutlar'dan oluşur ve bunların 44.489'u müslümandır geri kalanı da Hıristiyan inancına sahiptir.³⁶⁸

Yalnız başka bir eserde Bilishti'nin de Korça Sancağı'nın içerisinde olduğu zikrediliyor.³⁶⁹ Çalışmamızın konusu günümüzdeki Arnavutluk sınırlarının içerisinde İslâm'ın giriş süreci olduğuna göre, Starova ve Kastoria kazaları günümüzde

³⁶⁶ Ali Musa Basha, a.g.e, s, 90

³⁶⁷ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 131. (*Kamus al-a'lâm*, II, 1526).

³⁶⁸ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 93.

³⁶⁹ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 36.

Yunanistan sınırları içerisinde kaldığından dolayı biz onlara değinmeyeceğiz. Bu nedenle, Korça, Kolonya (Kolonya) ve Bilishti kazalarını inceleyeceğiz.

2.4.1. Korça kazası

Morava Dağı'nın yanında bulunuyor ve deniz seviyesinden 860 m. yüksekliğe sahip bir şehirdir. Korça şehri II. Sultan Mehmet'in yüksek şahsiyetlerinden biri olan Koca Mirahor İlyaz tarafından inşa edilmiştir. O, 1495 yılında ilk olarak bir manastır satın aldı ve onu yıktıktan sonra yerine günümüzde de bulunan büyük ve çok sağlam Mirahor Camisi'ni inşa etti,³⁷⁰ 1 medrese, 1 tekke ve 1 imaret.³⁷¹ 1900 yılında kazadaki nüfusun 40.400 (%55)'ü Müslüman, 20.800'ü Yunan-Ortodoks Arnavut ve 15.000'i de değişik milletlerden oluşuyordu.³⁷²

Şemseddin Sami Korça'yı şu şekilde tarif ediyor: “Korça'nın 18.000 nüfusu, 2 camii, 1 medresesi, 1 tekkesi, 4 kilisesi, bir düz lisesi ve iki Türk ilkokulu, erkekler ve kızlar için ayrı ayrı iki Arnavutça okulu ve bir Yunanca okulu vardır. Şehrin hayırsever komisyonu vardır. Büyük, çok güzel ve hareketli bir pazarı (en yoğun günü Cuma günüdür) vardır. 757 dükkânı ve mağazası, 23 hanı, 2 hamamı, 1 un fabrikası, 1 saat kulesi, 2 eczahanesi ve 34 ekmek fırını vardır.”³⁷³

Korça kazası hakkındaki araştırmalarımın sonucunda diyebilirim ki Korça halkının %48'i müslüman ve %20'si Yunan- Ortodoks Arnavutlardan idi ve geri kalanı karışık milletlerden oluşuyordu. Bu kazadaki ilgi çekici bir nokta ise, kazada Bulgar köylerinin de bulunmasıdır.

Günümüzde Korça müftülüğüne bağlı toplam 34 cami bulunuyor. Bunların 7'si eski cami ve 27'si yeni yapılmış camilerdir.

Korça şehrinin Yunanistan Devleti'ne yakın bir bölgede bulunması ve Yunan Ortodoks Kilisesi'nin misyonerlik faaliyetlerinden en çok etkilenen yerlerden

³⁷⁰ Robert Elsie, a.g.e, s,

³⁷¹ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 92.

³⁷² Peter Bartl, a.g.e, s, 122

³⁷³ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 91-92.

biri olmasına rağmen müslümanlar da ciddi bir şekilde çalışmalar yapıyorlar. Korça'da yeni bir İslâm eğitim kompleksi hazırlanmaktadır. Kompleks Medrese, cami, yurt v.b'den oluşuyor. İnşaatı hızlı bir şekilde devam etmektedir.

Korça müftülüğüne bağlı camilerde halkı bilgilendirmek amacıyla isteyenlere imamlar tarafından ders veriliyor.

2.4.2. Kolonya kazası:

Kolonya kazası hakkındaki bilgiler ise yok denecek kadar azdır. Bir bilgiye göre bu kazada 10 tane Yunan- Ortodoks ve Müslüman Arnavutlar'dan oluşan 34 tane köy vardı. Geri kalanı ise Bulgarlar'dan ve diğer milletlerden oluşuyordu.³⁷⁴

2.4.3. Bilishti:

Bilishti Kazası'nın 53 tane köyü vardı ve 16.000 nüfusa sahipti. Hemen hemen hepsinin müslüman inancına sahip olduğu söyleyebiliriz. Yunanistana yakın bölgelerden biri olmasına rağmen nüfusu tamamen Arnavutlardan oluşuyordu.³⁷⁵

Kolonya ve Bilisht ile ilgili bilgiler çok sınırlıdır. Yunanistan bölgelerine yakın olmalarından dolayı Yunan Ortodoks Kilisesi ve Yunanlaştırma faaliyetleriyle karşı karşıyadır. Ancak şunu diyebiliriz ki, burada İslam adına pek büyük bir hareketlenmeden bahsedilemez. Her ikisinin he müftülüğü bulunuyor ve müftülüklerin tapu-kadastro sıkıntıları olsa da hizmet verme konusunda çalışmaları vardır.

³⁷⁴ Peter Bartl, a.g.e, s, 123

³⁷⁵ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 36.

2.5. BERAT SANCAĞI.³⁷⁶

Berat sancağı, coğrafi yönden Arnavutluk bölgelerinin ortasında bir konuma sahiptir. Adriyatik Denizi'nden 50 km uzakta bulunan bir şehirdir. Berat sancağı, zeytinlikleri ile tanınan bir sancaktır.

Arnavutluk'un güneyi Berat dışında, kuzeyinden ve Orta Arnavutluk bölgesinden daha uzun bir zamanda İslâm'a girmiştir.³⁷⁷ Berat Sancağı'na ait beş kaza vardı: Berat, Lushnja, Vlora, Tomorica ve Skrapari. Berat Sancağı'nın aşağı yukarı %75-85'i Müslümanlardan oluşuyordu ve geri kalanı da Ortodoks idi. Evliya Çelebi, seyahatnamesinde Berat şehri ile ilgili şöyle bir not yazmıştır: "1670 yılında Berat şehrinde, 30 camii vardı ki, camiilerin en büyüğü Sultan II. Beyazıt'ın sultanlık döneminde inşa edilen Sultan Beyazıt Veli Camiisi (veya Eski Camii)'dir."³⁷⁸

Berat sancağı'nın 4 tane kazası vardı. Onları da şöyle zikrederim: Berat, Vlora, Mallakstra, Skrapari ve Tomorica. "Berat Sancağı'nın 600 köyü, 5 kazası ve

³⁷⁶ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 33.

³⁷⁷ Ali Musa Basha, a.g.e, s, 90

³⁷⁸ Ferit Duka, "Berati ne kohwn Osmane (Shek. XVI – XVIII)", Akademia e shkencave e Republikës te Shqipërisë – Instituti i Historisë, Botimet Toena, Tirane 2001.

4 nahiyesi vardır. Toplam nüfusu yaklaşık 130.000 kişidir. Hepsi Arnavut ve 34.000'i Hıristiyan, geri kalanı ise Müslümandır".³⁷⁹

2.5.1. Berat Kazası:

Berat şehri'nin tarihi çok eskilere dayanır. Birçok araştırmacı Berat şehrinin tarihini M.Ö. 216 yılından itibaren başlatmamız gerekir derken diğer araştırmacılar ise bu şehrin tarihini daha eski bir tarihten başlatmamız gerekir derler.³⁸⁰ Berat şehri İslâm kültür mimarisi açısından çok zengin bir şehirdir.

Berat Kazası'nın halkı arasında 1735-1740 yıllarında Ortodoksluk inancını bırakarak İslâm'a toplu geçişler yaşanmıştır.³⁸¹ Örnek verecek olursak, Teodor Muzaka'nın oğlu İslâm Dini'ni kabul ederek Yakup Bey ismini aldı. İslâmı kabul ettikten sonra Fatih Sultan Mehmet'in bir fermanını, Berat şehrine getirdi ki, onda halka iyi davranılması, halkın kültürünün korunması, bu şehrin iyi korunması ve insanlara da yumuşak davranılması gibi ifadeler bulunuyordu.³⁸²

Berat şehir merkezinin 1900 yılındaki nüfusunun yaklaşık yarısı müslümandı. Aynı zamanda şehrin merkezi Yunan-Ortodoks piskoposluğun merkezi idi. 1872 yılında kazada 64.668 (%78) Müslüman Türk ve 17.474 Hristiyan yaşıyordu.³⁸³ Ancak Şemseddin Sami'nin *Shqiperia dhe Shqiptaret* adlı eserinde Berat kazası ile ilgili şöyle bir bilgi geçmektedir: "10.000 nüfusa sahip bir kazadır ki nüfusunun çoğu müslümandır. Başka bir kaynaktan ise Berat şehri şu şekilde tarif ediliyor: "Berat şehrinin 30 tane mahallesi, 2000 evi"³⁸⁴ ve sadece Hüseyin Paşa'nın

³⁷⁹ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 35.

³⁸⁰ Hena Spahiu, "*Qyteti Iliro-Arberor i Beratit*", Akademia e shkencave e Republikës të Shqipërisë – Instituti i Arkeologjisë, s, 84.

³⁸¹ Ali Musa Basha, a.g.e, s, 91

³⁸² Ali Musa Basha, a.g.e, s, 54

³⁸³ Peter Bartl, a.g.e, s, 130 Not: (Josef Lehnert, Zur Kenntnis von Süd-Albanien. In: Mitt. D. Geogr. Ges. In Wien 15 (1872), s, 452).

³⁸⁴ Petrika Thengjilli, a.g.e, II, s, 228.

kendi adında 100 tane dükkânı vardı”.³⁸⁵ Bilindiği gibi Osmanlıların gelişi ile Arnavut şehirlerin sayısı çoğaldığı gibi nüfusu da çoğalmıştır.³⁸⁶

Berat şehri Osmanlıların gelişiyle hayat bulmuş bir şehirdir. Bu şehirdeki Arnavut okulları yok olmakla karşı karşıya idi. Osmanlılar buraya gelince Berat kazası, onların en çok yatırım yaptığı yerlerden biri haline geldi. Osmanlılar bu şehirde birçok camiiler, mescidler, medreseler, hastaneler, çeşmeler yaptırmıştır. Onlardan bazılarını şöyle zikredebiliriz:

2.5.1.1. Berat şehri'nin camiilerine genel bir bakış:

Berat şehrinin 30 tane ibadethanesi vardı.³⁸⁷ En büyük ve cemaati olan camiisi ise, şehrin göbeğinde bulunan II. Beyazıt Camiisi'dir.³⁸⁸ Bundan sonra Ahmet Bey Zguro tarafından 1553-1554 yılları arasında inşa edilen Uskurliu Camii'si gelir.³⁸⁹ Bu camii Suriye'nin Neksar şehrinde bulunan Melik Gazi Camii'ne benziyor.³⁹⁰

Diğer camiileri kısaca şöyle sıralayabiliriz:

Ahmet Bej Zguro Camiisi³⁹¹ veya Plumbi Camiisi 1670 yılındaki güzel mimarisiyle dikkat çeken camilerden.³⁹² Bu camiilerin yanında XVII. y.y'ın başından sonraki döneme ait olan şu camiileri de sıralayabiliriz: Gazi Murat Paşa Camisi,³⁹³ Hunqari Camisi, Murat Çelebi mahallesinde Kara Murat Paşa'nın kuzeni olan Çelebi Hüseyin Paşa'nın XVII. y.y'da yaptırdığı Hüseyin Paşa Camiisi (camiinin girişinde inşa tarihi olarak 1081/1670 yılını yazılı olarak gösteriyor),³⁹⁴ Mushka Camisi ve

³⁸⁵ Petrika Thengjilli, a.g.e, II, s, 229.

³⁸⁶ Petrika Thengjilli, a.g.e, II, s, 228.

³⁸⁷ Ferit Duka, a.g.e, s, 182

³⁸⁸ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 34; Ferit Duka, a.g.e, s, 182

³⁸⁹ Ferit Duka, a.g.e, s, 183 (V. Buharaja, Mbishkrimet turko-arabe tw vendit tonw si dwshmi historike. Konferenca II e Studimeve Albanologjike, Tiranw, 1968, II, s, 81-85).

³⁹⁰ Ali Musa Basha, a.g.e, s, 57

³⁹¹ Ferit Duka, a.g.e, s, 183, (AIH, L. 854, dos. 8, s, 112)

³⁹² Ferit Duka, a.g.e, s, 183, (AQSH, Fondi 128, dos. 116, s, 22). Plumbi Camiisi, Niksar – Sivas'taki Milk Gazi Camisine benzer.

³⁹³ Ali Musa Basha, a.g.e, s, 57; Ferit Duka, a.g.e, s, 184.

³⁹⁴ Ferit Duka, a.g.e, s, 184.

1681 yılı belgelerine göre Baba Kadi'nın aynı isimle yaptırdığı camiisi de vardı,³⁹⁵ Vakıf mahallesi'nin Camisi, Murat Çelipas mahallesinde 3 tane camii, Beyaz Mahallesinin Camisi, Kazi Baba Camisi, Paşmakçılar Camisi, Yezul Camisi ve 8 tane mescit.³⁹⁶ 1760 yılında Berat'ın Velabisht köyünde Velabisht Camiisi inşa edildi.³⁹⁷ 1803/XIX. y.y'nin ilk üç yılında Berat şehrinde Avlonyalı İbrahim Paşa tarafından yaptırılan camii onun ismini taşıyordu. Yalnız bu camii "1852 yılındaki depremden dolayı hasar gördü. Bu yüzden bu camii Avlonyalı İbrahim Paşa'nın oğlu Süleyman Paşa tarafından yeniden inşa edildi".³⁹⁸

Şemseddin Sami ise *Shqipëria dhe Shqiptaret* adlı eserinde Berat'ı şöyle tarif etmiştir: "Beratin 10 tane camiisi, 12 tane mescidi, (etrafında 15 tane odalı) 1 medresesi, birçok tekkesi, 1 hamamı, birkaç kreşi ve 600 dükkânı vardır".³⁹⁹ Yalnız Berat şehri'nin köyleri ile birlikte camilerinin sayısı 22'ye Camiye çıkıyor.⁴⁰⁰ Görüldüğü gibi Şemseddin Sami de Berat şehri'nin ne kadar gelişmiş bir şehir olduğunu belirtmektedir.

Berat şehrindeki camiilerden başka en eski cami olan 2 camii daha zikrediliyor. Bu camiler de Berat Kalesinde bulunan üç⁴⁰¹ camiidir. "Kalede bulunan Beyaz Camii, Beyazıt Han (günümüzde söylenen Kırmızı veya Hynqari) Camii ve Beyazıt Han Camisi'dir".⁴⁰²

Berat şehrinin 5 tane medresesi vardı. Veli Sultan Beyazıt Medresesi; Uskurli'nin Medresesi.⁴⁰³ Medreselerden başka camilerde ve mescitlerde de ücretsiz dersler verildiği ve talebeler yetiştirildiği de bilinmektedir.

Berat şehrindeki mescidlerin sayısını net olarak söylemek oldukça zordur. Çünkü Berat şehrinde İslâmiyet'i kabul edenlerin sayısı çoğaldıkça onların

³⁹⁵ Ali Musa Basha, a.g.e, s, 57; Ferit Duka, a.g.e, s, 185

³⁹⁶ Ali Musa Basha, a.g.e, s, 57

³⁹⁷ Ferit Duka, a.g.e, s, 186.

³⁹⁸ Ferit Duka, a.g.e, s, 187.

³⁹⁹ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 33.

⁴⁰⁰ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 34.

⁴⁰¹ Biri kalenin dışında olup yakın olduğundan dolayı üç olarak zikrediyor.

⁴⁰² Ferit Duka, a.g.e, s, 188-189.

⁴⁰³ Ali Musa Basha, a.g.e, s, 57

ibadetlerini özgürce yerine getirebilmeleri için her mahallede küçük mescidler inşa ediliyordu.⁴⁰⁴

Tarihî arşivlerde bulunan bilgilere göre Berat şehrinde bulunan camilerin ve mescidlerin sayısı daha çok idi. Tarih içerisinde bir çoğunun yok olduğu söyleniyor. Günümüzde bulunmayan bazı camiilerinin isimlerini şu şekilde sıralayabiliriz: “(Hacı Süleyman mahallesinde) Hacı Süleyman Camiisi, Deli Bega mahallesi camiisi, Mandal Mehmet Bey mahallesi camiisi, İzgurzâde Mehmet Bey Camiisi, Hacı Sinan mahallesindeki Hüseyin Goran (Korakut) Camiisi, Kara Kasem mahallesindeki Kara Kasem Camiisi, Aziz Goran Camiisi, Vakıf mahallesi Camisi, Yeni Mahalle Camiisi ve büyük vezir Mehmet Paşa’nın yaptırdığı camii.”⁴⁰⁵

Bu şehirde Arnavut dili yok olmakla karşı karşıya kaldığı bir zamanda, Türkler buraya gelerek bu şehri tamamen bambaşka bir şehre dönüştürmüşlerdir. Öyle ki Evliya Çelebi Seyahatname’sinde Berat ve Elbasan şehirleri için “şairlerin şehirleri” der. Bu şehirler ve bu tarihi değişim, Osmanlıların işgalci olduğu ve gittiği yerlerde Osmanlıca’yı zorunlu kılarak yerli dili yasakladığı yönündeki iddialara meydan okuyor adeta. Çünkü bu şehirlerde Arnavut dilinin yok olmakla karşı karşıya kaldığını Arnavut kaynaklar⁴⁰⁶ belirtmektedir. Ancak bu kaza, daha sonra Mehmet Akif Ersoy gibi birçok şair yetiştirecekti.

Berat şehri, Bizans ve Osmanlılar dönemlerinde çok önemli bir yere sahip olmuş bir şehirdir. Evliya Çelebi Elbasan ve Berat şehirlerini 1670 yılının yaz mevsiminde ziyaret ettiği bir zamanda bu iki şehri şöyle tanımlamıştır: “Bride of the world” and the “Home of scholars and virtuous men, poets and mystics.” → Türkçe şu anlama gelir: “Dünyanın gelini” ve “Bilgin, erdemli, şairler ve mistiklerin evi/yeri”dir.”⁴⁰⁷ Günümüzde bile Berat şehri Osmanlı’nın şehirlerini en iyi temsil eden bir şehir durumundadır.

⁴⁰⁴ Ferit Duka, a.g.e, s, 185

⁴⁰⁵ Ferit Duka, a.g.e, s, 186 (*AIH*, L. 854, S, 131, fl. 576-7, 966; S. 131/1, fl. 60-1, 148-9, 357, 512-3, 842-3; S. 131/3, fl. 103, 211-2, 281-2, 366, 375-6, 589; *VGMA, HD*, fl. 2, 5).

⁴⁰⁶ Milazim Krasniqi, a.g.e, s, 39

⁴⁰⁷ Robert Elsie, a.g.e, s, 126.

Günümüzde Berat müftülüğüne bağlı toplam 8 cami bulunuyor. Bunların 4'ü eski cami ve diğer 4'ü yeni yapılmış camilerdir.

1990'larda inanç özgürlüğünün hemen sonrasında Berat şehrinde İslamî faaliyetler başladı. Arnavutluk'un genelinde olduğu gibi bu şehirde de Arap davetçiler, vakıf ve dernekler İslâm adına birçok hizmetlerde bulunmuştur.

Bu şehirdeki Vexhi Buharaja/ Veci Buharaya adlı medres Arapların eğitim hizmeti verdiği bir yerdi. Bu medresenin öğrencileri sadece Elbasan şehrinden ve köylerinden gelen öğrenciler değildi. Arnavutluk'un farklı şehir ve köylerinden gelenler de oluyordu. Vexhi Buharaja medresesi komünizm rejimden sonra bile her imkâna sahip bir medrese olmuştur.

Berat şehrinde arasına vehhabî-hanefî şeklinde mezhep tartışmaları yaşanmıştır. Vakıf mallarının şahsi menfaat sağlamak amacıyla satıldığı tarzında bazı iddialar öne sürülmüştür.

Arnavutluk Devleti'nin Arapları Arnavutluk'tan sınırdışı etme politikaları ortaya çıkınca Vexhi Buharaja medresesi'nin yönetimi Araplardan sonra Arnavut İslâm Komitesi tarafından Sema Eğitim Kurumları Vakfı'na verilmiştir. Medresenin faaliyetleri hala devam etmektedir. Ve her sene mezun öğrenciler vermektedir. Kız ve erkek öğrencilerin farklı eğitim ve yurt binalarında eğitimine devam edilmektedir.

Buradan mezun olan öğrenciler Arnavutluk'un farklı üniversitelerinde, Türkiye'de veya diğer İslâm ülkelerinin fakültelerinde eğitimlerine devam etmektedirler.

2.5.2. Lushnja/Luşnya Kazası:

Lushnje Kazası Arnavutluk'un en verimli ve düzlük arazisi olan Myzeqeja (Müzekeya) içerisinde yer almaktadır ve 215 köyden oluşur.⁴⁰⁸

⁴⁰⁸ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 110.

Lushnje Kazası'nda 1906 yılında 162 köy bulunmaktaydı ve bu köylerin içerisinde 18.000 Müslüman ve 20.000 Yunan-Ortodoks yaşıyordu.⁴⁰⁹ Lushnje Kazası'nda Çingene nüfusu da bulunmaktadır. Bu kazada 1900 yılında müslümanların oranı %50 idi.

Lushnje şehri hakkında 1990 yılından itibaren günümüze kadar gelen herhangi bir esere ve camilerin sayısı ile ilgili de net bir rakam vermek mümkün değildir. Lushnja'nın camilerinin sayısı tam olarak bilinmiyor olsa da burada eski ve yeni camilerin olduğu kesindir.

Genel itibarıyla Lushnje'de başarılı İslâmî faaliyetlerin yapıldığı gözlenmiştir. Ancak bu şehir medyanın dilinden düşürmediği yerlerin başında yer alır. Vehhabî ve hanefî gibi mezhep tartışmalarının en yoğun olduğu yerlerden biridir. Bu tartışmalara merkez caminin cemaatinin 3 yıldır bayram namazlarını aynı camide ama ayrı şekilde kılarak birbirine küs olarak durmalarını ve böylece birbirinin bayramlarını bile kutlamadan camiden ayrılmalarını örnek verebiliriz.

Lushnje'de görev yapmış olan müftülerin (özellikle yaşlı müftülerin) vehhabî zihniyetli Müslüman halk tarafından yolsuzlukla suçlandığı görülmüştür. Hatta bu suçlamalar büyük kavgalara dönüşmüştür ve birçok kişi gözaltına alınmıştır.

Din eğitimi ile ilgili Lushnje'de medrese bulunmuyor olsa da orada Kur'an Kursu vardır ve camilerde isteğe bağlı dinî dersler verilmektedir.

2.5.3. Vlora (Avlonya) Kazası:

Vlora Kazası denize kıyısı olan kazadır. Doğal güzellikleriyle tanınır.⁴¹⁰ Vlora Kazası'nın halkı 1735-1740 yılları arasında ortodoks inancını bırakarak İslâm

⁴⁰⁹ Peter Bartl, a.g.e, s, 131

⁴¹⁰ Daha geniş bilgi için Bkz: Robert Elsie, a.g.e, s, 182.

Dini'ne geçmiştir.⁴¹¹ Vlora Kazası'nda 1872 yılında 13.589 Müslüman "Türk" ve 1.437 hristiyan yaşıyordu.⁴¹²

Osmanlıların erken zamandan beri burada olmalarına rağmen, müslümanlaşma bu kazada epeyce geç başlamıştır. Vlora'nın 1300 ev vardı.⁴¹³ Vlora kazası ile ilgili şöyle denilmektedir:

1900'lü yıllarda yaklaşık 525 Müslüman evi vardı. Vlora önlerindeki sahil boyu halkının ise neredeyse tamamı aynı yıllarda müslüman olmuştu. Ancak buradaki İslâmlaştırma hareketi geç başlamıştır. Buralarda, kiliseler cami haline getirilmemiş ancak kullanılmayarak, harabeye çevrilmişti.⁴¹⁴

Bu bölgedeki müslümanlar ve hristiyanlar arasında yakın kan bağı bulunmasından dolayı aralarında düşmanlık görülmemiştir. Hatta insanlar arasında hocanın yanında papazı da önder sayacak kadar bir samimiyet ve muhabbet vardı.

Bu kazadaki halkın çoğunun müslümanlaşmasının sebeplerinden biri de papazların tam eğitim almamış olmaları ve insanların papazlara karşı ve hristiyanlık

⁴¹¹ Ali Musa Basha, a.g.e, s, 91

⁴¹² Peter Bartl, a.g.e, s, 132 Not: (Lehnet, s, 452).

⁴¹³ Petrika Thengjilli, a.g.e, II, s, 228.

⁴¹⁴ Peter Bartl, a.g.e, s, 133 Not: (Patsch, Das Sandschak Berat, s, 53).

dinine karşı bir alaka duymamalarından dolayı İslâm Dini ile tanışınca, kalplerinin İslâm'a daha kolay ısınmış olmasıdır.

Vlora Kazası'ndaki insanların %90'ından fazlası Müslüman olmuştu ve kalan Hristiyan halk da bilhassa kazanın güney kısımlarında, İslâmiyet'e karşı ilgi duymaktaydı.⁴¹⁵

Günümüzde Vlora müftülüğüne bağlı toplam 5 camii vardır. Şehirde iki cami bulunur. Vlora merkezinde Neshat Paşa Camisi (1542 yılında inşaat edilmiş) vardır. Şehirde bulunan ikinci cami ise Muradiye mahallesinde bulunan 1523 yılında inşa edilmiş bir camiidir.

Ancak Vlora şehrinin dışında bulunan daha 3 cami vardır. 3'ü de yeni yapılmış camilerdir.

1990'da komünizmin çökmesi ile tüm inançların özgür bırakılmasından sonra Arnavutluk'un diğer illerinde olduğu gibi Vlora İlinde de müslüman halk mahrum kalmış oldukları din bilgisini camilerde ve açılan kurslarda almaya başladılar. Vlora şehrinde, herhangi bir medrese bulunmuyor. Kur'an dersleri özellikle merkez camiinde veriliyor.

Vlora'daki müslüman halk mezhep tartışmaları karşısında sakin bir tutum sergilemişlerdir.

2.5.4. Skrapari Kazası:

Skrapari Kazası dağlık bir arazide bulunuyor. Skrapari Arnavutluk'un güney bölgesinde yer almaktadır.

1872 yılında 4.250 Müslüman "Türk" ve 3.350 Hristiyan (%44) yaşamaktaydı.⁴¹⁶ Halkın mezhep ve din farklılıklarını, İslâmi faaliyetlerini kesin olarak tesbit etmek gerekir, çünkü bunlar birbirinden çok farklı bir durum arz ediyor.

⁴¹⁵ Peter Bartl, a.g.e, s, 134

⁴¹⁶ Peter Bartl, a.g.e, s, 134 Not: (Lehnet, s, 452).

Ancak, Skrapari Kazası halkının çoğunun müslümanlaştığını söyleyebiliriz. Berat Sancağı'nda Avlonya, Skrapari ve Tomorica'nın neredeyse tamamı İslâm Dini'ne geçmiştir. Berat Sancağı'nın sadece üçte biri Hristiyan kalmıştı ki, bu Hristiyanlar daha çok Myzeqe bölgesinde bulunuyordu.

Berat Sancağı'ndaki İslâmlaşma hareketi pek eskiye dayanmıyordu, büyük ihtimalle Yanya Valisi Ali Paşa'nın hâkimiyeti esnasında en yüksek seviyesine ulaşmıştı.⁴¹⁷

Şemseddin Sami, Skrapari'yi şöyle tarif eder: “63 köyden oluyordu. 3 hanı, 6 dükkânı ve pazar gününde kurulan pazarı vardı”⁴¹⁸ ve “bütün nüfusu müslümandır”.⁴¹⁹

Skrapari hakkında 1990 yılından itibaren günümüze kadar gelen her hangi bir esere rastılmamıştır ve camilerin sayısı ile ilgili de net bir rakam vermek mümkün değildir. Ancak Skrapari'de bir müftülük bulunuyor ve az olsa da faaliyet göstermektedir. Gerek ramazan ayında gerekse bayramlarda faaliyetler yapılmaktadır. Medrese bulunmamaktadır.

Skrapari hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Bu bölge Yunan Ortodoks Kilisesi'nin yoğun çalışmalarının tesiri altında kalmış durumdadır.

⁴¹⁷ Peter Bartl, a.g.e, s, 135

⁴¹⁸ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 155

⁴¹⁹ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 156

2.6. GJİROKASTRA (ERGERİ) SANCAĞI

Arnavutlar Ergeri'ye gjirokastra (gyirokastra) derler. Ergeri Sancağı da Arnavutluk'un güney bölgesinde yer almaktadır. Diğer sancaklarda ve kazalarda olduğu gibi bu sancakta da İslâmlaşma hareketi olmuştur ve halkının 96.500'ü yani %63'ü Müslüman ve 56.500'ü de Yunan-Ortodoks Arnavut olduğu tespit edilmiştir.⁴²⁰ Gjirokastra/Ergeri Sancağı'nda 7 kaza yer almaktaydı: Bunlar Gjirokastra, Delvina, Himara, Kurveleshi, Tepelena, Pogoni ve Permeti kazalarıdır.⁴²¹

Gjirokastra Sancağı'nda ve kazalarında toplam; 223 cami, 3 tane medrese, 215 farklı okul, 40 tane tekke, 527 kilise ve manastır, 7 tane tabakhane ve 55 köprü bulunuyordu.⁴²²

2.6.1. Ergeri Kazası:

Ergeri, Arnavutluk'un güneyinde bulunan bir şehirdir. Arnavutluk'un tarihi değeri açısından en önemli şehirlerden biridir. Ergeri şehrinde 2000 ev vardı.⁴²³ Müslüman 17. y.y'ın başlarında oluştuğu görülür.⁴²⁴ Ergeri Sancağı'nın 1901 yılında toplam nüfusunun 140.600 olduğu söyleniyor.⁴²⁵ Yalnız bu sancaktaki müslümanların sayısı araştırmacıdan araştırmacıya değişmektedir.

Şemseddin Sami, Ergeri'yi şu şekilde tarif ediyor: “Ergeri'nin 1.415 evi, 336 dükkânı, 9 hanı, birkaç camiisi, 2 tekkesi, 1 medresesi ve 8.100 kişilik işçileriyle birlikte Ali Paşa Tepelena tarafından inşa edilen çok güçlü bir kalesi vardır”.⁴²⁶

⁴²⁰ Peter Bartl, a.g.e, s, 135 Not: (Roukes, s, 368).

⁴²¹ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 73.

⁴²² Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 73.

⁴²³ Petrika Thengjilli, a.g.e, II, s, 228.

⁴²⁴ Ali Musa Basha, a.g.e, s, 90

⁴²⁵ Peter Bartl, a.g.e, s, 135 Not: (Supan, Die Bevölkerung der Erde, s, 119).

⁴²⁶ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 71

Gjirokastra erkeklerinin, Osmanlı ordusuna (yeniçeri) büyük hizmetleri olmuştur.

Halk Arnavutlardan oluşuyor ve çoğu müslümandır ve geri kalanı da hıristiyan inancına sahiptir. Müslüman gençler, kendilerini ilme adanmış durumdadır.⁴²⁷

Ergeri Sancağı'ndaki Müslümanların sayısının %50-60 civarında olduğunu söyleyebiliriz. Yani bu sancaktaki müslümanlar nüfusun yarısından fazla idi.

Halkın çalışmalarından bahsedecek olursak, kısaca şunları zikredebiliriz: Müslümanların çoğu küçük işlerde, Jandarma olarak vb. işlerde çalışıyor, ancak hıristiyanlar yurtiçi ve yurtdışında (İstanbulda ve başka yerlerde) ticaretlerini özgürce yapmaktaydı.⁴²⁸

Hıristiyanların ticaretlerini ve diğer işlerini Osmanlı Devleti'nde özgürce ve emniyet altında yapmaları, Osmanlıların gayri müslimlere karşı herhangi bir baskı yapmadığını göstermektedir.

Ergeri müftüsü Gezim Dungaj'ın Ergeri kazasındaki eski/yıkılmış halde bulunan camilerin dağılımını/buldukları yerleri hakkında bize verdiği bilgileri tabloda şu şekilde göstermek mümkündür:

No	Cami'nin ismi - bulunduğu yeri	Restore edilmiş eski / Yeni inşa ve ya yıkılmış halde	İnşa eden, sponsor eden	Faaliyette	İmamı
1	Ergeri pazarı	Eski	Osmanlılar	Evet/5 vakit	Shpetim Serjani

⁴²⁷ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 71

⁴²⁸ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 72.

2	Lazarat camii	Yeni	Arap vakıfları	Evet/5 vakit	Devamlı İmamı yok
3	Mashkullo re camii	Yeni	Devlet okulundan camiye dönüştürülme	Kısmen / Cumaları	Mirjan Lapardhaja
4	Mecide camisi	Yıkılmış	Osmanlılar		
5	Dunavat I	Yıkılmış	Osmanlılar		
6	Libohove' de camiler	Yıkılmış- 8 cami	Osmanlılar		
7	Dunavat II Camisi	Yıkılmış	Osmanlılar		
8	Cfake camisi	Yıkılmış	Osmanlılar		
9	Palorto camisi	Yıkılmış	Osmanlılar		
10	Fushbardh e camisi	Yıkılmış	Osmanlılar		
11	Kardhiq /Karzik camisi	Yıkılmış	Osmanlılar		
12	Erind camisi	Yıkılmış	Osmanlılar		
13	Nepavisht /Nepavişt camileri	2 cami- Yıkılmış	Osmanlılar		

Ergeri müftülüğüne bağlı bulunan camileri şehir içinde ve köylerde olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Gezim Dungaj, “Ergeri şehrinde eskiden toplam 13 cami vardı. Köylerde ise 25 ya da 30 cami vardı. Ancak köylerdeki eski camilerden tam emin değiliz. Tapu-kadastro ve mahkemelerde araştırarak iadelerini istemekteyiz”, diye cevap veriyor.⁴²⁹

Ergeri’de biri şehirde ve biri de köyde olmak üzere toplam iki Kur’an Kursu vardır. Gençler İslam dinini öğrenmek için hevesli, istekli olmalarına rağmen İslam dininin güzelliklerinden yeteri kadar haberdar değillerdir. Gençlerin daha istekli ve gelenlerin daha çok olması mümkün olabilirdi, bunun gerçekleşmemesinin sebeplerinden biri de önceden yanlış metodların uygulanmış olmasıdır.

Ergeri’de çok başarılı öğrencileri ile tanınan bir medrese de bulunuyor. Ancak faaliyeti durmuş vaziyette. Daha önce sponsorluğunu yapanların bu sponsorluğunu geri çekmesi ve yeni sponsorların bulunamaması dolayısıyla kapanmış durumdadır.

Ergeri’de günümüzde yapılan İslamî faaliyetleri şu şekilde aktarmak mümkündür:

- a. Ramazan ayında verilen iftarlar.
- b. Yerel televizyonda programlar düzenlenir. Özellikle channel7 televizyon kanalının “nen hiken e besimit” adlı programı devam etmektedir.
- c. Kutlu doğum haftası ile ilgili verilen sempozyumlar.
- d. Ramazan bayramında yapılan gıda yardımı ve kurban bayramında da gerek şehirde gerekse nahiyelerinde kesilen kurban etlerinin fakir ailelere dağıtımı.
- e. Her Pazar günü akşam namazından sonra cemaate yönelik verilen vaazlar.⁴³⁰

⁴²⁹ Gezim Dungaj

⁴³⁰ Gezim Dungaj

Zikretmiş olduğumuz faaliyetlerin yanında başka faaliyetler de bulunuyor ancak sponsor bulamama sıkıntısından dolayı gerek şehirde gerekse köylerdeki faaliyetler sınırlı kalıyor.

Ergeri müftülüğünün diğer dinlerle ilişkileri gayet iyidir. Bayramlarda karşılıklı ziyaretler gerçekleştiriliyor.

Ergeri müftülüğün gelirleri ise genel itibariyle vakıf mallarının kiralardan geliyor. Ancak yeterli olmadığından dolayı “İstanbul Merkezli Uluslararası Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı”nın yardımları da oluyor.⁴³¹

Ergeri müftülüğünde bilgi/röportaj ve gözlem metodumuzdan elde etmiş olduğumuz bilgilerimizi, Ergeri müftülüğünde 1990 yılından itibaren günümüze kadar görevde bulunanların isimlerini şu şekilde zikredebiliriz:

- 1- **Kosovalı Zeynullah**
- 2- **Bashkim Çaushi** ve
- 3- **Gezim Dundaj** (17 Ekim 2007 yılından itibaren).

2.6.2. Tepelen (Tepedelen) Kazası:

Tepelen Kazası, Gjirokastra Sancağı'nı oluşturan 6 kazadan biridir. Ali Paşa'nın doğum yeri olarak bilinir. Günümüzde de Tepelen'den konuşulduğu zaman Ali Paşa⁴³² ister istemez akla gelir. Günümüzde de Ali Paşa sarayının kalıntılarını bulabilirsiniz. Arnavutluk'un Toskeria bölgesinde yer alıyor.⁴³³ Tepelen'de 300 ev vardı.⁴³⁴

⁴³¹ Gezim Dundaj.

⁴³² Ali Paşa kendisi İslam Bektaşî Sufî tarikatından biri idi. Bu yüzden de Tepelen'deki Müslümanlar'dan Bektaşî tarikatında olanların sayısı hayli çoktu. H. T. Norris, a.g.e, s, 82.

⁴³³ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 180.

⁴³⁴ Petrika Thengjilli, a.g.e, II, s, 228.

Tepelen Kazası'nın halkının 16. yüzyılda %50'sinin müslüman olduğu kayıtlarda geçiyor.⁴³⁵

Ancak Şemseddin Sami Tepelena'yı şu şekilde tarif etmiştir: “Yaklaşık 30 dükkânı ve 2 camisi vardır, biri II. Sultan Beyazıt tarafından diğeri ise Ali Paşa Tepelena (Tepedelenli Ali Paşa) tarafından yaptırılmıştır.”⁴³⁶ ve “merkezi ile birlikte 60 köy bulunur. Nüfusu ise 25.000 olup 5000'i hıristiyan diğeri ise müslümandır. Kaza'da müslüman çocuklar için 6 tane ve hıristiyan çocuklar için de 4 tane kreş vardır.”⁴³⁷

1872 yılında Tepelen Kazası'nın nüfusunun %75'i müslümandı ve geri kalanı ise Yunan-Ortodoks Hristiyanlardan oluşmaktaydı.⁴³⁸ Başka bir tespite göre⁴³⁹ 1872 yılında buranın halkının 19.536'sı (%78) Müslüman ve 5.333'ü Hristiyandı.

Netice olarak Tepelen Kazası'nın %75 oranında müslüman olduğunu söyleyebiliriz.

⁴³⁵ Ali Musa Basha, a.g.e, s, 91

⁴³⁶ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 180.

⁴³⁷ Sami Frashëri/Şemseddin Sami, a.g.e, s, 181.

⁴³⁸ Peter Bartl, a.g.e, s, 136

⁴³⁹ Peter Bartl, a.g.e, s, 136 Not: (Baldacci, Studi speciali albanesi, 119)

Tepelen'in günümüzdeki durumunu şu şekilde aktarabiliriz:

Tepelen'de 3 camii vardır. 2'si kullanılmaktadır ve diğerinin tamiratı bitmek üzeredir. Kullanılmakta olan 2 camiden birisi olan merkez camisinin açılışı 2007 yılında diğer camiinin açılışı ise 2009 yılında gerçekleşmiştir. Bahsetmiş olduğumuz 3. Caminin inşaatı bitmek üzeredir. Ayrıca Tepelen'in 6 tane eski camiisi vardır. Ancak tamirat görmediklerinden dolayı günümüzde kullanılabilecek durumda değildirler.⁴⁴⁰

Tepedelen'de merkez camiinin yanında bir Kur'an Kursu bulunmaktadır. Tepelen şehrinin faaliyetleri genel anlamda 2007 yılında başlamıştır. Ve hızlı bir şekilde ilerleme göstermektedir.

2.6.3. Kurveleshi (Kurveleş) Kazası:

Bu kaza hakkındaki bilgiler yok denecek kadar azdır, yalnız bu bölge Ali Paşa'nın uzun mücadelelerinden sonra aldığı bir kazadır.

Kurveleshi kazasının 1900'lü yıllardaki nüfusunun yaklaşık %70'i müslümanlardan oluşuyordu, diyebiliriz.⁴⁴¹

Premeti Kazası, Ergeri Kazası, Delvina ve Pogoni Kazaları hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Bu kazalardaki müslümanların nüfusu ile ilgili kısaca rakamları verecek olursak;

Premeti Kazası'nın 1872 yılındaki nüfusunun %60'ı müslüman olmuştu.⁴⁴²

⁴⁴⁰ Ardit Hoxhllaku

⁴⁴¹ Peter Bartl, a.g.e, s, 137

⁴⁴² Peter Bartl, a.g.e, s, 137

Ergeri Kazası'nda 1900 yılında 11.200 Müslüman (%41) ve 16.000 Yunan Ortodoks vardı. Yalnız şehir merkezinde durum değişiyordu. Şehir merkezinde Müslümanların oranı %80 idi.

Delvina Kazası'nın 1872 yılındaki nüfusunun 8.460'ı (%45) müslüman ve 10.215'i hristiyandı.⁴⁴³ Delvina Kazası'nda da önceki kazalarda olduğu gibi şehir merkezindeki çoğunluğu Müslümanlar oluşturuyordu.

Pogoni Kazası halkı hristiyan olarak kalmıştı.⁴⁴⁴

İslâm Dini Arnavutluk'ta yavaş ama sürekli bir şekilde halk tarafından benimsenmeye devam etmiştir.⁴⁴⁵ Böylece XVI. y.y'da İslâmiyet Arnavutluk'ta her tarafta hükmeden, benimsenmiş bir din durumuna geldi.⁴⁴⁶

Bu konu ile ilgili şunu söyleyebiliriz: İslâmiyet'in Arnavutluk'a gelmesinden bu yana, Arnavutlar ile Türkler eşit olarak devlet, askerlik, politika, edebiyat, sanat ve bilim alanlarında önemli görevler aldılar ve Osmanlı Devletine büyük hizmetlerde bulundular.⁴⁴⁷

Himara ile ilgili kaynak yetersizliğinden dolayı, sadece şunu diyebiliriz: Himara, genel itibari ile hristiyan bir yerdi. Deniz kenarında bulunan bir yerdir ve buradaki insanların bir özelliği de, silah taşımalarıdır. Tarih boyunca silah taşımışlardır ve vatan için hep hazırda bulunmuşlardır.

Kurveleshi'nin 1990 yılından sonraki İslâmî durumu ile ilgili herhangi bir esere veya bu konuda detaylı bilgiye sahip bir kimseye ulaşılammıştır.

Son olarak diyebiliriz ki Kurveleshi'de Arnavut İslam Komitesi'nin müftülüğü vardır. Az da olsa faaliyette bulunmaktadır.

⁴⁴³Peter Bartl, a.g.e, s, 138

⁴⁴⁴ Peter Bartl, a.g.e, s, 139

⁴⁴⁵ Ali Musa Basha, a.g.e, s, 91

⁴⁴⁶ Muhidin Ahmeti, "*Rreth përhapjes së islamit ndër shqiptarët*", Gelenek yay. İstanbul 2003, s, 78

⁴⁴⁷ Robin Hanbury-Tenison, a.g.e, s, 192; Necip Alpan, a.g.e, s, 99

3. KOMÜNİZM'DEN SONRA ARNAVUTLUK'TA İSLÂMİYET'İN DURUMU (1991-2011)

Bazı ülkelerde olduğu gibi Arnavutluk da 40-50 yıllık bir komünizm rejimine tabi tutuldu. Ancak Arnavutluk komünizminin diğer komünizmlerden farkı 1967 yılında laik bir devlet anlayışı ile yetinmeyip Arnavut Devleti'ni ve Arnavutları tüm dünyaya ateist devlet ve millet olarak duyurması, kanunen tüm inançları (Müslümanları ve Hıristiyanları) yasaklanması ve yasağa uymayan gerek Müslüman gerekse Ortodoks ve Katolik Hıristiyanlara karşı katı işkenceler yapılmasıydı.⁴⁴⁸

Enver Hoxha'nın 6 Şubat 1967 yılında tüm inançları yasakladığını bildirdiği konuşmasından bir ay sonra tüm camiler, kiliseler ve Bektaşî tekkeler kapatıldı. Bu camilerin, Kiliselerin ve Tekkelerin neredeyse tamamı yıkıldı. Yıkılmayanlar ise sinema salonu, spor salonu (İşkodra Katolik Katedralesi misali), ahır, mağaza v.b olarak kullanıldı. Camilerden yıkılmayıp ahır, mağaza v.b işlerde de kullanılmayan tek bir cami vardı o da Tirana'nın merkezinde bulunan eski, hat süsleme yazıları ile dikkat çeken Ethem Bey Camisi vardı ki o da müze olarak kullanıldı. Ancak kiliselerin ikonları gerek Hıristiyanlık ve gerekse İslam'ın önemli kaynakları yakıldı. İnançların (İslâm, Hıristiyan, Bektaşîler vb) malların tapularını hepsini devletine ait olarak kayıtlarını değiştirerek dinî komitelerin ellerinden almış oldu.⁴⁴⁹ Dini derslerinin ve dinî sohbetlerinin yapıldığı yerler ya hemen ortadan kaldırılmış ya da bu faaliyetleri yapanlar çeşitli işkencelere maruz kalmıştır.

1990 yılından sonra gerçekleşen inanç özgürlüğü ile Batı dünyasından gelenler Arnavutluk'ta çok sayıda kilise inşa ettikleri gibi Arap dünyasından özellikle Suudi Arabistan'dan gelenler de çok sayıda ki cami inşa etmişlerdir.⁴⁵⁰ Ancak günümüzde Arnavutluk'ta yeni ve eski camilerin toplam sayısı hakkında tam bir rakam bulunmamaktadır.

⁴⁴⁸ Ian Jeffries, a.g.e, s, 260; Richard Frucht, a.g.e, s, 12.

Daha geniş bilgi için Bkz: Miranda Vickers, a.g.e, s, 27-28.

⁴⁴⁹ Robert Elsie, a.g.e, s, lxxv.

⁴⁵⁰ Robin Hanbury-Tenison, a.g.e, s, XVIII.

Bir kaynağa göre Arnavutluk'ta günümüzde 650'den fazla caminin olduğu belirtilir.⁴⁵¹ Ancak biz 800'e yakın eski ve yeni caminin bulunduğunu düşünüyoruz. Fakat tüm camilerin kayıt altına alınmamış olması ve yeni camilerin inşaatının devam etmesi nedeniyle net bir sayı vermek oldukça zordur.

Komünizm rejiminin 1990 yılında yıkılmasından sonraki Arnavutluk'ta İslamiyet'in durumu hakkında bir giriş yaptıktan sonra şimdi de bazı gelişmeleri ele alacağız.

3.1. Arnavut İslâm Komitesi'nin Tarihçesi

XX. y.y. Arnavutluk Cumhuriyeti'nde demokrasi ve ilerleme mücadelesi yılı idi. Bu yıllarda, milli ve çok yönlü bir atmosfer vardı. Daha önce ulusal görevlerde aktif rol almış olan dinî cemaatlerin yurtsever liderleri, inanç özgürlüğü sağlansın diye çok yönlü bu atmosferdeki çalışmalarına başladılar. Onların ilk işi dinî inançların biraraya gelerek organize olmalarını ve inanç özgürlüğünü sağlayabilmektir. Müslüman din adamları, inanç özgürlükleri için gerek kendi aralarında gerekse de farklı devlet yetkileri ile görüşmelerine başladılar...

Arnavutluk Cumhuriyeti 1912 yılında Osmanlı Devleti'nden ayrılıp bağımsız bir devlet olmasına rağmen İstanbul'daki Şeyhü'l-İslâm'dan ayrılmayarak hutbelerini yine Padişah adına okumaya devam etmiştir. Zamanın İslâm Halifeliğinin merkezi olan İstanbul'un işgal edilmesi (13 Kasım 1918 - 06 Ekim 1923)⁴⁵² nedeniyle Arnavut İslâm Topluluğu'nun, artık Osmanlı Devleti'ndeki Şeyhü'l-İslâm'dan ayrılıp bağımsızlığını ilan etmekten başka seçeneği kalmamıştı. Hacı Vehbi Dibra'nın başkanlığında Tiran'da 24 Şubat ile 12 Mart 1923 tarihleri arasında gerçekleştirilen birinci Arnavut İslâm Kongresi ve çalışmaları ile birlikte Şeyhü'l-İslâm'la ilişkilerin kesildiğini resmileşmiş oldu.⁴⁵³

⁴⁵¹ Sebi Alla, KMSH, "Ka me sheshe?!" *Klan* dergisi, 1 Ekim 2010.

⁴⁵² Daha geniş bilgi için Bkz: Kemal Beydilli, "Osmanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXIII, İstanbul - 2007, 502.

⁴⁵³ Ermir Gjinishi, "The Historical Background to the Muslim Community in Albania During the Period 1912–1920", *Strengthening Religious Tolerance for a Secure Civil Society in Albania and the Southern Balkans*, IOS (NATO Kamu Diplomasisi Bölümü tarafından yayınlandı), Amsterdam - 2007, s. 58.

O, dürüstlüğü, bilgisi, adaleti ve İslâm Cemaati'ni kurması ile tanındı. Aynı zamanda Arnavut İslâm Cemaati ile İstanbul'daki Şeyhü'l-İslâm arasındaki ilişkilerini bu sefer hem siyasal hem de dinî yönden yeniden düzeltebilmiştir. Arnavut İslâm Kongresi, yalnız Arnavut Müslümanları için değil aynı zamanda Arnavutluk Devleti açısından da yönünde de büyük bir öneme sahip olmuştur. Kurulan İslâm Cemaati'nin, Avrupa'nın ortasında bir yerde bulunan Arnavut toplumunun her zaman güncel ihtiyaçlarına cevap vererek Arnavut toplumuna büyük katkıları olmuştur. Ancak Arnavut müslümanlarının Avrupa kıtasında İslâmiyet'in ilerlemesi ve büyümesinde büyük katkıları vardır düşüncesi yanlış değildir.

İlk kongrede 36 delege yer aldı. Dinî ve toplumsal değerlerin gözönünde bulundurularak alınan kararlardan dolayı bu kongre, tarih sayfalarına altın harflerle yazılmayı hak etmiştir.

Bu kongre'de alınan en önemli kararlardan bazılarını şu şekilde zikredebiliriz:⁴⁵⁴

1. Halifelik ile tüm ilişkilerimizi kopararak “Bağımsız bir Arnavut Camii/Cemaatini” kurduğumuzu ilan ediyoruz.

2. Arnavut Müslümanlarını her yönü ile yönetecek, ihtiyaçlarına cevap verecek ve onların hizmetinde çalışacak bağımsız Arnavut İslâm Komitesi teşkilatını kurduk.

3. Hacı Vehbi Dibra, Hafız Ali Korça, Veysel Naliu vb. üyelerden oluşan Yüksek Şeriat Meclisi'ni ve Cemaatler Meclisi'ni kurduk. Yüksek Meclisin başkanı, Arnavut İslâm Komitesi'ni Genel Müftü olarak temsil ediyor ve cemaatleri temsil edecek kimseler olarak; Hacı Adem Bala ve Sheh / Şeyh İbrahim Karbunara seçildi. Ancak Genel Vakıflar Müdürü olarak Sali Vuçiterni seçildi.

4. Arnavut İslâm Komitesi'nin Tüzüğünü hazırladı ki, İslâm Komitesi'nin tüm faaliyetleri buna bağlı/ dayalı olacaktır.

⁴⁵⁴ <http://www.kmsh.al/historiku-i-kmsh-se.html>

5. Gelecekteki tüm dinî kadroların Arnavutça dilinde ulusal, bilimsel, basın- yayının ve eğitim-öğretiminin geliştirilmesi ve yayılmasına karar alındı.

6. Arnavut İslâm Komitesi'ndeki görev değişikliklerini ve atamaları demokratik seçimle yapılması onaylandı.

7. Ayrıca, Arnavut Müslüman Vakıfların tüzüğünü de hazırladı v.b.

İlk Arnavut İslâm Kongresi'nin kararları ve o kararların uygulanması için göstermiş olduğu hassasiyetinden sonra, İslâm Halifesi de bir yıl sonrasında Arnavut İslâm Komitesi'nin kuruluşuna karşı diğer Balkan devletlerindeki bu tür kuruluşlara gösterdiği tepkiyi göstermedi. Böylece Arnavut İslâm Komitesi 1923 yılında birinci İslâm Kongresinde alınan kararlarla kurulmuş oldu ve Tiran müftülüğünden başlayarak tüm Arnavut şehirlerindeki müftülükler için geçerli kılındı. Aslında Arnavutluk'ta bu ve benzeri kuruluşların tarihi, ülkenin Müslümanlaşmasına kadar çok eskilere uzanır. Ancak bizim bahsettiğimiz kuruluş ise Arnavutluk'un Osmanlı Devleti'nden ayrıldıktan sonra yeni kurulmuş olan İslâm Komitesi'dir.⁴⁵⁵

AİK'nin Ekim 1923 yılında yayınlanmaya başlayıp 1939 yılına kadar yayınına devam eden ilk resmî din açısından "Zani Naltë" adlı dergisi idi. Zamanın bilginler bu dergide, dînî, millî ve genel ahlakî yazılarını yayınladılar. AİK ikinci dünya savaşı esnasında resmî dergi olarak "Kultura Islame" adlı dergisini yayınlıyordu. Tiran Medresesi 1924 yılında açılarak eğitim vermeye başladı. AİK'nde yer alan gerek gönüllü gerek ücretli din adamları Arnavutluk'un her köşesinde İslâm hizmeti vermeye çalıştı. 1967 yılında tüm inançların Enver Hoxha rejimi tarafından kanûnen yasaklanmasına kadar AİK gerek menkul gerekse gayrimenkul vakıflar (arazi, dükkân, meyve ağaçları v.b)'ın gelirleri ile Arnavut müslümanların hizmetine devam etmiştir.⁴⁵⁶

Komünizm rejimin çökmesi ve tüm inançların serbest kalmaları ile birlikte, 16 Kasım 1990 yılında AİK hizmetlerine İşkodra'nın Plumbi Camiisinde Cuma

⁴⁵⁵ Daha geniş bilgi için Bkz: Ermir Gjinishi, a.g.e, s, 58.

⁴⁵⁶ Robert Bideleux and Ian Jeffries, a.g.e, s, 34.

namazını kılması ile yeniden başladı.⁴⁵⁷ 1991 yılı ile gelen 1967 yılında yasaklanmış olan inanç özgürlüğü Arnavutluk'un her bölgesinde dini vecibelerin özgürce yerine getirilmesi imkânını doğurdu.⁴⁵⁸ AİK'nin yeniden kurumsallaşması ve resmileşmesi 1991 yılında gerçekleşti.⁴⁵⁹ İslâm Komitesi, Arnavutluk'ta müslüman halkın çoğunluğu ile en büyük komitedir.⁴⁶⁰ AİK, 1992 yılından bu yana devam eden "Drita Islame" adlı dînî gazetesi yayınına devam etmektedir.

Arnavut İslâm Komitesi kuruluşundan günümüze kadar aşağıdaki Arnavut yurtseverler ve İslâm bilginleri tarafından yönetilmiştir:

1. Hacı Vehbi Dibra (d.1867- ö.1937) – 1912 yılında Parlamento'nun ilk başkanı ve 1923-1929 yılları arasında Arnavut İslâm Komitesi'nin başkanı.
2. Behexhet Shapati / Behecet Şpati (1929-1942 yılları arasında AİK'nin başkanı).
3. Hafiz Sherif Lëngu / Hafiz Şerif Löngu (1942-1945 yılları arasında AİK'nin başkanı).
4. Hafiz Musa H. Ali Basha / Hafiz Musa H. Ali Başa (1945-1954 yılları arasında AİK'nin başkanı).
5. Hafiz Sulejman Myrta / Hafiz Süleyman Mürta (1954-1966 yılları arasında AİK'nin başkanı).
6. Esat Myftija / Esat Müftiya (1966-1967 yılları arasında AİK'nin başkanı).
7. Haxhi Hafiz Sabri Koçi / Hacı Hafiz Sabri Koçi (komünizmden sonra 1990-2003 yılları arasında ilk AİK'nin başkanı).

⁴⁵⁷ Robert Bideleux and Ian Jeffries, a.g.e, s, 36.

⁴⁵⁸ Robert Bideleux and Ian Jeffries, a.g.e, s, 45.

⁴⁵⁹ Ermir Gjinishi, a.g.e, s, 59.

⁴⁶⁰ Sebi Alla, KMSH, "Ka me sheshe?!" Haftalık *Klan* dergisi, 1 Ekim 2010.

8. Haxhi Selim Muça / Hacı Selim Muça (2004 yılının Mart ayında olmuştur ve hala AİK'in başkanıdır).⁴⁶¹

3.2. Arnavut İslam Komitesi'nin Müdürlükleri:

Arnavut İslam Komitesi'nin müdürlüklerini şu şekilde sıralamak mümkündür:⁴⁶²

1. **Finans Müdürlüğü** - Müdürü: Ma. Ylli Cikalleshi
2. **Kültür ve Dinler arası diyalog Müdürlüğü** – Müdürü: Ma. Genti Kruja
3. **İslâm'a davet Müdürlüğü** - Müdürü: Elvis Naçi
4. **Halk ve Media ile ilişkiler Müdürlüğü**: Müdürü - Agron Hoxha
5. **Vakıflar ve Yatırım Müdürlüğü** – Müdürü: Gazmend Aga
6. **Dışişleri Müdürlüğü**: Müdürü: Ma. Astrit Zharri.
7. **İnsan Kaynakları Müdürlüğü**: Müdürü - Ma. Dorian Demetja
8. **Gençlik ve Eğitim Müdürlüğü**: Müdürü - Altin Shima

⁴⁶¹ <http://www.kmsh.al/historiku-i-kmsh-se.html>

⁴⁶² <http://www.kmsh.al/drejtore.html>

3.3. Arnavut İslâm Komitesi'nin Başkanı

Hacı Selim Muça – AİK Başkanı

Hacı Selim Muça, müslüman bir aileden dünyaya geldi. Babası, hayatının son gününe kadar köyünde İmamlık vazifesini bırakmadı. Arnavutluk'ta komünizmin çökmesi (1990-91) ile birlikte H. Selim Muça kendini tamamen İslâm'a hizmet etmeye adanarak Arnavut İslâm Komitesi teşkilatını daha ileriye götürmek için çabaladı.

İş tecrübesi:⁴⁶³

1. 1964-1991 yılları arasında Bulqize-Diber'da jeoloji mühendisi olarak çalışmıştır.

⁴⁶³ <http://www.kmsh.al/kryetari.html>

2. 1992-1994 yılları arasında Arnavut İslâm Komitesi'nin müfettişi olarak çalışmıştır.
3. 1994 (4 ay) - Elbasan müftüsü olarak çalışmıştı.
4. 1994-1995 yılları arasında Lezhe ve Vlore müftülüklerinde çalıştı.
5. 1995- Mart 2004 yılına kadar AİK personeline görev aldı.
6. 2004 yılının Mart ayından itibaren AİK başkanlığı yapmaktadır.

Hacı Selim Muça 14 Mart 2004 yılında AİK'nin seçimlerinde oyların %78'ini alarak AİK başkanı seçildi. Böylece Muça komünizmden sonra AİK'in Sabri Koçi'den ikinci başkanı oldu. Arnavut müslümanların başkanı olan Muça, görevine gelir gelmez AİK'te bazı kadrolarda bulunan yaşlı personelleri yurt dışından gelen daha yetenekli, eğitilmiş ve bilgili gençlerle değiştirerek AİK'in kadrosunu bilgili gençlerle donatmada bir imza atmış oldu. Kendisi Tiran medresesini bitirdikten sonra yüksek eğitimini Çek Cumhuriyetinde Jeodezi-Hartografi mühendisliği bölümünde tamamladı. Aynı zamanda 1990 yılında İslâmî inancın serbest bırakılması ve dinî mekânların müslümanlara açılmasında büyük bir rol oynamıştır.

Muça, özellikle vakıfların tapularında büyük bir titizlik ve ciddiyet göstererek, vakıf mallarının %90'ını yeniden AİK üzerine yazdırmayı başardı. Muça'nın önderliğinde arşivlerde 1000 tapudan fazla çıkarılmıştır. Muça, göreve geldiği günden beri yaklaşık 550 cami resmi kayıt altına alınmıştır.⁴⁶⁴

AİK gelen tekliflere göre farklı din mensuplarıyla ve gerek yerli gerekse yabancı siyasetçilerle görüşmeler yapmıştır. O, Arnavutluk'ta İslâm adına farklı alanlarda sponsorluk yapılması için Malezyia, Suudi Arabistan, Türkiye'deki v.b sponsorlara projeler hazırlayıp sunmuştur. Yapmış olduğu programlardan bazılarını zikredecek olursak; gerek Arnavutluk'taki gerekse yurtdışındaki konuşmacıları davet ederek konferanslar, seminerler v.b programlar düzenlemiştir. Kosova'nın bağımsızlığı için gerek Arnavut siyâsî partileriyle gerekse yabancı büyükelçilikleri ve farklı derneklerle destek amaçlı görüşmeler, Birleşmiş Milletler ve İslâm Konferansı Teşkilatı v.b gibi uluslararası teşkilatlarla görüşmeler gerçekleştirmiştir.⁴⁶⁵ Bunların yanında Muça, Türkiye, İngiltere, Almanya, İtalya, Japonya, Suudi Arabistan, Mısır vb. ülkelere giderek konferanslara katılıp görüşmeler yapmıştır.

Son yıllarda belki de en çok dikkat çeken programlardan biri de Kutlu Doğum Haftası ile ilgili programıdır. Çünkü Tirana'nın Pallati Kongreseve adlı kültürevi binasında yapılan bu programa başta Müslümanlar olmak üzere diğer din liderleri, siyâsî partiler (Cumhurbaşkan, Başbakanı'na kadar farklı kimseler) ve Tiran'da bulunan büyükelçilikler davet edilmiştir.

AİK, 2008 yılında gerçekleşmiş olan Kitap Fuarında çok çeşitli dinî kitaplarıyla katılmasıyla basın ve yayın konusunda da ilerlemeler kaydettiğini göstermiştir.

⁴⁶⁴ <http://www.kmsh.al/kryetari.html>

⁴⁶⁵ Christopher Deliso, a.g.e, s, 33.

2010 Kutlu Doğum haftasında gerçekleştirilen etkinlikten bir görünüm.

Medreselerin eğitim standartlarını yükselterek, uluslararası Kur'an-ı Kerim yarışmaları düzenleyerek eğitime ayrı bir önem vermiştir. Ayrıca Tiran, İşkodra, Kavaya; Cerrik ve Korça'daki Kompleks medreselere milyonlar € (Euroya) varan yatırımlar yapmıştır. Bunların hepsi AİK'in kendi gelirlerinden ve Türk, Arap v.b hayırsever yardımlaşma vakfı ve derneklerle yapmış olduğu anlaşmalar neticesinde meydana geldi.

AİK başkanıyla ilgili bazı hususları şu şekilde sıralamak mümkündür:⁴⁶⁶

1. Arnavut İslâm Komitesi başkanı, Arnavutluk'un sınırları içerisinde ve dışında (anlaşma yaptığı ülke ve mahkemeler neticesinde) Arnavut müslümanların tüm haklarıyla ilgilenir.
2. AİK başkanı, 5 (beş) yılda bir defa Genel Komisyon tüzüğüne gereğince seçimle seçiliyor.
3. AİK'in başkanı olabilmek için şu şartlar aranıyor;

⁴⁶⁶ <http://www.kmsh.al/kryetari.html>

- a. Doğumdan itibaren Arnavut vatandaşı ve Arnavut uyruklu olması,
- b. Arnavutluk Cumhuriyeti'nde en az iki kuşak bir vatandaşlığı olması,
- c. Çift vatandaşlığı olmaması,
- d. 40 yaşını doldurmuş olması,
- e. 10 yıldan fazla AİK'inde çalışma tecrübesi olması.

4. AİK'e aday olacak kimsenin, medreseyi ve İslâm fakültesi veya medreseyi ve laik bir fakülte eğitimini almış olması gerekir. Yabancı dil olarak Arapça ve daha sonra AB dillerinden birini bilmesi tercih edilir.

5. Aday olacak kimsenin Müslüman, yüksek ahlaklı, İslâm dinine hizmette bulunmuş, İslâm'a davet konusunda tecrübeli ve temiz bireyleri olan bir aile yapısından gelmiş olması gerekir.

3.3.1. Arnavut İslâm Komitesi Başkanı'nın Yetkileri:

Arnavut İslâm Komitesi, tüm çalışmalarında yasal bir başkan tarafından yönetiliyor. AİK'nin başkanı, AİK'nin prosedürleri ve tüzüğü gereğince Genel Kurul tarafından seçilir. Yetkilerini maddeler halinde şu şekilde sıralayabiliriz.⁴⁶⁷

1. AİK'nin başkanı, gerek yurt içi gerekse yurt dışı tüm resmî ve yasal faaliyetlerde Arnavut Müslümanlarını temsil eder.
2. Genel Kurul başkanı ile birlikte Genel Kurul toplantısını yönetir.
3. İslâm Komitesi'nin tüm toplantılarını yönetir.
4. Yurt içi ve yurt dışı tüm dinî ziyaretleri, buluşmaları ve yurt dışındaki İslâmî Komitelerle, cemaatlerle ve derneklerle görüşmeleri yönetir.
5. İslâm Komitesi'nin ve Müftülüklerin günlük programlarını yönetir.

⁴⁶⁷ <http://www.kmsh.al/kryetari.html>

6. İslâm Komitesi Başkanı, Genel Kurul'un önünde tüm dinî, idarî, finansal/mali, kültürel ve eğitim faaliyetleri hakkında sorumludur.

7. Arnavut Anayasa Mahkemesi tarafından yasal yönden yetkili kimse olarak tanınan İslâm Komitesi başkanının İslâm Komitesi ve Genel Kurul tarafından alınmış tüm kararların altında imzası olması gerekir.

8. İslâm Komitesi'nin yasal yönden yetkili olarak tanınan başkanının, anlaşmalar, sözleşmeler ve herhangi bir yasal işlemlerin altında İslâm Komitesi'nin başkanın imzası olması gerekir, ancak özel durumlarda yardımcısı, genel sekreteri ve İslâm Komitesi'nin temsilcileri olan müftüleri (kendi müftülüklerin) menfaatleri içerisindeki anlaşma, sözleşme ve diğer yasal işlemlerde İslâm Komitesi Başkanı tarafından daha öncesinde yazılı yetkili kıldığı izninden sonra imzalama yetkisi hakkı doğar.

9. Her karar, yasal işlem, resmî anlaşma çıkan veya gönderilen yazılı açıklamaların altında yasal kimse olarak tanınan AİK başkanının ve sekreterin imzası ve AİK'in mührü olması gerekir.

10. AİK'in başkanı, yardımcısını ve görevlerini tayin eder ve aynı zamanda AİK'in sektörlerinin müdürlüklerini hem tayin eder hem de daha sonra onların çalışmalarını takip eder.

11. AİK'in başkanı, özel durumlarda Arnavut İslâm Komitesi'nin düzenlediği resmî dinî programlar ve buluşmalara katılacak kimseyi yetkili kılar.

12. İslâmî Bayramların tarihleri Müslüman Arnavut halka AİK Başkanı tarafından ilan edilmesi gerekir.

13. AİK'in başkanı, Dinî konular hakkında Din Görevlileri Komisyonu'nu kurar.

14. AİK'in başkanı, Genel Kurul'dan yasaklar ve ya emirler olarak alınmış kararların yerine getirilmesi için emreder. Aynı zamanda müftülerin din, kültürel ve eğitim deneyimlerini genelleştirir.

15. AİK'in başkanı, AİK çatısı altında çalışanların görevlerinde değişiklik, yükselme veya daha düşük bir göreve getirilmeleri için AİK Komisyonuna ve Genel Kurul'a önerilerde bulunur.

16. Arnavut İslâm Komitesi çatısı altında çalışan gerek merkezinde gerekse diğer şehirlerde bulunan yetkililerine yönelik yükselme derecesi ödülü, maddi veya manevi ödüller, bayramlarda ikramiyeler v.b verilmesi önerisinde bulunur.

3.4. Arnavut İslâm Komitesi'nin Yönetim Kurulu.

İslâm Komitesi Yönetim Kurulu şu kimselerden oluşuyor; Başkanı, yardımcı başkanı, Konsey üyesi, Tiran Müftüsü ve Müdürlüklerin Müdürleri.

Yönetim Kurulu, müşterek idareye sahiptir. Böyle kararların alınması için idarenin en az 3/2'nin katılması şartı ve yapılan seçim oyların çoğunluğuna göre veriliyor.

Arnavut İslâm Komitesi'nin Yönetim Kurulu'nda yer alan görevlileri şu şekilde sıralayabiliriz;⁴⁶⁸

1. **Hacı Selim Muça** – Genel Başkan
2. **Bujar Spahiu** – Genel başkan yardımcısı
3. **Ma. Gazmend Aga** - Genel başkan yardımcısı
4. **Ma. Ali Zaimi** – Konsey üyesi
5. **H. Shaban Saliaj** – Tiran Müftüsü
6. **Ma. Genti Kruja** - Kültür ve Dinler arası diyalog Müdürü
7. **Ma. Astrit Zharri** - Dışişleri Müdürü

⁴⁶⁸ <http://www.kmsh.al/keshilli-i-pergjithshem.html>

8. **Ma. Dorian Demetja** - İnsan Kaynakları Müdürü
9. **Ma. Ylli Cikalleshi** - Finans Müdürü
10. **Gazmend Aga** - Vakıflar ve Yatırım Müdürü
11. **Altin Shima** - Gençlik ve Eğitim Müdürü
12. **Agron Hoxha** - Halk ve Media ile ilişkiler Müdürü
13. **Elvis Naçi** - İslâm'a davet Müdürü

3.5. Yönetim Kurulu'nun Yetkileri:

Arnavut İslâm Komitesi'nin Yönetim Kurulu, Arnavut Devleti ile diğer dinlerle, vakıf - derneklerle hep işbirliği içerisinde olup yurt içi ve yurt dışı saymış olduğumuz yetkililerle işbirliği yaparak yardımlaşma içerisinde olmalarını sağlar. Yönetim Kurulu'nun Yetkilerini şu şekilde sıralayabiliriz:⁴⁶⁹

1. İslâm Komitesi'nin Yönetim Kurulu, müdürlüklerin, sektörlerin ve müftülerin hergün işlerini ve faaliyetlerini takip eder. Gerek bayramlarda gerekse diğer zamanlarda farklı resmî törenler düzenlediği gibi ziyaretçileri karşılar veya ziyaretlerde bulunur.

2. Yönetim Kurulu, Genel Kurul'a statülerin değişikliklerini, Arnavut İslâm Komitesi'nin tüzüğünün maddelerinde değişiklikler yapılmasını veya yeni maddeler eklenmesini önerir.

3. Yönetim Kurulu, Genel Kurul'a Arnavut İslâm Komitesi'ne aday olacak en az iki kişi önerir.

⁴⁶⁹ www.kmsh.al

4. İslâm Komitesi'nde çalışanların kayıtlarını alır ve değişiklikler halinde ilk olağan Genel Kurul toplantısına taşır.
5. İslâm Komitesi'nin günlük çalışmalarını ve programlarını takip eder.
6. İslâm Komitesi çatısı altına yeni çalışanları atar ya da çalışanları görevlerinden alır.
7. Müftü'nün önerisiyle yeni imam, vaiz, hatip ve müezzin atanır.
8. Görevine göre her işyerinde maaşlarını belirler.
9. Arnavutluk Cumhuriyeti'nin Anayasasına kânunlarına uygun şekilde Üniversite'den önceki eğitim-öğretimi, üniversite ve İslâmî kursların yapılmasına/inşa edilmesine karar verir.
10. Gerek dinî okullarda eğitim-öğretim kitaplarının olsun gerekse okul dışı kitapların, sosyal ve dinî dergilerin ve başka Arnavutça ve yabancı dillerde yayınların yayınlanmasına karar verir.
11. Öğrenci ve araştırmacıları yurt dışına eğitim amaçlı gönderilmelerine karar verir.
12. Ekonomik, tapu problemleri, denetim kontrol raporları gibi konuları ilgili komiteler tarafından sunulan raporları denetler ve Genel Kurul'a sevkeder.
13. Arnavutluk Cumhuriyeti'nin her yerinde Müftülerin, Vakıflar ve Yatırım Müdürlüğü'nün öneri ve onayıyla Arnavut İslâm Komitesi Yönetim Kuruluna camilerin ve diğer dinî binaların inşa edilmesini önerir.
14. Önerilen her teklifin gereken kararını verir.
15. AİK'in Yönetim Kurulu, İslâmî Tasavvuf tarikatları ile işbirliği içerisinde buluşmalar, toplantılar, konferanslar ve benzeri dinî seminerler gerçekleştirir.

3.6. Arnavutluk Müftüleri

Arnavutluk Müftülerini müftülerin isimlerinin ilk harfine göre şu şekilde sıralayabiliriz:⁴⁷⁰

1. **Agim Duka** – Elbasan Müftüsü
2. **Agim Tereziu** – Kruja Müftüsü
3. **Ahmet Çausi** – Dibra Müftüsü
4. **Ardit Hoxhllaku** – Tepelen Müftüsü
5. **Artur Vrenozi** – Devoll Müftüsü
6. **Besnik Leçini** – Kavaja Müftüsü
7. **Bestar Mera** – Mat Müftüsü
8. **Bilal Bodlli** – Mallakastra Müftüsü
9. **Bledar Ali** – Delvina Müftüsü
10. **Bledar Mullaj** – Sarande Müftüsü
11. **Dritan Shijaku** – Peqin Müftüsü
12. **Edmir Smajlaj** – Mallesia e Madhe Müftüsü
13. **Eduard Demiraj** – Tropoje Müftüsü
14. **Gezim Dungaj** – Gjirokaster Müftüsü
15. **Gezim Kopani** – Puka Müftüsü
16. **Gramoz Blliku** – Permet Müftüsü
17. **H. Shaban Saliaj** – Tiran Müftüsü
18. **Hamdi Çurri** – Lezha Müftüsü
19. **Hasan Çekrezi** – Skrapari Müftüsü
20. **Hito Shahaj** – Vlora Müftüsü
21. **İslâm Hoxha** – Kukës Müftüsü

⁴⁷⁰ <http://www.kmsh.al/myftinite.html>

22. **Jusuf Salkurti** – Gramsh Müftüsü
23. **Karanfil Manaj** – Fier Müftüsü
24. **Kujtim Civeja** – Kuçove Müftüsü
25. **Lauren Luli** – Kolonja Müftüsü
26. **Ledion Cikalleshi** – Laç Müftüsü
27. **Muhamed Sytari** – İşkodra Müftüsü
28. **Murat Duro** – Berat Müftüsü
29. **Namik Mahmutllari** – Pogradec Müftüsü
30. **Qazim Muçi** – Korça Müftüsü
31. **Redin Quku** – Durres Müftüsü
32. **Sadik Ukperaj** – Has Müftüsü
33. **Sejdin Strazimiri** – Bulqize Müftüsü
34. **Tomorr Boriçi** – Lushnja Müftüsü
35. **Ylli Gurra** – Librazhd Müftüsü

Arnavut İslâm Komitesi müftüler aracı ile Arnavutluk'un her bölgesinde faaliyetlerini sürdürmektedir.

Müftüler, idari bölüm yasasına uygun şekilde sorumlu oldukları şehirlerde faaliyetlerini devam ettirmektedirler.

Arnavutluk'taki müftüler üç kısma ayrılır:

1. Bölge Müftüsü.

Bölge Müftüsü, Arnavutluk Cumhuriyeti'nin idâri bölge ayırımına göre herkesin tayin edildiği bölgede faaliyetlerini sürdürür.

2. İl Müftüsü.

İl Müftüsü, Arnavutluk Cumhuriyeti'nin idâri İl ayırımına göre herkesin tayin edildiği bölgede hizmet faaliyetlerini sürdürür

3. İlçe Müftüsü.

Arnavutluk İslâm Komitesi'nin kararı ile Arnavutluk'un belediyeleri ile beraber faaliyetlerini sürdürür.

Kırmızı noktalar, Arnavutluk müftülüklerini ve kırmızı yıldız da Arnavut İslam Komitesi'nin Başkanlığının bulunduğu Merkezini gösteriyor.

Tüm bölge, il ve ilçe müftüleri Arnavut İslâm Komitesi Komisyonu tarafından görevinden alınabilir ve yine Arnavut İslâm Komitesi'nin ilk olağan Genel Kurul toplantısının yerini belirler.

Müftü, Genel Kurul tarafından kabul edilip tayin edildikten sonra yeni görevine başlamadan önce şu yemini eder:

“Allah’ın adına yemin ederim ki, görevimi dürüstlükle, Kur’an-Sünnet ışığı altında ve Arnavut İslâm Komitesi’nin Statüsüne uygun bir şekilde yapacağım. İslâm

Komitesi'nin bu görevini, İslâmî, millî ve dinî sadakatle ve temiz bir vicdanla koruyacağım. Bu görevimde Yüce Rabbim (c.c) yardımcım olsun".⁴⁷¹

Bölge ve İl Müftülükleri, Arnavut İslâm Komitesi ile sürekli ilirtibat halindedir.

Müftü adayının müftü olabilmesinin şartı, en az medrese ve İlahiyat Fakültesi'ni başarı ile tamamlamış ya da medrese eğitimini ve laik bir Fakülte'yi başarı ile tamamlamış olması. Aynı zamanda Arnavut İslâm Komitesi'nin bünyesinde en az 5 yıl çalışma tecrübesine sahip olması gerekir.⁴⁷²

Tezimizde ele almış olduğumuz "Arnavutluk'un Sancakları'nın ve Kazaları'nın durumu" adlı bölgelerin durumları ile ilgili vermiş olduğumuz müftülüklerden hariç 1990 yılından sonra yeni kurulmuş müftülüklerin de olduğunu "Arnavutluk Müftüleri" başlığında isimlerini görmemiz yeterlidir. 1990 yılından sonra kurulan müftülüklerle ilgili eser taramasının yanında yetkililerle görüşme talebimiz olmuş olsa da Bulqiza müftülüğünden hariç diğer müftülüklerle görüşmemiz gerçekleşemedi. Ancak o bölgelerin birçoğunda hizmetin duraklamış olması muhtemeldir. Çünkü gerek nüfus gerekse gelişme açısından bu yerler geri kalmış sayılmaktadır. Hıristiyanların, nüfusun çoğunu oluşturduğu Laç gibi yerlerde İslamî faaliyetlerden söz etmek oldukça zordur.

Ulaşmış olduğumuz Bulqiza müftülüğü ve gözlem metodumuzdan elde ettiğimiz bilgileri şu şekilde aktarmak mümkündür:

3.6.1. Bulqiza Müftülüğü:

Bulqiza bölgesinde gerek Katolik gerekse Ortodoks Hıristiyan inancına sahip olan yoktur ancak Yehova Şahitleri bu bölgeye gelerek müslümanlarda misyonerlik faaliyetlerini göstermede Yehova Şahitlerin ve bölgedeki bulunan Bektaşî fırkasında bulunanların müslümanlarla arasına problemleri olduğu görülmüştür.

⁴⁷¹ <http://www.kmsh.al/myftinite.html>

⁴⁷² <http://www.kmsh.al/myftinite.html>

Bulqiza şəhərində və köylərində bulunan camilerin sayısı 12'dir. Konu ilə ilgili Şəhrin Müftüsü olan Seydin Strazimiri 12 caminin olduğunu söyler və aşağıdaki grafikte şu şekilde anlatılmaktadır:

No:	Cami'nin ismi - bulunduğu yeri	Eski ve restore edilmiş / Yeni inşa	İnşa veya restore eden	Faaliyette	İmamı
1	Bulqize Ebu hanife Camisi	Yeni	Taiba Arap Derneği	Evet/ 5 vakit	Andi Topi
2	Zerqan Camisi	Restore	Taiba Arap Derneği	Kısmen / Cumaları	Bardhul Konesha
3	Lapurake Camisi	Yeni	AİİTC derneği ve köy sakinleri	2-Vakit	Nezir Keta
4	Fush Bulqize Camisi	Yeni	Halk	5 vakit	Alfred Zuna
5	Shupenze Camisi	Yeni	Alhameyn vakfı	3-Vakit	Pellumb Xheka
6	Gjorice Camisi	Yeni	Shoqata Miresia	5-Vakit	Vehbi Cami
7	Ostren i madh camisi	Yeni	Cemaat	3-Vakit	Artan Kurti
8	Trebisht	Yeni	Fondacioni	Cumaları	Rasim Sadiku

	camisi		i kuranit		
9	Kraste camisi	Yeni	Shoqata taiba	Cumaları	Yok
10	Radovesh Camisi	Yeni	Cemaat	Cumaları	Yok
11	Lladomerice camisi	Eski	Cemaat	Cumaları	Yok
12	Koder dani camisi	Yeni	Cemaat	Cumaları	Ali Shehu

Bulqiza müftülüğünün gözümüze çarpan faaliyetlerinden biri yetimlere yönelik verilen 600 gıda yardım paketi ve son yıllarda Ramazan aylarında köylerde verilen 250 iftar ve şehirde verilen 20 iftar faaliyetleridi.

Bulqize müftülüğünde vakıf mallarının bulunmamasından dolayı müftülüğün giderleri ancak AİK ve İslâm vakfı ve dernekler tarafından karşılanıyor.⁴⁷³

1990-2010 yılları arasında Bulqize şehrinde müftü olarak 2 kişi çalışmıştır: Onlar da;

1. Sali Tafçiu ve

2. Seydin STRAZIMIRI (1/Mart/2002'den günümüze kadar devam etmektedir).

Bulqiza'nın cemaati genel olarak gençlerden oluşuyor ve bu özelliği de Bulqiza'yı diğer bölgelerden ayıran en büyük dinî özelliktir. Cami cemaatinin gençlerden oluşması. Bulqiza şehri için hem avantaj hem de dezavantaj bir durum oluşturur. Nedeni ise gençlerin yurt dışına eğitim veya çalışma amacıyla giderek

⁴⁷³ Seydin Strazimiri.

Bulqiza'dan uzaklaşmalarından dolayı cemaatin azalmasıdır. Ancak camilere gelen yeni gençlerin olduğu da bir gerçektir.

Bulqiza Müftüsü Seydin Strazimiri'nin Bulqiza'daki çalışmaları ile ilgili şu sözleri Bulqiza hakkında söylenebilecekleri özetler gibidir: “Bizim müftülüğümüz vafir bir müftülüktür. İnsanların yaşam şartları da zor olan bir bölgedir. Maddî açıdan imkânlarımız sınırlı olmasına rağmen biz hizmetlerimizi sürdürüyoruz. En büyük problemimiz ise, Hıristiyan misyonerler ve Bektaşilerdir”.⁴⁷⁴

Bu bölgede Arap dernekler tarafından sponsorluğu yapılan ve yıllardır hizmet veren “Ebu Hanife” adlı bir Kur'an Kursu vardı. Ancak birkaç yıldan beri Arap dernek ve vakıflar tarafından sponsorluğu yapılan bu Kur'an Kursu, Arnavutluk Devleti'nin Arap dernek ve vakıfları Arnavutluk'tan sınırdışı etme politikaları neticesinde Bulqiza'daki Ebu Hanife Kur'an Kursu sponsoru olmayınca kapanmak zorunda kalmıştır. Düzenli olmasa da Kur'an Kursları ve din eğitimi camilerde verilmeye çalışılıyor.

3.7. Müftülerin Görevleri:⁴⁷⁵

Müftü, kendi müftülüğünde tüm faaliyetlerini organize eder ve yönetir.

Dinî bayramlarda kutlamalar, törenler düzenler.

Müftülüğündeki camilerin gidişatını kontrol eder ve onlarla ilgilenir.

Camilerde Kur'an Kursların açılışlarını yapar ve onların faaliyetlerini takip eder.

Müslümanların durumları ile ilgilenir, şehirde, kasabada veya köylerde ihtiyaç duyulan camilerin yapılması için yerel yönetimle ve farklı kimselerle görüşüp anlaşmaları yapabilir.

⁴⁷⁴ Seydin Strazimiri.

⁴⁷⁵ <http://www.kmsh.al/myftinite.html>

Yerel yönetimle işbirliği yaparak vakıf mallarının müftülüğe iade edilmesi ve tazminatları ile ilgilenir.

Arnavut İslâm Komitesi'nin Yönetim Kurulu, kendi müftülüğünün çatısı altında çalışanların müslümanların yararına görevlerinde yükseltme ya da görevden aldırma ile ilgili proje ve planlarını sunar.

Arnavut İslâm Komitesi'nin tüzüğüne göre camiilerindeki imamlarınının, vaizlerinin ve müezzinlerinin görevleri hakkında düzenlemeler yapabilir.

Müftülüğünde faaliyet gösteren diğer din mensupları ile yakından ilişkiler kurar onların dinî bayramlarında davetlerine katılır. Aynı zamanda yerel yönetimle iyi ilişkiler kurar.

4. ARNAVUTLUK'TA DİN EĞİTİMİ

Arnavutluk'ta komünizmin 1990 yılında yıkılması ve inançların serbest bırakıldıktan sonra Arnavut gençler dini eğitimini Arnavutluk'ta alabilecekleri Üniversite, enstitü veya fakültenin olmamasından dolayı farklı İslâm ülkelerine dağıldılar. Arnavut gençlerin din eğitimini alabilmek için gittikleri İslâm ülkeleri ile ilgili konuda 2004 yılında AİK'nin vermiş olduğu bilgileri özetle şu şekilde aktarmak mümkündür:

İslâm ülkelerine dini/ilahiyat eğitimini almak için Arnavutluk'tan giden öğrencilerin sayısının 1357 olduğunu söyleyebiliriz ve bunların gitmiş oldukları İslâm ülkelerini şu şekilde vermek mümkündür: Türkiye (350), Mısır (206), Libya (42), Ürdün (20), Malezya (50), Arap Birleşik Emirlikleri (14), Suriye (50), Lübnan (70), Katar (120), Oman (17), Yemen (78), Kuveyt (26) ve Suudi Arabistan (350).⁴⁷⁶

Arnavutluk Cumhuriyeti Devleti 1990 yılında komünizmin çökmesi ile inançlar serbest bırakılmış olsa da uzun ve katı bir ateistlik dönemden yeni çıkmış olan Arnavut toplumunun din eğitimi ihtiyaçlarını karşılamak için herhangi bir çaba göstermedi. 1990'da din eğitimini devlet okullarında verebilecek kadroların olmadığı da inkar edilemez bir nedendir. Yalnız ileriki yıllarda din eğitimini verebilecek kadroların oluşmasına rağmen Arnavutluk Devleti, dünyanın birçok ülkesinde din eğitimi verilirken Arnavutluk'ta böyle bir şeyin söz konusu olmadığı nedeniyle Arnavut toplumunun, din eğitimini her inanç kendi mabedlerinde veya Arnavutluk Millî Eğitim Bakanlığına resmî ve bağlı olacak şartı ile özel okullar ve kurslar açmasına müsaade etti.⁴⁷⁷

Arnavut toplumu 1990'dan sonrası din eğitimi ihtiyaçlarını camilerdeki imam, müezzinlerden başlayarak Kur'an Kursları, Medreseler v.b gibi Arnavutluk Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı olan özel okullarında karşılamaya başladılar. Arnavutluk Millî Eğitim Bakanlığı tarafından resmî olarak tanınan bu medrese okullarında okuyan gençler, medrese (ilk orta ve lise) eğitimlerini başarıyla tamamladıktan sonra Arnavutluk Cumhuriyeti'nin Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı

⁴⁷⁶ Mentor Nazarko, a.g.e, s, 16.

⁴⁷⁷ <http://www.kmsh.al/medresete.html>

olan devlet okullarından mezun olan diğer Arnavut gençlerin haklarına sahiptirler. Ortodoks ve Katolik Hıristiyan gençleri de Müslümanlar gibi kendi özel okullarında din eğitimlerini alıyorlar. Arnavut genç müslümanların eğitim gördükleri okullarda en önemli olanlarını söyleyecek olursak; farklı şehirlerde bulunan medreseleri ve yeni açılan BEDER İslâm Üniversitesini söyleyebiliriz. İslâm üniversitesini ve medreseleri ayrı ayrı ele alarak üniversite ve medreseler hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

4.1. ÜNİVERSİTE:

BEDER Üniversitesi

07 Mart 2011/Perşembe günü Arnavutluk'un başkenti olan Tiran'da "BEDER" adlı ilk "Arnavut İslâm Üniversitesi"nin açılışı yapıldı.

BEDER isminin verilmesinin nedenini kelimenin harflerinin Arnavutça ve Türkçe anlamını açıklarsak daha iyi anlaşılacağını düşünüyoruz:

B:	Besim	→ İnanç
E:	Edukim	→ Eğitim
D:	Drejtesi/Dreytesi	→ Adâlet
E:	Enderr	→ Rüya
R:	Realitet	→ Gerçek

Vermiş olduğumuz anlamların yanında Bedir Harbinin anlamını da taşıyor. Bildiğimiz gibi Bedir harbi Müslümanların çok zor şartlarda ve sayı itibariyle düşmandan çok daha az olmalarına rağmen Yüce Allah (c.c) Bedir savaşını müslümanların kazanmalarını nasip etti. Arnavutluk'ta İslâm Üniversitesi'nin açılabilmesi için yıllardır emek veriliyordu ve uzun zamandan sonra netice alınabildi ve bu üniversite de Arnavut müslümanların tıpkı müslümanların ilk savaşı ve zaferi olan Bedir gibi bir ünvana sahiptir.

Arnavutluk Cumhuriyeti'nin Bakanlar Kurulu'ndan 6 Nisan 2011 tarihinde BEDER İslâm Üniversitesi'nin lisansını aldıktan hemen bir gün sonrasında (07 Nisan 2011) Arnavut Müslümanların uzun zamandan beri rüyası olan İslâm Üniversitesi'nin Arnavutluk İslâm Komitesi tarafından açılışı gerçekleşti.

BEDER Üniversitesi'nin açılışının 07 Nisan 2011 tarihinde yapılmış olmasına rağmen 2011 Eylül ayında eğitim hizmeti vermeye başlayacaktır. İslâm Üniversitesi'nde, Arnavut ve Uluslararası değerler üzerinde akademik İslâmî ve beşerî bir hizmet verilerek Arnavutluk'ta Akademik kadroların hazırlanması ve karşılaştığımız sosyal sıkıntıların giderilmesi hedefleniyor.

BEDER Üniversitesi, yalnız Arnavutluk'tan veya Arnavut bölgelerinden değil, Avrupa ve Uluslararası Devletlerden gelen öğrencileri barındırmayı hedefleyen akademik, lisanslı ve uluslararası standartta bir üniversitedir.

Üniversite'nin açılışı ile ilgili özet bir bilgi vermemiz gerekirse; Üniversite'nin açılışını yapan Arnavut İslâm Komitesi'nin genel başkanı Hacı Selim Muça konuşmasında özet olarak şunları söyledi: "İslâm dini, zülüm ve nefret dini değildir, o barış ve ilim dinidir. "Kur'an-ı Kerim'in ilk emri "Oku"dur. Bu yüzden biz de gençlerimizin gelecekte okumaları ve ilerlemeleri konusunda büyük bir adım atıyoruz."

İslâm Üniversitesi'nin açılışında Arnavutluk'ta yaşayan diğer inan dinî liderleri ve birçok siyasetçi bulunmuştur. Arnavutluk başbakanı Sali Berisha İslâm Üniversitesi'nin açılışı esnasında ülkenin gelişmesi ve birliğimizin hızlandırılmasını istedikten sonra: "Bu Üniversite'de dinler arasında saygı ve sevgi meyveleri verilerek tüm dünyaya örnekliğimizi bir adım daha ileriye götürerek göstereceğimize hiç şüphem yok. Bu dersler bizim ilhamımız olsun, birbirimize saygı gösterelim. Medeni mesaj oluşumuzu herkese duyurup, zorluklar çekerek kuracağımız gelecek başarımıza inanıp güvenmemiz gerekir," diyerek BEDER İslâm Üniversitesi'nin tüm Arnavut halkı için hayırlı olmasını dileyerek sözünü tamamladı.

İslâm Üniversitesi'nin açılış töreninde Arnavut müslümanların bu tarihi mutluluklarına iştirak edip sevinçlerini paylaşanlardan bazıları şunlardı: Arnavutluk başbakanı Sali Berisha, Milli Eğitim bakanı Myqerem Tafaj, Tiran Üniversitesi rektörü Dhori Kule ve bunların yanında birçok siyasetçiler, diğer dinlerin liderleri, aynı zamanda İslâmî ve gayri müslim birçok dernek ve vakıflar.

BEDER İslâm Üniversitesi, Sema Vakfı'nın sponsorluğu sayesinde kurulmuştur.

BEDER Üniversitesin'de ilk olarak her biri üçer bölümden oluşan 2 fakülte bulunmaktadır:

1. Sosyal Bilimler Fakültesi
 - 1.1. İslâm Bilimleri Bölümü
 - 1.2. Hukuk Bilimleri Bölümü
 - 1.3. İletişim bilimleri Bölümü

Bu fakülte'de "Dinler arası ve Kültürler arası Diyalog" adlı konular hakkında araştırma merkezi olacaktır.

2. Filoloji ve Eğitim Fakültesi. Bu Fakülte 3 bölümden oluşmaktadır:
 - 2.1. İngiliz Lisanı ve Edebiyatı Bölümü
 - 2.2. Arapça Lisanı ve Edebiyatı Bölümü
 - 2.3. Türkçe Lisanı ve Edebiyatı Bölümü

Aynı zamanda bu fakülte'de "Arnavutça Lisanı ve Edebiyatı" adında bir araştırma merkezi olacaktır.

BEDER Üniversitesi'nde eğitim başta Arnavutça olmak üzere Arapça ve Türkçe verilecektir. İngilizce ise ders müfredatında yabancı dil olarak yerini alacaktır.

4.2. MEDRESELER VE DİNİ KURSLAR:

4.2.1. Arnavutluk'ta Faaliyet Gösteren Medreseler:⁴⁷⁸

1. H. Mahmud Dashi - Tiran Medresesi,
2. H. Sheh Shamia – İşkodra Medresesi,

⁴⁷⁸ Arnavutluk'ta faaliyet gösteren medreselerin görüntüleri için Bkz: EKLER'de Ek IV.

3. Mustafa Varoshi – Durres Medresesi,
4. Hafiz Ali Korça – Kavaja Medresesi,
5. Liria / Cerrik - Elbasan medresesi,
6. Vexhi Buharaja – Berat Medresesi,
7. Abdullah Zemblaku – Korça Medresesi.

Arnavutluk Cumhuriyeti'nin Anayasa kânunlarına uygun şekilde Arnavut İslâm Komitesi, ihtiyaca göre Arnavutluk'un farklı bölgelerinde ilk ve orta öğretim özel okulları ile müslüman çocukların hem dini hem de laik ders konusunda ihtiyaçlarına cevap vermektedir. Arnavut İslâm Komitesi tarafından açılan tüm okullar düzenli olarak eğitim hizmeti vermektedirler.

Tüm okulların binaları, kursları, kültür binaları ve yurtları AİK'ne ait olup AİK tarafından yönetilmektedir. AİK tüm dinî okulların müdürlerinin yüksek eğitim almış ve en az 5 yıl iş çalışma tecrübelerinin olması gerektiğini belirtmektedir. Öğretmenlerin de derslerine göre yüksek eğitimden mezun olmaları gerekmektedir.

Dinî Lise okullarında 2 müdür yardımcısı olması gerekir. Birinin yüksek laik öğrenimden ve diğerinin yüksek din / İlahiyat eğitiminden mezun olması gerekir. Aynı zamanda her ikisinin de en az 3 yıl çalışma tecrübesi olması gerekir.

Dinî okullarda okuyan öğrenciler, isteyen yurtlarda kalır isteyen kendi evlerinde kalabilir. Medreselerimiz AİK'nin başkanlığı tarafından özel bir statüye sahiptir.

Bazı medreseler farklı dinî vakıf ve derneklere ancak AİK ile anlaşmasından sonra hizmet verebilirler.

Bazı okulların anlaşmalı bir şekilde belli vakıflara verilmesinden sonra okulun koordinatörünün öğrencilere AİK ile yapmış olduğu anlaşmaların dışında herhangi bir program uygulaması caiz değildir.

AİK'nden bağımsız olan tüm vakıf ve derneklerin gerek ilk, orta veya lise okullarında gerekse Kur'an Kurslarında Arnavut İslâm Komitesi'nin onayıyla Hanefi Mezhebi'ne göre ders vermeleri mecburîdir.

Şehirlerde bulunan Kur'an Kursları müftülük tarafından denetleniyor.

Medreselerin ilkokul sınıfları Arnavut Cumhuriyeti'nin Millî Eğitim ve Gençlik Bakanlığı'nın onayı ile hizmet vermektedir. Medreselerden mezun olan öğrenciler, devlet okullarındaki öğrencilerin haklarına aynı şekilde sahip olup Arnavut İslâm Komitesi'nin çatısı altında görev alabilmek ve yüksek öğretimlerine de devam edebilme hakkına sahiptirler.

İlk ve orta eğitim okulları 9 seneliktir.

Ortaokulunu bitirip medresede okumak isteyen öğrencilerden aranan şartları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Medresede lise eğitimine devam etmek isteyen öğrenci medrese müdürüne bitirmiş olduğu okulun diplomasının aslını teslim etmesi gerekir.
2. Öğrencilerin okula kabulü test sınavı ile yapılıyor.
3. Sağlık raporu.
4. Kendisi gelip kendini tanıtmalı ve medresenin veya benzer dinî okulların kurallarını kabul etmelidir.
5. Edepli ve İslâm ahlakına sahip bir kimse olmalıdır.

Gerek medreselerde gerekse ilk ortaokullardaki ders müfredatı, Arnavut İslâm Komitesi'nin başkanlığı ve Eğitim ve Gençlik Müdürlüğü tarafından Hanefi mezhebine göre düzenlenmiştir.

Okulların genel kuralları ve dinî derslerin müfredatı AİK tarafından hazırlanır ve AİK'ne bağlı bulunan tüm okullar AİK'nin Gençlik ve Eğitim Müdürlüğü tarafından kontrol edilir.

Medreselerde okutulan sosyal bilimler ders müfredatı, Arnavutluk Cumhuriyeti'nin Millî Eğitim Bakanlığı tarafından onaylanıyor.

Medreselerin iç organizasyonu, ders saatleri, ödevlerin verilmesi ve notların verilmesi okulun müdüriyeti tarafından belirleniyor.

İlk ve orta öğretim dinî okullarının ders müfredatındaki dinî ders kitapları Arnavut İslâm Komitesi tarafından hazırlanıp onaylanıyor. Arnavutluk'ta faaliyette bulunan Medreselerde farklı sınıflarda okutulan genel/ortak ders müfredatını şu şekilde vermek mümkündür:

No:	Ders Adı
1	Arnavut Edebiyatı
2	Arapça
3	İngilizce
4	Türkçe
5	Matematik
6	Fizik
7	Kimya
8	Biyoloji
9	Tarih
10	Coğrafya
11	Kariyer
12	Sanat
13	Felsefe
14	İslâm ahlakı
15	Kur'an
16	Hadis
17	Tefsir
17	Kelam
18	İslam Tarihi
19	Müzik

20	Beden eğitimi
21	Bilgisayar ilmi

Hiçbir medrese yönetimi, ders sınavlarını başarı ile geçecek düzeyde olsa bile okul derslerine devamlılığı yoksa hiçbir öğrenciye diploma veremez.

5. ARNAVUT MÜSLÜMANLARIN GÜNÜMÜZDEKİ PROBLEMLERİ:

5.1. Rahibe/ Nene Teresa tartışmaları:

Arnavutluk'ta her din mensubu kendi propagandasını, misyonerliğini ve davetini yapmada özgür olmasından dolayı Katolik misyonerler bazen bu dozu kaçırarak Arnavut Müslümanların tepkisine neden olmaktadır. Rahibe Teresa'nın anıtının Arnavutluk Uluslararası Tiran "Nene Teresa" havaalanının önüne konuluşu⁴⁷⁹ tepkilerle karşılaşmıştır. Arnavutluk'a gerek ilk defa gerekse birkaç defa gelmiş olanların, Arnavutluk'a ayak basar basmaz rahibe Teresa'nın anıtı ile karşılaştıklarında Arnavutları ve Arnavutluk'u Hıristiyan diyarı olarak algılaması Müslüman Arnavutlar'ı rahatsız etmektedir, çünkü Müslümanlar Arnavut nüfusunun %70-75'lik bölümünü oluşturmaktadır.

Başka bir sorun ise tüm Arnavutlar'ın kimliklerinin arkasında Teresa'nın resminin Devlet tarafından konulmak istenmesidir. Her müslüman mü'min ve mü'minenin kimliğinin arkasında rahibe Teresa'nın resmini taşıması tüm Arnavut müslümanlar tarafından sert bir şekilde kınanmış ve reddedilmiştir. Müslümanların tepkilerini Arnavut Devleti gördükten sonra geri adım atmış ve kimliklerin arkasını boş bırakmıştır.

Arnavutluk nüfusunun %70-75'inin Müslümanlardan oluşmasına rağmen Katolik Kilisesi Arnavut Devleti ile birlikte hareket ederek Arnavutluk'un en önemli havaalanına, hastanelere, bulvarlara, okullara v.b önemli yerlere Nene Teresa (Anne Teresa) adını vermesinin amacı, Arnavutluk nüfusundaki Hıristiyanların oranını yüksek göstermekten başka bir şey değildir.⁴⁸⁰

Arnavutluk'u sistematik bir şekilde Hıristiyan olarak gösterme faaliyetlerinden birisi de, Arnavut bayrağına Rahibe Teresa'yla birlikte haç işaretinin yerleştirilmeye çalışılmasıdır. Arnavut bayrağının aslında bulunmamasına rağmen, bayrakta bulunan kartalın tam ortasına yerleştirilen bu haç işaretiyle, adeta Arnavutların Hıristiyanlığı benimsemiş oldukları gösterilmeye çalışılmaktadır.

⁴⁷⁹ Anıtı gösteren resim için Bkz: EK VI.

⁴⁸⁰ Abdi Baleta, "Muslimanet ne Ballkan jane te Rrezikuar dhe te Kercenuar", *Besimtari* Gazetesi, Ekim 2007, s. 2.

5.2. Ortodoks Kilisesi'nde bulunan Yunan asıllı kadrolar:

Arnavut Bağımsız (Autosefal) Ortodoks Kilisesi'nin genel başkanının rahip olması ve diğer yüksek görevlerde Arnavut kadroların dışında olup Yunan asıllı papaz ve rahiplerin bulunması sadece Müslümanların değil genel Arnavut toplumunun tepkisini çekmiştir. Çünkü bağımsız bir Ortodoks Kilisesi'nden söz ediliyor ve en baştakiler Ortodoks Kilisesi'nin mesajları ile ilgilenecekleri yerde Yunanistan ve özellikle Arnavutluk'un güneyinde yaşayan Arnavut toplumu arasında Yunanlaştırma politikaları uyguluyor.

Bununla ilgili belki de en canlı örneklerden biri 2010 yılında Yunan asıllı olan Arnavutluk Ortodoks Kilisesi'ndeki (Arnavutluk'un güney bölgesinin genel başrahibin) bir konuşmasında “Kosova, eshte Izraeli i Serbise” → “Kosova, Sırbistan'ın İsrailidir” demesinden hemen sonra Arnavutluk'tan ve Kosova'dan çok büyük tepkiler almasıdır ve “Çamëria”, “Muzaka”, “Skrapari”, “Labëria”, “Kosova” gibi adlı dernek ve vakıflar tarafından da son derece sert bir şekilde kınanmış ve Ortodoks Kilisesi'nin başrahibi Yunan asıllı olan Anastas Janullatos'tan herkesten özür dilemeye davet etmiştir.⁴⁸¹

⁴⁸¹ Matilda Troka, “*Intelektualët, apel Kryepeshkopit: Kërko falje*” Shqip Gazetesi, 05/12/2010.

5.3. Arnavut İslâm Komitesi'nin yaşadığı sıkıntılar ve mezhep tartışmaları:

1991 yılında Arnavut İslâm Komitesi'nin yeniden kurulması ile birlikte Arnavut Müslümanlarının problemlerini de beraberinde getirdi. Müslümanlar ve özellikle Vehhabîler İslâm Komitesi'nde memurlara karşı yaptıkları büyük ve sert suçlamaları karşı ile gündeme gelmiştir. Müslüman halktan, Arnavut İslâm Komitesi'nin memurlarına camileri ve Arnavut İslâm Komitesi'nin Osmanlı'dan kalan vakıf mallarını kendi menfaatlerine göre satıp İslâm Komitesi'nin kasasına hiçbir kuruluş girmeden İslâmî vakıf mallarını yok etmekle ilgili suçlamalarda bulunulmuştur. Suçlamaları Arnavut İslâm Komitesi'nin memurları kabul etmemiş olmasına rağmen Arnavut İslâm Komitesi'nin müslüman halk ve özellikle Vehhâbî zihniyetli müslümanlar ile arasının açılması birçok sıkıntıyı meydana getirdi.

Dediğimiz gibi müslüman halk veya vehhabî zihniyetli olan genç müslümanlar tarafından AİK Başkanı Selim Muça vakıf mülkü üzerinde yolsuzluk yapmakla suçlanıyor. Vakıf malları üzerinde yapılan usûlsüz tasarruflara ve çok düşük fiyatlarla özel kişilere satılmasına sürekli olarak karşı çıkılıyor.

AİK'ne ait vakıf mallarının piyasa fiyatlarının çok altında satılmasının örgüte mâli yönden kayıp yaşatmasının yanısıra AİK dini liderlerinin yolsuzluk yaptığı şüphelerine de yol açtığına işaret ediliyor.

Vakfa ait ve çok düşük fiyata satılan gayrimenkul mallardan örnek verecek olursak vakfa ait bir taşınmaz mal olan, Tiran'ın tarihi mekânlarından birinde bulunuyordu ve şehrin kurucusu Süleyman Paşa'dan mirâs kalmıştı. Eleştirmenler vakıf malının satılmasının zaten başlı başına bir mesele olduğuna işaret ederken, bu malların ucuz fiyata satılmasının meseleyi daha da anlaşılmasız kıldığını söylüyor. Hatta bu yerin Yahudi kimselere satıldığı iddiaları öne sürülüyor.

Arnavutluk İslâm Cemaati, vakfa ait taşınır ve taşınmaz malların kötüye kullanılmasıyla ilgili tartışmalar yüzünden son on yıl boyunca Arnavutluk basınında manşetlerden inmedi. AİK zamanın Genel Sekreteri Salih Tivari (y. 58), Arnavutluk meclis binasına birkaç metre uzaklıktaki AİK merkezinde gündüz saatlerinde makam odasında silahlı saldırıya uğrayarak 3 merminin isabet etmesi ile hayatını

kaybetmişti. Failler halen bulunamadı. Arnavutluk Başsavcısı suikastın arkasındaki nedenlerden birinin, vakıf malları üzerindeki anlaşmazlık olabileceğini söylemişti.

Sali Tivari'nin ölümü birçok soru işareti ve tartışmaları da meydana getirdi. Sali Tivari'nin ölümünde sorumlu görülen taraf Vehhâbî zihniyetli olan taraf oldu. Ancak onlar ise olayla ilgilerinin olmadığını ve bunun Arnavut gizli servislerin ve Amerika'nın kurmuş olduğu bir tuzaktan başka bir şey olmadığını belirtiyorlar.⁴⁸² Resmi olmasa da Vehhâbilerin başlarında duran Artan Kristo⁴⁸³ adlı bir müslümanın bir internet sitesinde “Adaletsizliğe ve zulme karşı cihad yapılması vaciptir” diye bir yazısını gören ve değerlendirmeye alan Durres Emniyet Müdürü ve mahkemesi, Emniyet Müdürlüğü'ne tutuklama emrini verir ve Emniyet Müdürlüğü Artan Kristo'yu⁴⁸⁴ gözaltına alır ve mahkemeye sevkeder. Mahkemede terörizmi fitilleme suçundan 5 yıl hapis cezası verir.

Bu durum karşısında İslâm Komitesi tarafından herhangi bir tavır alınmamıştır. Ancak Arnavut İslâm Komitesi'ndeki çekişmelerin, problemlerin 2003 yılında Sali Tivari'nin ölümü ile bitmediğini 2010 yılının Ramazan ayında bir kez daha görüyoruz. İslâm Komitesi'nin 9 memuru “Genel Sekreter Betim Truci ve Tirana'nın ve Durres'in müftüsü olan İilir Vokshi'nin yanında 7 kişi daha bir toplantı gerçekleştirdikten sonra AİK'nin genel başkanı Hacı Selim Muça'nın görevinden alındığını ilan ediyorlar. Ancak AİK'nin genel başkanı Hacı Selim Muça, 18 Eylül 2010 tarihinde İslâm Komitesi'ni ve müftüleri toplayarak Genel Arnavut İslâm Komitesi'nin Konseyinin %90'ını yani 79 yetkilinin katılması ile hızlı bir şekilde toplanırlar ve toplantının ardından Hacı Selim Muça'yı görevinden aldırarak AİK'nin 9

⁴⁸² Olsi Jazexhi, “*Liu Xiaobo dhe Xhahadi i Artan Kristos*”, Sot Gazetesi, 14 Aralık 2010.

⁴⁸³ Artan Kristo, müslümanlar arasında Muhamed Abdullahi olarak adı ile tanınıyor.

⁴⁸⁴ Emniyet müdürü Kristo'yu gözaltına aldıktan sonra Mahkemeye sevk ediyor. Mahkeme de 30 dakikalık kısa bir yargılamadan sonra Kristo'nun suçlamayı kabul etmemesine rağmen 5 yıl hapis cezası veriyor. Böylece Kristo komünizmden sonra Arnavutluk hapisanesinde “terörizm” suçlaması ile cezalandırılan ilk Arnavut müslüman oluyor. (Olsi Jazexhi, “*Liu Xiaobo dhe Xhahadi i Artan Kristos*”, Sot Gazetesi, 14 Aralık 2010).

Daha geniş bilgi için Bkz: Olsi Jazexhi, “*Artan Kristo, kurbanı pa afat i ambasades Amerikane ne Shqiperi*” Sot Gazetesi, 19 Aralık 2010.

çalışanını görevlerinden alınmaları ve yerlerine başka kimselerin tayin edilmesi teklifi herkes tarafından kabul görür.⁴⁸⁵

Arnavutluk müslümanlarının, Bektaşilik gibi tasavvufî birkaç akım hariç 1990'a kadar hepsi sünnî ve hanefî mezhebinden idi. 1990'da komünizmin çökmesi ile ve inançların serbest bırakılmasından sonra Arnavutluk bölgeleri birçok misyoner ve davetçilerin akımına uğradı. İslâm davetçiler genel anlamda Arap ülkelerinden gelenler idi. Ama Türkiye gibi diğer İslâm ülkelerinden gelenler de oldu. Arap ülkelerinden gelenler ve özellikle Suudi Arabistan'dan gelenlerin vehhabî zihniyetli⁴⁸⁶ olmaları Arnavut Müslümanların arasında sıkıntılara yol açtı. Çünkü Arnavut müslümanlar hanefî mezhebinden olduğundan dolayı vehhabî zihniyetini benimsemediler. Belki de 45-50 yıllık komünizmin dış dünyaya kapalı bir zihniyet anlayışının etkisi ile diğer İslâm mezheplerini duymuş olsalar da onlarla ilk karşılaştıkları zamanda vermiş oldukları tepkilerini görünce bize bu diğer mezhepleri bilmediklerini ve onlara karşı anlayışlı davranmadıklarını bildiriyor.

Vehhâbîlerin, İslâm Komitesi'nin tayin ettiği birçok imamdan başlayarak İslâm Komitesi'nin Arnavutluk'un farklı şehirlere tayin ettiği müftülerini bile kabul etmediği zamanlar olmuştur. İmamları veya müftüleri kabul etmemeleri müslüman halk ile İslâm Komitesi'nin arasında anlaşmazlıklarınve Emniyet'e kadar varan kavgaların meydana gelmesine sebep olmuştur.

Vehhabî zihniyeti Arnavut genç Müslümanlar arasında yerleşmeye başlayınca Müslümanlar arasında anlaşmazlıklara ve hatta emniyet müdürlüğü'ne kadar varan kavgalara şahit olduk. Gençler yaşlıları yaşlılar da gençleri dışlayarak ortak noktadan uzaklaşmışlardır.⁴⁸⁷

Gençler yaşlılara ve özellikle İslâm Komitesi'ne bid'atçı gözü ile bakmaya başlamışlardı ve özellikle müslümanların vakıflarını kendi menfaatleri karşısında sattıklarını iddia ediyorlardı. Yaşlı cemaat ise gençleri hanefî gelenekçi olmamakla

⁴⁸⁵ Sebi Alla, "KMSH ka me sheshe?!" Haftalık *Klan* dergisi, 1 Ekim 2010.

⁴⁸⁶ Christopher Deliso, a.g.e, s, 31.

⁴⁸⁷ Daha geniş bilgi için Bkz: Lorina Mixha, *Akuzat per ekstremizem dhe besimtaret myslimane*, Shqip Gazetesi, 20 Mart 2009.

suçluyorlardı. Yaşlılar gençlerin tesbih ve sünnet namazlarını camide kılmamalarına karşı çıkarken genç vehhabî zihniyetli olanlar ise yaşlıları bid'atçı zihniyetli kimseler olarak tanımlıyor. Vehhabî zihniyetli olanlar ile hanefî olan yaşlılar arasındaki tartışmalar bazen büyük boyutlara ulaşıyor. Örnek verecek olursak, Lushnje merkez camiinin cemaati 3 yıldır bayram namazlarını ayrı ayrı kılıp, birbirine küs olarak birbirinin bayramlarını bile kutlamadan camiden ayrılıyorlar.

Vehhabî zihniyetinde olanlara karşı birçok iddialar öne sürülüyor. Özellikle 11 Eylül olaylarından sonra vehhabî gençleri radikal İslâmcılar veya el-kaide örgütü ile bağlantılı olduğukonusunda düşünceler ortaya atılıyor.⁴⁸⁸ Tabi ki bu konuda etkili olan medya grubudur. Medya'da çıkan Osama bin Laden'in Arnavutluk'a geldiği ve Arnavut gençlerini eğittiği ve ya Mısır'dan cihad gruplarının Arnavutluk'a sızdığını⁴⁸⁹ tarzındaki haberler epey bir zaman Arnavut medyasında yer almıştır.

1994 yılında Arnavutluk Başbakanı Sali Berisha (Berişa) komünizm rejiminden yeni çıkmış olan Arnavutluk'u kalkındırma planlarından biri de yurt dışındaki büyük firmaların Arnavutluk'ta yatırım yapmaları idi. Arnavutluk'a çağırdığı firma, şirketlerden biri de Arap İslâm Bankası'dır ki bu bankanın sahiplerinden biri de Bin Ladin'dir. Hatta Osama Bin Ladin 1994 yılında Arnavutluk'a bizzat gelmiştir. Böylece daha sonra Arnavutluk'a Arap cihad grupları gelerek Arnavut Müslüman gençlerinin Bin Ladin ve diğer cihad gruplarına katılmalarını sağladıklarını tarzındaki haberler epey bir zaman Arnavut medyasında yer almıştır.⁴⁹⁰

Bu tartışmalara yönelik Arnavut İslâm Komitesi'nin şöyle bir açıklaması olmuştur: "Arnavutluk'ta ne terörist ne de radikal müslümanlar vardır. Hiçkimsenin Arnavut müslümanlarından en ufak bir şüphesi ve endişesi olmasın. Ancak herhangi bir kimsenin bir şüphesi varsa veya buna benzer olaylara şahit oluyorsa yetkili emniyet müdürlüklerimize haber versin. Ancak herhangi bir şeyler görmeden sokakta

⁴⁸⁸ Ilirjan Shehu, *Ftese e hapur Kastriot Myftarajt: Hajde shembi ti xhamite!*, Sot Gazetesi, 25 Eylül 2010.

⁴⁸⁹ Christopher Deliso, a.g.e, s, 20.

⁴⁹⁰ Christopher Deliso, a.g.e, s, 31.

duydukları ile hareket etmesin çünkü bu müslümanlara iftira olur.” Bu açıklama az da olsa tartışma konularına bir açıklık getirmiş oldu.⁴⁹¹

5.4. Vakıf mallarının Arnavut İslâm Komitesi’ne iade edilmemesi:

Arnavut Müslümanlar arasında en çok konuşulan ve öne çıkan problemlerden biri Osmanlılardan kalan vakıf mallarının, vakıf arazilerinin, (zeytin ağacı v.b) meyve ağaçları ve vakfedilmiş herşeyin tabularının yeniden AİK’e iade edilmemesiydi. Bu problemin halledilmesi için gerek AİK gerekse müslüman halk tarafından Arnavutluk Devleti’ndeki yetkili makamlarla iletişime geçilmesine rağmen devlet bu taleplere herhangi bir cevap vermiş değildir.

Arnavutluk’ta AİK’e ait vakıf araziler 1.815.815 m²’den fazladır. Günümüze kadar AİK’e iade edilen arsaların sayısı çok azdır. İslâm Komitesi yetkililerine göre bu mal varlıkları 1966-1967 yıllarında devlet tarafından alıkonulmuş ve komünizmin 1990 yılında bitmiş olmasına rağmen günümüze kadar bunların geri iade edilmesi konusunda çok küçük çapta adımlar atılmıştır. AİK’in sadece Arnavutluk’un başkenti olan Tiran’da Mülk İdare Komisyonu tarafından da kabul edilen 50.000 m² bir arsaya sahiptir.

AİK’nin Arnavutluk Cumhuriyeti’nde toplam 35 müftülüğü vardır. Müftülüklerin farklı arsa, dükkân, apartman, meyve ağaçları ve benzeri birçok vakıf malları vardır. Ancak dediğimiz gibi iadeleri pek yavaş bir şekilde ilerliyor. AİK’in Mülk ve İade Emlak Vergisi’nde 1520’den fazla bekleyen dosyası bulunuyor. Arnavut İslâm Komitesi’nin vakıf tapu arsalar ve diğer vakıf mallarına olan önemi pek büyüktür. Sadece bu konu ile ilgilensin diye Vakıflar ve Yatırım Müdürlüğü adlı müdürlüğünü kurmuştur. Arnavutluk’taki müslümanların vakıf tapuları sıkıntısı hala devam etmektedir ve bazı tapuların iadesi imkânsız görünse de AİK’in Vakıflar ve Yatırım Müdürlüğü hiç olmazsa o vakıflardan belli bir karşılık alalım ve gelecek

⁴⁹¹ Lorina Mixha, a.g.e, Shqip Gazetesi, 20 Mart 2009.

maddî karşılıkla yeni dükkânlar, alışveriş merkezleri, marketler ya da dinî inşaatlar yapmak için yeni arsalar satın alınız düşüncesi ile ısrarını sürdürmektedir.⁴⁹²

5.5. Dinî İnançlara göre nüfus sayımı:

Arnavutluk'ta son zamanlarda en güncel konulardan biri olan “Milleti’ne, etnik yapısına ve dinine göre Arnavutluk’ta nüfus sayımı yapılması” konusu, Arnavut toplumunda var olan bir problemden daha çok yeni üretilmiş bir problemdir. Aslında bu probleme 1919 yılında Paris’te gerçekleşen Barış Konferansında alınan kararlarından biri olan “toplumdaki insanların inancı ve milliyeti’nden önce konuştuğu dile bakılır” maddesi net bir açıklık getiriyor.

Arnavut müslümanları halkın, milliyeti ve dinine göre sayılmasından rahatsızlık duyuyor. Çünkü inanca göre yapılan sayımın başkalarının yararına yapılacağına inandıklarından dolayı bu tür bir nüfus sayımına karşı çıkıyor. 2000 yılında yapılan bir araştırma istatistiklerine göre Arnavutluk’ta yaşayan dinlerin %’liği şu şekildedir: Müslümanlar %38.8, Roman Katolikler %16.7, ateistler %16.6, Arnavut Ortodokslar %10.4, diğer Ortodokslar %5.7 ve diğerleri %11.8.⁴⁹³

Müslüman Arnavutlar, yukarıda vermiş olduğumuz 2000 yılındaki gayri müslimler tarafından yaptırılan istatistiklerin bir benzeri olacağını ve müslümanların %70-75’lik oranını hile katarak daha aşağıya çekmeye çalışıldığını düşünüyorlar. Aynı zamanda böyle bir sayımın Arnavut toplumunda bir ayrımcılık meydana getireceğini de düşündüklerinden dolayı böyle bir uygulamaya karşı çıkmaktadırlar. Böyle bir uygulamada Yunanistan Devleti’nin yunanlaştırma politikasının da etkili olduğu söyleniyor.⁴⁹⁴ Çünkü Yunanistan Arnavutluk’un güneyinde daha çok Yunan nüfusunu göstererek o bölgeleri yine Arnavutluk’tan koparmak istiyor.⁴⁹⁵ Zaten o bölgelerde Autosefal Arnavut Ortodoks Kilisesi’nin Yunan asıllı papazları yoğun bir

⁴⁹² Sebi Alla, KMSH, “Ka me sheshe?!” Haftalık *Klan* dergisi, 1 Ekim 2010.

⁴⁹³ Jacob E. Safra, *Encyclopedia Britannica 2008 Almanac* “Albania” maddesi, yay. Britannica Inc. Chicago ABD, 2008, s, 221.

⁴⁹⁴ Bardhi Quku, *Regjistrimi fetar, Xhufi: Berisha i dytë po bën tradhti kombëtare*, Shekulli Gazetesi, 16 Ocak 2010

⁴⁹⁵ Dorian Koçi, *Kush e kerkon regjistrimin fetar?*, Shekulli Gazetesi, 8 Şubat 2010.

şekilde halkın İslâmiyet'ten Ortodoks Hıristiyanlığa konusunda yoğun bir şekilde çalışmaktadır. Ayrıca bu papazlar 1990'lardan günümüze kadar fakir müslüman ailelerin çocuklarına burslar vererek ve benzeri maddîyat sağlayarak onları hıristiyanlaştırmaya çalışıyorlar.⁴⁹⁶

Arnavut müslümanların, eğer Arnavutluk'ta dini nüfus sayımı yapılırsa Hıristiyan tarafların müslümanların sayısının çok aşağılara kadar çekilerek oraları tamamen Hıristiyan inanca göre bölgeleri olarak göstermek ve müslümanlara zorluk ve hıristiyanlara da kolaylık sağlamak amacı olduğuna dair iddiaları vardır. Her ne kadar bu konu uzun zamandır Arnavut müslümanlarını rahatsızlık etmekte olsa da sonuç itibariyle nüfus sayımı hala yapılmamıştır.

6. ARNAVUTLUK'TA DİNLER ARASI DİYALOG

Uzun yıllar süren komünizm rejiminin 1990'larda yıkılması ile birlikte bir anlamda dünya'nın birçok yerinde kültürler, medeniyetler ve dinler arasında yaşanan çatışmaların kapılarının açıldığını söyleyebiliriz. Çünkü 1990'dan günümüze kadar geçen bu 21 yılda, maalesef sevgi, hoşgörü ve saygı gibi değerlerin gitgide kaybolmasıyla, biz kültür, medeniyet ve dinler arasında yaşanan en basit tartışmalardan başlayarak dünya'nın farklı yerlerinde kanlı çatışmalara kadar uzanan binlerce insanın birbirini öldürdüğü ve bundan hiçbir kimsenin kazancının olmayacağını bilincinde olduğumuz halde üzücü olaylara şahit olduk. Her ne kadar zor olursa olsun bu çatışmaları ancak hoşgörü ve birbirimize karşı saygı çerçevesinde durdurabiliriz. Eğer biz bu dinler arasında uyumu, hoşgörüyü ve sevgiyi yaşatmazsak, işte o zaman etnik, kültürel ve dinler arasındaki çatışmalara şahitlik etmiş olacağız ki, böyle bir durumda terör olaylarıyla v.b daha büyük durumlarla karşı karşıya kalabileceğimizi unutmamamız gerekir.

⁴⁹⁶ Denis Dedej, *Regjistrimi mbi grupet etnike, zbardhet varianti përfundimtar*, Shekulli Gazetesi, 12 Aralık 2010.

Bu yüzden Peygamber Efendimiz (s.a.v) “Sizden kim bir kötülük görürse onu eliyle değiştirsin; buna gücü yetmezse diliyle onun kötülüğünü söylesin; buna da gücü yetmezse kalbiyle ona buğzetsin. Bu ise imanın en zayıf derecesidir.”⁴⁹⁷ Buyurduğu gibi kültürler, medeniyetler, etnik yapı ve dinler arasında oluşabilecek çatışmaları önleyebilmek için siyasi liderler başta olmak üzere dinî liderler ve akademisyenlere kadar uzanan yardım ve destek ile tartışma ve çatışmaların önünü kendi vatanımızda dinler arasında dünyaya örnek uyumumuzu daha da geliştirerek bu konudaki ihtiyaç duyulan ciddiyet belki de en güzel örneği olan Arnavutluk’taki dinler arası uyum gerçeğinde görülebilir.

Komünizmden çıkmış olan Arnavut insanları arasında kültürel, medeniyet ve dinler arası bakımından çatışma ortamlarının olduğunu düşünenler olabilir. Ancak Arnavut insanı, uzun ve çok katı komünizm rejiminden sonra kültürel, medeniyet ve dinler arası tartışma ve çatışmaların olabileceği ortamda iken aksine dinler arasında gerçekleştirdiği uyumu ve gerek birbirinin menfaatleri gerekse Arnavutluk halkın menfaatleri açısından birlikte dinler arası sevgiyi ve hoşgörüyü ve aynı zamanda Arnavutluk Devletini’nin AB devletlerinin karşısında örnekliğini gösterebilmek için farklı konferans, seminer v.b programlar düzenlemiştir. Arnavutluk’taki dinler arasında uyumun dünya’nın her kesiminden insanın dilinde olması Arnavutluk’un dinler arası diyalog konusundaki başarısını gösterir.⁴⁹⁸

Arnavutluk Cumhuriyeti’nde bulunan inançlar arasındaki uyum büyük bir öneme sahiptir. Dünyanın birçok ülkesinde dinler arası diyalog çalışmaları olduğu gibi Arnavutluk’ta da böyle bir çalışmanın olduğunu görüyoruz. Ancak Arnavutluk’taki bu duruma dinler arası diyalogmu yoksa dinler arası uyum mu diyelim. Buna bir türlü karar veremedik. Çünkü Arnavutluk’ta dinler arasında gerçekleşen bu uyumun tarihi, dinler arası diyalog çalışmalarının öncesine kadar uzanıyor.

⁴⁹⁷ Muslim, Ebu'l-Huseyn Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyri en-Neysâbûrî, *Sahih-i Müslim – Kitabu'l-İyman*, 78, I, 2. baskı, Terc. Ahmed Davudooğlu, Sönmez Neşriyat, İstanbul 1977, s, 276; Muslim, Ebu'l-Huseyn Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyri en-Neysâbûrî, *Sahih-i Müslim – Kitabu'l-İyman*, 78, yay. Kitabu'l-İslamiye, İstanbul, 1955, I, 69.

⁴⁹⁸ Wojciech Roszkowski ve Jan Kofman, a.g.e, s, 120.

Bu uyum, adeta şahane bir portrede birbirini tamamlayan resim gibidir. Kültürel, dinî, mezhep veya siyaset çatışmalarının bulunduğu bir devlet için pek parlak bir gelecek ve modern bir hayat vaat etmemiz oldukça zordur.

Arnavut İslâm Komitesi bu konu hakkında duyulan ihtiyacın farkında olduğundan dolayı yalnız bu konu ile meşgul olacak ve ilgilenecek olan AİK'inde Dinler Arası Diyalog adında bir bölüm kurmuştur. Bölüm/müdürlüğün başkanı Genti Kruja'dır. 2010 yılının Ekim ayından itibaren AİK Kültür Müdürü bölümünü birleştirilerek Kültür ve Dinler arası Diyalog Müdürlüğü olarak değiştirmiş oldu. Bu bölümün görevi, dinler arası diyalog ile ilgili programlar, sempozyumlar, paneller, konferanslar, toplantılar, kitap ve benzeri diğer yayınlar düzenlemektedir.⁴⁹⁹

Arnavutluk'taki Müslüman, Ortodoks ve Katolik Hıristiyanların hepsi Arnavut halkın faydasına ve gelecekleri ile ilgili Arnavutluk Devleti'nin yeni kanunlar çıkarma konularında hepsi bir birlik olup Arnavutluk'ta eşcinselliğin yasallaştırılması kanununa karşı çıktıkları gibi dinlerin mal (vakıf, tapuları) varlıklarının iade edilmesi kanununa verdikleri destekler dinler arasındaki bir organizasyonu göstermektedir.⁵⁰⁰

Bu bölüm, Arnavut İslâm Komitesi'nin yetkisiyle Arnavutluk'ta bulunan diğer dinlerle ve Arnavut Dinlerarası Konseyi ile birlikte, dinler arasındaki tolerans, uyum ve hoşgörü ile ilgili Arnavut vatandaşların yararına hazırlanmaktadır. Bunların yanında bu bölüm, gerek devletin resmî makamlarından gerekse Arnavut veya yabancı medyasından yardım alarak Arnavut Milleti'nin asırlardır dinler arası harmoniyi günümüzdeki gençlere ve gelecek nesillere aktarabilmek amacı peşindedir.

Avrupa'da ve Balkanlar'da yer alan bir ülke olan Arnavutluk, Dinlerarası Diyalog'un genişletilmesi ve ilerletilmesine çok önem veriyor, çünkü az önce belirttiğimiz gibi günümüzde Arnavutluk dünya'ya dinler arası diyalog konusunda

⁴⁹⁹ Arnavutluk'ta Dinlerarası (İslam, Ortodoks ve Katolik Hıristiyanlar) Diyalog, uyum ve örnek oluşları ile ilgili daha geniş bilgi için Bkz: Adea Meidani, *Strengthening Religious Tolerance for a Secure Civil Society in Albania and the Southern Balkans* "Inter-Religious Dialogue", yay. IOS, Amsterdam, 2007, s, 136-138.

⁵⁰⁰ Gjergj Meta, *Liria fetare, udhë për paqen*, Panorama Gazetesi, 30 Aralık 2010.

büyük bir örneklik taşıyor. Bu faktör, Arnavut toplumunun ve devletinin ilerlemesi ve gelişmesinde büyük bir önem taşıyor.⁵⁰¹

Dinler arası Diyalog'un gerçekleştirdiği konferansların birinde görüntüler.

Arnavutluk'ta İslâm, Ortodoks ve Katolik Hıristiyanlar, Bektaşî liderini ve Arnavut Cumhurbaşkanı Dinlerarası Diyalog Konferansların birinden görüntü.

⁵⁰¹ Gjergj Meta, a.g.e, Panorama Gazetesi, 30 Aralık 2010.

SONUÇ

Hıristiyanlığın ortaya çıkıp Balkanlarda yayılmaya başladığı esnada İllirya toprakların bir kısmı Roma Devleti tarafından işgal edilmiş durumdaydı. Hıristiyanlığa sert bir şekilde karşı çıkan Roma Devleti kendi topraklarında yayılmasına büyük bir engel teşkil etmiştir. Daha sonra Hıristiyanlık, M.S. 313 yılında Konstantin tarafından yayınlanan Milan Fermanı ile Roma Devleti tarafından meşru bir din olarak ilan edilmiştir. 380’li yıllardan itibaren ise devletin resmi dini haline gelmiştir. Devletin desteğini arkasına alan Hıristiyanlık, devletin tüm imkânlarını da kullanarak dünyanın her tarafına hızlı bir şekilde yayılmaya başladığı gibi İlliryalılar’da da aynı durum söz konusudur.

Tezimizde de belirttiğimiz gibi Aziz Pavlus’un Romalılar’a gönderdiği mektubunda “*Yeruşalim'den başlayıp İllirikum bölgesine kadar dolaşarak Mesih'in Müjdesi'ni her yerde duyurdum*” ifadesi, Aziz Pavlus’un ancak İllirya’nın sınırlarına kadar ulaştığını kanaatine vardık. Yani Apostolik bir tarihin kadar olmadığını gösteriyor.

Roma İmparatorluğunun doğuda Bizans ve batıda Roma devleti olmak üzere ikiye bölünmesi, Bizans’ın Ortodoks; Roma’nın ise Katolik mezhebini benimsemesi, Arnavut topraklarının adeta Ortodoks ve Katolik Hıristiyanlığın ortasında yer alması olarak sonuçlanmıştır. Arnavut toprakları uzun bir süre doğu ile batı arasındaki çatışmalar arasında kalmış ve pek çok çekişmeye sahne olmuştur.

Öncede Sırpların işgalinin altına kalıp Sırp Ortodoks Kilisesi’nin Sırplaştırma ve katı uygulamalara maruz kalan Arnavut halkı bu tür zulümlere ve kiliseye karşı nefret içerisindeydi. Arnavut halkına gösterilmiş olan bu muamele, daha sonra Osmanlı adaletini ve özgürlüğünü görecektir olan Arnavutların İslâm’ı kabul etmelerinde çok önemli rol oynamıştır.

Her ne kadar Osmanlı dönemi Katolikler ve Ortodoks Hıristiyanlar tarafından karanlık ve her yönüyle negatif bir dönem olarak değerlendirilirse de, Arnavutluk’ta Hıristiyanlığın en parlak dönemlerinden biri yine Osmanlı döneminde

yaşanmıştır. Arnavut Hıristiyanların inşa ettiği kilise binaları dışında kendi okullarının açılmasına da izin verilmiştir. Dolayısıyla Piskoposların yetiştirilmelerine de imkân sağlanmıştır. Buna rağmen Arnavut Hıristiyanlar, İskender Bey gibi kişiler önderliğinde Osmanlıya karşı başkaldırmayı hiçbir zaman ihmal etmemişlerdir.

Arnavutluk Hıristiyanlığıyla ilgili dikkatimizi çeken bir husus da, Arnavut Kiliseleri'nin bağımsız kiliseler olmalarına rağmen Enver Hoxha döneminde bile dış dünyayla ilişkilerini koparmak istemedikleri gibi gerek 1990'dan sonra Ortodoks Kilisesine Yunan asıllı kadrolaşması gerekse de Arnavut Katolik Kilisesi'nin Vatikan'a bağımlılığı bize ne derece bağımsız kiliseler olduklarıyla ilgili önemli veriler sunmaktadır.

Ancak her iki kurumlar, Arnavutluk'ta Hıristiyanlığı yayabilmek için gerek medya gerekse basın-yayın veya misyonerlik faaliyetlerle inanılmaz derecede çaba göstermektedirler.

Tezimizin ikinci konusu olan Arnavutluk'ta İslamiyet kısmına gelince, Osmanlı Devleti Arnavutluk'u fethettikten sonra her şeyden önce insanî bir sistem getirerek pek çok milletin umut kaynağı haline gelmiş ve kendilerine sığınılmasıyla sonuçlanmıştır. Bunların başında önceki işgalcilerin zulmünden başka bir şey görmemiş olan Arnavut halkı gelmiştir. Böylece Osmanlılar ile Arnavutlar arasında yeni bir dönem başlamış ve herkese kendi inancında serbest hareket etme imkânı sağlamıştır. Osmanlı'nın din, dil, ırk, renk ve milliyetlerine bakmaksızın adaletli yönetimi, fethettiği yerlerdeki insanlara özgürlüklerini ve inançlarını ve dinî vecibelerini rahatlıkla yerine getirme imkânı tanıdığını ve İslamiyet'e geçmeleri halinde Osmanlı Devleti'nin hizmetlerinde yer alabilecek duruma geleceklerini gören Arnavut halkı hemen İslâm'ı benimsemiştir. Hatta araştırmamızın sonucunda, Arnavutların, İslam'ı kabul etmemiş olmaları durumunda asimile olmuş olacakları kanaatine ulaşmış bulunmaktayız. Çünkü Osmanlı'nın bu topraklara ayak bastığı tarihte, gerek Sırpların etkisi, gerekse kiliselerin faaliyetleri nedeniyle hem Arnavutça'nın ikinci plana itildiği, hem de Arnavut kültürünün yeni bir şekle büründüğü görülmektedir. Osmanlı'nın özgürlüğüyle birlikte bu durum değişmiş, Arnavutlar kendi geleneklerini muhafaza etme imkânı buldukları gibi, Arnavutça'yı da koruma altına almayı sağlamışlardır. Osmanlı'nın bu anlayışı sayesinde

Arnavutlardan Şemseddin Sami, Mehmed Akif, Muhammed Nasiru'd-Dîn Elbâni gibi çok önemli şahsiyetlerin yetişmesiyle sonuçlanmıştır.

Arnavutluk, Osmanlılar tarafından fethedildikten sonra gerek Osmanlı Devleti için gerekse genel İslâm coğrafyası için büyük bir öneme sahip olmuşlardır. Arnavut halkının Müslüman olmasıyla Sırp-Yunan asimilasyonu sona ermiş ve böylece Arnavut milletinin varlığının devam etmesine vesile olunmuştur. Bunu daha önce vermiş olduğumuz Arnavutluk'un kralı Ahmet Zogu'nun M. Kemal Atatürk'e yazdığı memnuniyet ve minnettarlık mektubunda da görmemiz mümkündür.

Osmanlılar topraklarını ve gücünü kaybetmeye başlayınca Arnavutluk ve Arnavutlar gayri Müslim komşu devletlerin Arnavut topraklarını bölüştürme planları karşısında kalınca, 1912 yılında Osmanlılardan ayrılıp bağımsızlığını ilan etmek zorunda kaldı ise de Arnavutlar bağımsızlıklarını ilan ettikten 3 yıl sonra 1915 yılında Çanakkale harbinde herkesten önce Türklerin yanında yer alarak şehit düşmüşler, Türklerle aynı mezarlarda defnedilmiş ve gazi olanlar da hep birlikte zaferi kutlamışlardır. Çünkü Türklerle ilk temaslarından itibaren onlarla kardeş millet olmuşlardır.

Daha sonra Arnavutluk'ta 40-50 yıl süren Enver Hoxha komünizm rejimi, dinle bağlı bulunan her şeyi yasaklayarak dine karşı son derece amansız bir savaş açmış durumdaydı. Birçok mü'mini ve birçok din adamlarını hapsederek onları infaz etmiştir. Arnavut Müslümanları, inançlarını ne pahası olursa olsun sonuna kadar savunmuşlar, yerine göre işkence görerek, yerine göre canlarını feda ederek İslâm inancı için hiç korkmadan ve çekinmeden rejime karşı boyun eğmeyerek er ya da geç, İslâm nurunun yeniden yol alarak her yerde yaşanacağını ve kimsenin bunu durduramayacağını göstermeye çalışmışlardır.

Komünizmin 1990 yılında Arnavutluk'ta çökmesi ve inançların serbest bırakılmasıyla din, yeniden yükselen bir değer olmuştur. AİK yeniden kurularak Arnavutluk'un her bölgesinde müftülükler atanarak hizmet çalışmaları başlamıştır. Din eğitimi ihtiyacını karşılamak için resmî olarak eski ve yeni medreselerin yanında BEDER İslam Üniversitesi de açılmıştır. Eski camiler restore edilirken ihtiyaca göre yeni camiler mümkün olduğu kadarıyla inşa edilmiş ve edilmeye devam

edilmektedir. AİK basın-yayın konusunda Arnavut İslam Kütüphanesi'ne çok sayıda kitap kazandırmış. Tüm bunlar ve benzeri faaliyetler, gelecekle ilgili olumlu fikirlerin oluşmasını sağlamaktadır.

Arnavutluk'ta din mensupları arasında görülen hoşgörünün, İslam'ın diğer dinlere gösterdiği saygının bir sonucu olduğunu düşünüyoruz. Çünkü Müslümanların çoğunluğunu teşkil ettiği bir ülkede azınlık durumundaki diğer din mensuplarının huzur ve barış içerisinde yaşamaları, faaliyetlerini rahatlıkla yapabilmeleri şüphesiz İslam'ın ve Müslümanların diğer din mensuplarına karşı göstermiş olduğu hoşgörüden kaynaklandığı kanaatini taşıyoruz.

EKLER

EK I

ARNAVUT KATOLİK KİLİSESİ

Tirana'da St. Paul Kilisesi

Lezha şehri ve dağında Shen Ndou kilisesi

İşkodra'da Büyük Kilise veya Shën Shtyefni Katedralyası

Elbasan'da Shen Piu X Kilisesi

Lezha'da Shen Nikolla Katedralyası

Lezha'da Shen Nikolla Katedralyası

EK II

ARNAVUT ORTODOKS KİLİSESİ

Bağımsız Arnavut Ortodoks
Kilisesi'nin Sembölyü

Durrës'te "Shën Vlash" Manastırın Kompleksi (Manastırı ve Kilisesi).

Berat Kalesinde Bizans Kilisesi

Korça'da "Ngjallja e Krishtit" & Qendra shpirtërore e saj" Katedralesi

Fieri'de “Shën Gjergji” & Qendra shpirtërore e saj” Katedralesi

Pogradec'de “Ngjallja e Krishtit” & Qendra shpirtërore e saj” Katedralesi

**Durrës'te “Apostull Pavli dhe Shën Asti” & Qendra shpirtërore e saj
Katedralesi**

Kelcyre'de “Shën Nikolla” Manastiri

Butrinti'de Paleokristiane Kilisesi

Zvernec “Fjetja e Hyjlindëses Mari” Manastırı

EK III

ARNAVUTLUK'TA İSLÂMİYET

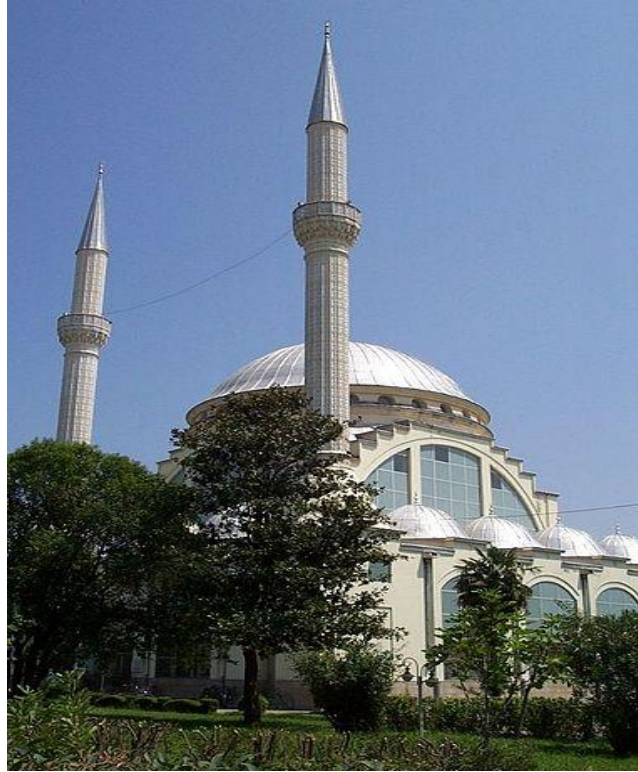
Kavaya Camiisi

Gjirokastra'da Pazar Camiisi

İşkodra'nın Rozafa kalesinde ilk olarak klise olmuş ve 1479 yılında Osmanlılar tarafından Bizans Kilisesinden Camiye dönüştürülmüştür.

İşkodra'da Ebu Bekir Camisi

Durrës'te İliria bulvarından Xhamia e Madhe

Berat'ta Kirmızı Minareli Camiisi

EK IV

ARNAVUTLUK'TA FAALİYET GÖSTEREN MEDRESELER

Hafız Mahmud Dashi/Daşı Tiran Erkek ve Kız Medresesi

Hafız Ali Korça Kavaya Erkek-Kız Medresesi

Şkdra Sheh Shamia Erkek Medresesi Kompleksi (camisi, yurdu vs yanlarında bulunuyor. Arnavutluk'un en büyük ve modern medresesi).

Şkdra Sheh Shamia Kız Medrese Kompleksi (yurdu, mescidi vs. bulunan Arnavutluk'ta en modern kız medresesi).

Berat, Veci Buharaya erkek ve kız medresesi

Elbasan, Cerrik Liria erkek medresesi

Korça, Abdullah Zemblaku erkek medresesi kompleksi

Durres, Mustafa Varoshi (yan bina) Kız medresesi.

EK V

RAHİBE TERESA'NIN ANITI

Rahibe Teresa'nın Arnavutluk Uluslararası Havaalanının önünde Başbakan Sali Berişa tarafından açılışını gösteren resim.

EK VI

ARNAVUTLUK'TA DİNLER ARASI UYUM

**Ahmet Zogu (1928-1939 Arnavutluk'un kralı)
1936 yılında dinî liderlerle birlikte**

Arnavutluk'ta inançların liderleri bir arada geldiklerini gösteren bir görüntü.

Korça - Maliq'te Cami ile Kilise yan yana

İşkodra'da Cami ile Kilise yan yana

Berat'ta camii ile kilise yan yana

EK VII

Arnavutluk'ta Bulunan bazı Misyoner Vakıflarının İsimleri⁵⁰²:

SJAA – (St. John Ambulance Association),
SSJE – (Society of St. John Evangelist),
SPSM – (Society for the Sacred Mission),
SCM – (Student Christian Movement),
UCCD – (United Christian Council for Democracy),
VAT – (Voluntary Aid Detachment),
YMFS – (Young Men's Friendly Society),
PSCE – (People's Society for Christian Endeavor),
C.O.S. – (Charity Organization Society),
FANY – (First Aid Nursing Yeomanry),
BSC – (Bethany Christian Services),
CF – (Cross Foundation),
FPEC – (Foundation Program for Evangelization of Children),
Power of Light – (International Professional Development),
Humanitarian Foundation for Protection of Women and Children,
Adams' Humanitarian Foundation,
“Word of Life” Foundation,
God Loves Albania,
Way of Peace,
Austria for Albania Foundation,
Church of Christ Tirana,
Siloah Fellowship International,
Albanian Encouragement Project,
Norsk Nord help,
International Christian Foundation,

⁵⁰² Olsi Jazexhi, *Arnavutluk'ta Hıristiyanlaştırma Politikası*, www.tevhidhaber.com, 17 Haziran 2010.

Nostra Signora del Buon Consiglio,
Bethany Fellowship Albania,
Christian Center Victory,
Mission Emanuel for Albania Foundation,
Contribute for Education Mission,
Christian Aid Service,
Jehova's Witnesses,
Christian and Evangelist Union,
Adventistic Church,
Christian Evangelistic Church,
Charity Mission "Mother Theresa"
Selessian Association,
World Baptist Foundation,
Yürgen Walman Foundation,
Contro Informazione Terzo Mondo,
Humanitarian Foundation for Albanian Christian Culture,
Colping Family,
European Baptist Federation,
Youth for a Mission,
"Don Bosco" Social Center,
Charity Missionaries – Sister M. Ancilla,
Adventistic Church of the Seventh Day,
Mother Theresa Mission,
Nehemiyah ("Nehemia"),
Free Finish Mission,
Liahona;
International Protestant Assembly,
Adra Albania – Agency for Adventistic and Spiritual Development,
Oklahoma – World Institute of English for Albania,
Hope for Albania,
Gjerasim Qiriazzi Foundation,
Estafier.

BİBLİYOGRAFYA

- ❖ *Ahdi Cedîd (İncîli Şerif)*, Lisanî aslî Yûnandan bi tercemihi, Boyacıyan Agob matbaası, İstanbul - 1903.
- ❖ **AHMETİ**, Muhidin, *Rreth përhapjes së Islâmit ndër shqiptarë*, Gelenek yay. İstanbul - 2003
- ❖ **ALLA**, Sebi, “KMSH Ka me sheshe?!” Haftalık *Klan* dergi, Tiran, 1 Ekim 2010.
- ❖ **ALPAN**, Necip, *Tarihin ışığında Bugünkü Arnavutluk*, Kardeş yay. Ankara - 1975.
- ❖ **AUSTIN**, Robert, “Albanian Culture”, *Encyclopedia of Eastern Europe (From the Congress of Vienna to the Fall of Communism)*, yay. Garland Publishing, Londra ve New York - 2000.
- ❖ ----, “Albanian Literature”, *Encyclopedia of Eastern Europe (From the Congress of Vienna to the Fall of Communism)*, yay. Garland Publishing, Londra ve New York - 2000.
- ❖ **AYVAZOĞLU**, Beşir, “*Tiran’da iki gün*”, Zaman Gazetesi, 18 Aralık 2009 Cuma.
- ❖ **BALETA**, Abdi, “Muslimanet ne Ballkan jane te Rrezikuar dhe te Kercenuar”, *Besimtari* Gazetesi, Ekim 2007
- ❖ **BARTL**, Peter, *Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları (1978-1012)*, Çeviren: Ali Taner; yay. Bedir, İstanbul - 1998
- ❖ **BASHA**, Ali Musa, *İslâmi në Shqipëri Gjatë Shekujve*, Biblioteka Islâme, Tiranë - 2000/ Hicri 1421.
- ❖ **BEYDİLLİ**, Kemal, “Osmanlılar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXIII, İstanbul -, 2007.
- ❖ *Bibla, Beselidhja e Re*, Terc. Marcel Steiner, yay. ASD, Tirane - 2007.
- ❖ **BİDELEUX**, Robert and **Jeffries**, Ian, *The Balkans (A post-Communist History)*, yay. Routledge, New York - 2007

- ❖ **BİLGE**, L. Mustafa, “Arnavutluk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* “Arnavutluk”, C. III, İstanbul - 1991.
- ❖ **BOGDAN**, A. K, “*Historia e Shqiptareve, nga Iliret e lashte, ne eren e Islâmit*” makalesi, “The Barnes Review” dergisinde VI. cilt, numarası 2, terc. Olci Jazexhi, New York, Mars/Prill - 2000
- ❖ **BOURCART**, Jacques, *Shqiperia dhe Shqiptaret*, terc. Asti Papa, yay. Dituria, Tirane – 2004,
- ❖ **BOZBORA**, Dr. Nuray, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun Gelişimi*, Boyut Kitapları, İstanbul -1997.
- ❖ **BUCHHAUSEN**, Helmut, “Duresi dhe Fillimet e Krishterimit ne Shqiperi”, *2000 Vjet art dhe Kulturë Kishtare në Shqipëri*, Simpozium Ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë - 2003
- ❖ Matthew Bunson, “Dyrrhachium”, *Encyclopedia of the Roman Empire*, yay. Facts on file Inc. New York - 2002.
- ❖ ----, “Illyricum (Dalmatia)”, *Encyclopedia of the Roman Empire*, yay. Facts on file Inc. New York - 2002
- ❖ **BUSHATI**, Gilmana, *Kisha, dyshoj se është Shqiptare*, Gazeta Shqiptare, 23/10/2010
- ❖ ----, *Kisha, të bëhet Shqiptare*, Gazeta Shqiptare, 24/10/2010.
- ❖ *Büyük LAROUSSE sözlük ve ansiklopedisi*, Gelişim yay. Levent İstanbul - 1986.
- ❖ **BROWN**, Keith, “Albania”, *Concise Encyclopedia of Languages of the World*, yay. Elsevier, Oxford İngiltere - 2009.
- ❖ ----, “Indo-European”, *Concise Encyclopedia of Languages of the World*, yay. Elsevier, Oxford İngiltere - 2009.
- ❖ *CEM büyük ansiklopedi*, CEM yay. Taksim İstanbul -, 1986.
- ❖ **CHROŚNIAK, PATRİCİA N.** “Languages, Tree of (Indo- European Family of Languages)”, *Encyclopedia of Time (Science, Philofophy, Theology & Culture)*, II, yay. SAGE, Washington - 2009.
- ❖ **DAVIS**, Paul K. “Austria, Turkish Invasion of”, *Encyclopedia of Invasions and Conquests from Ancient Times to the Present*, yay. Grey Publishing, Millerton, New York - 2006.

- ❖ **DELISO**, Christopher, *The Coming Balkan Caliphate*, yay. Praeger security International, Londra - 2007
- ❖ **DONNER**, Fred M., “Expansion”, *Encyclopedia of Islam and the Muslim World*, I, yay. Thomson Gale, Macmillan Reference ABD - 2004.
- ❖ **DUKA**, Ferit, “*Berati ne kohwn Osmane (Shek. XVI – XVIII)*”, Akademia e shkencave e Republikës të Shqipërisë – Instituti i Historisë, Botimet Toena, Tirane - 2001.
- ❖ **DUSHI**, Anila, “Shkoder, myftiu akuzon bashkinë: Po mban peng pronat”, *Shekulli Gazetesi*, 17 Mart 2011.
- ❖ ----, “400 firma kunder Nene Terezes”, *Shekulli Gazetesi*, 25 Mart 2006.
- ❖ **DURSUN**, Davut, “Osmanlı Devleti’nde din-Devlet ilişkileri üzerine bazı notlar”, *Osmanlı*, VI, yay. Yeni Türkiye yayınları, Ankara - 1999.
- ❖ **DÜRÜŞKEN**, Çiğdem, *Pavlus’un Kutsal Görev Gezileri ve Anadolu Halklarına Mektupları*, Homer kitabevi, İstanbul - 2003.
- ❖ *el-Kitâbu’l-Mukaddes (Kutubu’l-Ahdi’l-Kadîm ve Ahdi’l-Cedîd)*, Dâru’l-Kitabi’l-Mukaddes, 1987.
- ❖ **ELSIE**, Robert, *Historical Dictionary of Albania*, yay. The Scarecrow, Lanham - Toronto - Plymouth İngiltere, 2010
- ❖ *Fettişu’l-Kitab, sin hac yevmi li diraseti’l-Kitab Mukaddes*, Terc. Necîb Curcûr, Rabitatu’l-Cemîiyîni’l-Mesihiyeti fi Beyrût Lübnan, 1849.
- ❖ **FRASHËRI**, Mehdi, *Historia e Lashte e Shqipërisë dhe e Shqiptarëve*, yay. Phoenix, Tirane - 2000
- ❖ **FRASHËRI**, Sami (Şemseddin Sami), *Perhapja e Islâmit*, bot. III. Shkup - 1993.
- ❖ ----, *Shqipëria dhe Shqiptaret*, terc. Zyber Hasan Bakiu, yay. Dajti, Tirane - 2002.
- ❖ **FRAZEE**, Charles A., *Catholics and Sultans (The church and the Ottoman Empire 1453-1923)*, yay. Cambridge University, New York - 2006,
- ❖ **FRUCHT**, Richard, “Albania (History)”, *Encyclopedia of Eastern Europe (From the Congress of Vienna to the Fall of Communism)*, yay. Garland Publishing, Londra ve New York - 2000.

- ❖ **GÜNGÖR**, Salahaddin, “*Fatih'in Büyük Zaferi*”, Şaka matbaası, İstanbul - 1953.
- ❖ **GJINI**, Gasper, *İpeshkvia Shkup Prizren Nëpër Shekuj*, Drita Yay. Ferizaj - 1992
- ❖ **GJINISHI** Ermir, “The Historical Background to the Muslim Community in Albania During the Period 1912–1920”, *Strengthening Religious Tolerance for a Secure Civil Society in Albania and the Southern Balkans*, IOS (NATO Kamu Diplomasisi Bölümü tarafından yayınlandı), Amsterdam - 2007.
- ❖ **HALİL AGA**, İsmail, *Tarikatet İslâmike Shqiptar*, yay. Mejdan, Tropoje - 1995.
- ❖ **HAMMARLUND**, Anders, **OLSSON**, Tord, **Özdalga**, Elisabeth, *Sufism, Music and Society (in Turkey and the middle east)*, yay. Curzon, Richmond, İngiltere, 2005.
- ❖ **HANG**, Xing, “Albania”, *Encyclopedia of National Anthems*, yay. The Scarecrow Press, Inc. Oxford - 2003.
- ❖ **HODSON**, Brian, “Turkish Wars of European Expansion (1413-1699) maddesi”, *Gound Warfare. An International Encyclopedia*, III, yay. ABC-CLIO, Santa Barbara, California/ ABD - 2002.
- ❖ **HOTİ**, Afrim, “Aspekte të Përhapjes së Krishterimit Të Hershëm Në Provincën e Epirit të Ri”, *2000 Vjet Art Dhe Kulturë Kishtare Në Shqipëri*, Simpozium Ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë - 2003.
- ❖ **HOWELL**, Christopher, “Illyrian Wars (229-219 b.c.e)”, *Gound Warfare. An International Encyclopedia*, II, yay. ABC-CLIO, Santa Barbara, California/ ABD - 2002.
- ❖ **HOXHA**, Gezim, “Procesi i Kristianizimit ne Provincen e Prevalit Deri ne Fillimet e Shekullit VII”, *Krishterimi nder Shqiptare*, Simpozium Nderkombetar Tirane - 16-19 Nentor 1999, Konferenca Ipeshkvnore e Shqipërisë, Shkoder - 2000.
- ❖ **HOXHAI**, Ermelinda, *Rama kënaq myslimanët: Xhamia, sipërfaqe 3 dynym*, *Shqiptare Gazetesi*, 21 Aralık 2010.

- ❖ **İBRAHİMİ**, Nexhat, *İslâmi dhe muslimanet ne tokat shqiptare dhe në Ballkanin mesjetar/ shekujt IX- XIV*”, Logos-A, Shkup, Prishtine, Tirane - 2003
- ❖ **İBRAHİMİ**, Nexhat, *İslâmi Në Trojet İliro – Shqiptare Gjatë Shekujve*, yayımlayan M.D.I, Prishtinë - 2000
- ❖ *İncîl (Sevindirici Haber)*, İncil’in Yunanca aslından Çağdaş Türkçe’ye çevirisi Kitabı Mukaddes şirketi, İstanbul - 1999
- ❖ İnstituti i Studimeve Nderkombetare, *Qendra shqiptare e studimeve per sigurine kombetare*, Tirane - 2004
- ❖ **İZET**, Metin, “Arnavutluk ve Bektaşilik”, “*Uluslararası Bektaşilik ve Alevilik Sempozyumu*”, TÜBİTAK’ın katkılarıyla, 28-30 Ekim 2005 Isparta.
- ❖ **JAZEXHİ**, Olsi, “Artan Kristo, kurbanı pa afat i ambasades Amerikane ne Shqiperi” *Sot Gazetesi*, 19 Aralık 2010. Olsi Jazexhi,
- ❖ ----, “*Liu Xiaobo dhe Xihadi i Artan Kristos*”, *Sot Gazetesi*, 14 Aralık 2010.
- ❖ **JEFFRIES**, Ian, *Socialist Economies and the Transition to the Market*, yay. Routledge, Londra ve New York - 2003.
- ❖ **JELAVICH**, Barbara, *History of the Balkans (Twentieth Century)*, II, yay, Cambridge Üniversitesi, New York - 2006.
- ❖ **KARAGÖZ**, Dr. Kur. Yb. Recai - **KARAGÖZ**, Dr. Kur. Yb. Hasan, “*Türkiye- Arnavutluk ilişkilerinin Dünü- Bu günü- Yarını*”, Harp Akademileri basınevi Yenilevent- İstanbul - Nisan 1995
- ❖ **KARAMAN**, Nazif, *Anadolu Vakit gazetesi*, 10 Mayıs 2007.
- ❖ **KARATAY**, Osman, “*Balkanlar’ın gülen çehresi*”, Spor Kitabevi, Ankara - 1999.
- ❖ **KARATEPE**, Şükrü, “Osmanlı’da Din-Devlet İlişkisi”, *Osmanlı*, VI, yay. Yeni Türkiye yayınları, Ankara - 1999.
- ❖ **KİEL**, Machiel, “İşkodra, ”*Türkiye Diyanet İslâm Vakfı Ansiklopedisi*, XXIII, İstanbul - 2001.
- ❖ *Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit (Tevrat, Zebur (Mezmurlar) ve İncîl)*, kitabı mukaddes şirketi, Beyoğlu İstanbul -, 2001.

- ❖ *Kitabu'l-Ahdi'l-Cedîd li rabbinê ve muhal-lisinê yesûa'l-mesîhi – The new Testament in Hebrew and Arabic*, Joseph House, Edgware middlesex, January 1995 England.
- ❖ *Kitabu'l-Mukaddes*, Beirut – Lübnan, 1951.
- ❖ *Kitabu'l-Mukaddes*, Beirut – Lübnan, 1961.
- ❖ *Kitabu'l-Mukaddes (Kitabu'l-Hayat)*, Terc. Cemî'l-Hakîk Mahfûza, Kahire, 1988.
- ❖ *Kitabu'l-Mukaddes ey kutubu'l-Ahdi'l-Kadîm ve Ahdi'l-Cedîd*, An yedi'l-Cemiyyeti'l-Amerikiyyeti, yay. el-Kutubu'l-Mukaddes, New York City - 1816.
- ❖ **KOÇI**, Dorian, “Kush e kerkon regjistrimin fetar?”, *Shekulli Gazetesi*, 8 Şubat 2010.
- ❖ **KORKUTI**, Muzafer, “*Parailiret - Iliret – Arberit*”, Shtepia Botuese TOENA - 2003.
- ❖ ----, *The Balkans in Prehistory* “Epoka neolitike dhe epoka e bronzit” yazısı, yay, Open Science, Atina – Yunanistan - 2001.
- ❖ **KRASNIQI**, Dr. Milazim, *E Vërteta e Islâmit ndër Shqiptarë*, Zëri Ynë, Prishtinë - 2006
- ❖ “Krishterimi nder Shqiptare”, *Simpozium Nderkombetar Tirane - 16-19 Nentor 1999*, Konferenca Ipeskvnore e Shqiperise, Shkoder - 2000
- ❖ *Kutsal Kitap (Tevrat, Zebur, İncil)*, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul - Nisan 2009
- ❖ *Kutsal Kitap ve Deuterokanonik (Apokrif) Kitaplar*, Kitabı Mukaddes Şirketi yay. İstanbul - 2003.
- ❖ **LAKO**, Kosta, “Qyteti dhe Peshkopata e Anchiamosit (Sarandes) ne Krishterimin e Hershem”, *2000 Vjet Art Dhe Kulturë Kishtare Në Shqipëri*, Simpozium Ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë - 2003
- ❖ **LOKA**, Nikolle – **GJET**, Kola, *İliria Biblike – Shejtoret iliro-shqiptare nga Konstandini i Madh te Nene Tereza*, Geer yay. Tirane - 2005
- ❖ **MARKU**, Kastriot, *Kishat e Kurbinit*, Geer yay., Tiran - 2008
- ❖ **MCCOY**, John F. “Albania”, *GEO-DATA The World Geographical Encyclopedia*, 3. Baskı, yay. Thomson Gale, ABD - 2002.

- ❖ **MEIDANI**, Adea, “Inter-Religious Dialogue”, *Strengthening Religious Tolerance for a Secure Civil Society in Albania and the Southern Balkans*, yay. IOS, Amsterdam - 2007.
- ❖ **MEKSI**, Aleksandër, *Shën Pali Ungjillëzuesi i Ilirëve*, “*Shën Pali Dhe Fillimet e Krishterimit në Trojet e Sotme Të Shqiptarëve*”, Universiteti Mbretëror Iliria & Drita yay. Prishtinë - 2009.
- ❖ **META**, Beqir, “The Bektashi Heritage in Albania”, *Strengthening Religious Tolerance for a Secure Civil Society in Albania and the Southern Balkans*, yay. IOS, Amsterdam - 2007.
- ❖ **META**, Gjergj, “Liria fetare, udhë për paqen”, *Panorama* Gazetesi, 30 Aralık 2010.
- ❖ **MIRDITA**, Zef, “*Gjashtë Shekujt e Parë Të Krishtenizmin Në Trevat Iliro-Shqiptare*”, *Krishtërimi ndër Shqiptarë, Simpozium Nderkombetar Tirane - 16-19 Nentor 1999*, Konferenca Ileshkvnore e Shqipërisë, Shkoder - 2000.
- ❖ **MIXHA**, Lorina, “Akuzat per ekstremizem dhe besimtare mysli mane”, *Shqip* Gazetesi, 20 Mart 2009.
- ❖ **MUCA**, Fitar, “The Legacy of the Albanian Evangelicals and Its Continuation Post – 1990”, *Strengthening Religious Tolerance for a Secure Civil Society in Albania and the Southern Balkans*, yay. IOS (NATO Kamu Diplomasisi Bölümü tarafından yayınlandı), Amsterdam - 2007.
- ❖ **MUSLİM**, Ebu'l-Huseyn Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyri en-Neysâbûrî, *Sahih-i Müslim*, I, 2. baskı, Terc. Ahmed Davudooğlu, Sönmez Neşriyat, İstanbul - 1977.
- ❖ **MUSLİM**, Ebu'l-Huseyn Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyri en-Neysâbûrî, *Sahih-i Müslim*, I, Haz. Muhammed Fuâd Abdul Bakî, yay. Kitabu'l-İslamiye, İstanbul -, 1955.
- ❖ **NAZARKO**, Mentor, “Religious Divergences in Albania and Balkan Security”, *Strengthening Religious Tolerance for a Secure Civil Society in Albania and the Southern Balkans*, IOS (NATO Kamu Diplomasisi Bölümü tarafından yayınlandı), Amsterdam - 2007.
- ❖ **NDOJA**, Ferzet, *Drita Islame*, yay. Komiteti Musliman i Shqiperise, Ocak 2010.

- ❖ **NESİMİ**, Qani, *Ortodoksizmi te Shqiptaret (Historia e Religjioneve)*, Tetove 2005
- ❖ ----, “Ortodoksizmi te Shqiptaret (historia, besimi dhe dogmatika)”, Tetove - 2004.
- ❖ **NEWMARK**, Leonard, “Albania”, *Encyclopedia of Linguistics*, I, Editor Philipp Strazny, yay. Fitzroy Deaborn, New York, 2005
- ❖ **NIELSEN**, Jorgen S., “Europe, Islam in”, *Encyclopedia of Islam and the Muslim World*, I. Thomson Gale, Macmillan Reference ABD, 2004.
- ❖ **NOLAN**, Cathal J., “Albania”, *The Age of Wars of Religion 1000–1650 (an Encyclopedia of Global Warfare and Civilization)*, I. yay. Greenwood Press, Westport Connecticut London – 2006,
- ❖ ----, “Muhammad II (1430–1481)”, *The Age of Wars of Religion 1000–1650 (an Encyclopedia of Global Warfare and Civilization)*, I. yay. Greenwood Press, Westport Connecticut London – 2006,
- ❖ ----, “Ottoman Empire”, *The Age of Wars of Religion 1000–1650 (an Encyclopedia of Global Warfare and Civilization)*, I. yay. Greenwood Press, Westport Connecticut London – 2006,
- ❖ **NORRIS**, H. T., *Popular Sufism in Eastern Europe (Sufi brotherhoods and the dialogue with Christianity and ‘Heterodoxy’)*, yay. Routledge, Londra ve New York - 2006
- ❖ **OCAK**, Ahmet Yaşar, “Bektaşîlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, V, yay. Vakıf yay. İstanbul - 1992.
- ❖ **ÖZBİLGİN**, Erol, *Bütün yönleriyle Osmanlı (Âdâb-ı Osmâniyye)*, yay. İz yayıncılık, İstanbul - 2003.
- ❖ **PEPA**, Dr. Pjeter, *Tragjedia dhe lavdia e klerit kalotik ne Shqiperi*, I, Tiranë : 55 yay., Tiran - 2007
- ❖ **PETERS**, Markus W. E, *Perballjet e Historise se Kishes Katolike ne Shqiperi 1919-1996*, Terc. Klaudia Darragjati, yay. Gjergj Fishta, Lezhe 2010.
- ❖ **PETTIFER**, James, *Strengthening Religious Tolerance for a Secure Civil Society in Albania and the Southern Balkans*, yay. IOS (NATO Kamu Diplomasisi Bölümü tarafından yayınlandı), Amsterdam - 2007

- ❖ **POPOVIĆ**, Aleksandre, *Balkanlar'da İslâm*, Türkçesi Komisyon; İnsan yay. İstanbul - Ocak 1995
- ❖ **PRIFTI**, Peter R., “Albania” , *Encyclopedia of the Developing World*, yay. Routledge, New York, ABD - 2006.
- ❖ **RAYMOND**, Ellsworth, *The Encyclopedia Americana international edition*, yay. Americana Corporation, New York City - 1968.
- ❖ **ROKA**, Roberto Moroco dela, Arnavutça'ya Çev: Luan Omari; “*Kombësia dhe feja në Shqipëri 1920 - 1944*”, Yayınevi, “Elena Gjika”, Tiranë 1994.
- ❖ **ROSZKOWSKI**, Wojciech ve **KOFMAN**, Jan, *Biographical Dictionary of Central and Eastern Europe in the Twentieth Century*, yay. M.E.Sharpe, Armonk-New York ve Londra İngiltere - 2008.
- ❖ **TENISON**, Robin Hanbury, *Land of Eagles (Riding through Europe 's Forgotten Country)*, yay. I.B.Tauris, Londra, 2009.
- ❖ *The Holy Bible*, Samuel Bagster and sons limited, Londra, İngiltere.
- ❖ *The Holy Bible containing the Old and New testamant*, British and foreign Bible society, Queen Victoria street printed at the University Preess Oxford, Londra 1930.
- ❖ *The Holy Bible containing the Old and New testamant and the Apocrypha*, Authorised King James Version, Cambridge University prees, Pitt Brevier edition.
- ❖ *The Holy Bible*, K. J. V, Oxford crown edition, printed at the university prees Oxford University, London, New York, Toronto, y.y.y?
- ❖ *The New Testament (The new King James Version)*, 2. baskı, Yeni Yaşam yay. Kadıköy – İstanbul - Şubat 2000
- ❖ **Thengjilli**, Prof. Dr. Petrika, *Shqiptaret midis Lindjes dhe Perendimit (Fusha Politike) II*, yay. Botimet TOENA, Tirane - 2003.
- ❖ **TOSCHES**, Albert M., “Albania (Geography)”, *Encyclopedia of Eastern Europe (From the Congress of Vienna to the Fall of Communism)*, yay. Garland Publishing, Londra ve New York -2000.
- ❖ **TRIX**, Frances, “Balkans, Islam in the”, *Encyclopedia of Islam and theMuslim World*, yay. Thomson Gale, Macmillan Reference ABD - 2004.

- ❖ **TROKA**, Matilda, “*Intelektualët, apel Kryepeshkopit: Kërko falje*” Shqip Gazetesi, 05/12/2010.
- ❖ **SACKS** David, “Epidamnos”, *Encyclopedia of the ancient Greek World*, yay. Facts On File, New York/ABD - 2005,
- ❖ **SAFRA**, Jacob E., “Albania” maddesi, *Encyclopedia Britannica 2008 Almanac* (in association with TIME - from the knowledge leader since 1768 Encyclopedia Britannica), yay. Britannica Inc. Chicago ABD - 2008.
- ❖ ----, “Albania”, *Encyclopedia Britannica* (2009 Book of the Year), yay. Encyclopedia Britannica, Inc. Chicago ABD - 2009
- ❖ ----, “Religion”, *Encyclopedia Britannica* (2009 Book of the Year), yay. Encyclopedia Britannica, Inc. Chicago ABD - 2009.
- ❖ ----, “Eastern Orthodoxy”, *Encyclopedia of World Religions Britannica*, yay. Encyclopedia Britannica, Inc, Singapur - 2006,
- ❖ **SALLIU**, Fatos, “*Koha Jonë*” (gazetesi), 01 Kasım 2008.
- ❖ **SCHMIDT**, Fabian, “Albania”, *Encyclopedia Britannica* (2009 Book of the Year), yay. Encyclopedia Britannica, Inc. Chicago ABD - 2009.
- ❖ **SEZER**, Yümnü, “Osmanlı’da Din-Devlet ilişkilerinin teorik ve teolojik bağlarıyla uyumu”, *Osmanlı*, VI, yay. Yeni Türkiye yayınları, Ankara - 1999.
- ❖ **SGHEVILL**, Ferdinand, *A History of the Balkans (From the Earliest Times to the Present Day)*, yay. Dorset, New York, 1991.
- ❖ **SHEHU** Ilirjan, *Ftese e hapur Kastriot Myftarajt: Hajde shembi ti xhamite!*, Sot Gazetesi, 25 Eylül 2010
- ❖ **SHALA**, Xhavit, *Shqiptaret ne udhekryq*, Tirane - 2000.
- ❖ *Shen Pali dhe Doktrina e Tij Sot*, Simpozium me rastin e Vitit të Shen Palit, Konferenca Ipeshkvnore Shqiptare, Tiran 2 Maj 2009
- ❖ **SPAHIU**, Hena, “*Qyteti Iliro-Arberor i Beratit*”, Akademia e Shkencave e Republikës të Shqipërisë – Istituti i Arkeologjisë, Tirane - 1990.
- ❖ **SUJOLDZIC**, Anita, Balkans, *Encyclopedia of Linguistics*, I, Editor Philipp Strazny, yay. Fitzroy Deaborn, New York - 2005
- ❖ **SÜSSHEİM**, K, “Arnavutluk”, *İslâm Ansiklopedisi*”, I, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul - 1988

- ❖ **ŞİMSİR**, Dr. Bilâl, *Türkiye-Arnavutluk İlişkileri – Büyükelçilik Anıları (1985-1988)*, ASAM (Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi) yayın, Ankara - 2001.
 - ❖ **VARNAVA**, Andrekos, “Albania”, *Encyclopedia of the Age of Imperialism (1800–1914)*, I, yay. Greenwood Press, Westport, Connecticut • London - 2008.
 - ❖ **VOCOTOPOULOS**, Panayotis L., “Religious Painting In Albania From The 10th to the 19th century”, *Icons from the Orthodox Communities Of Albania*, yay. Europrint - Ath.e. Petroulakis Abee- (Yunanistan Kültür Bakanlığı tarafından bastırılmıştır), Selanik - 2005.
 - ❖ **VICKERS**, Miranda, “The Development of Religion in Post-Communist Albania”, *Strengthening Religious Tolerance for a Secure Civil Society in Albania and the Southern Balkans*, IOS (NATO Kamu Diplomasisi Bölümü tarafından yayınlandı), Amsterdam - 2007.
 - ❖ **Yazeci**, Olsi, “Varlık ve Yokluk Arasında Arnavutlar ve İslâm” makalesi, İngilizce'den tercüme eden Gürkan Biçen, Haziran - 2006
 - ❖ **ZEFİ**, Don Shan, *İslâmizimi i Shqiptarëve Gjatë Shekujve*, Drita Yay., Prizren - 2000
 - ❖ **ZEFİ**, Dom Shan, “Fenomeni i Laramanizmit ne Vazhden e İslâmizimit Ndershqiptar ne Dritene e Relacioneve Kishtare”, *Krishterimi Nder Shqiptare, Simpozium Nderkombetar Tirane - 16-19 Nentor 1999*, Konferenca Ipeshkvnore e Shqipërisë, Shkoder - 2000
 - ❖ **QIRIAZI**, Dhori, *Krishterimi Në Shqipëri*, Argeta-LMG, Tiranë - 2000.
 - ❖ **QUKU**, Bardhi, *Regjistrimi fetar, Xhufi: Berisha i dytë po bën tradhti kombëtare*, *Shekulli Gazetesi*, 16 Ocak 2010
 - ❖ **WERF**, Maarten van der, “Macedonians Wars (215–146 B.C.E.)”, *Gound Warfare. An International Encyclopedia*, , Spencer C. Tucker, General Editor. 1-3 ciltler. Yay. ABC-CLIO, Santa Barbara, California/ ABD - 2002.
- XHUFİ**, Pëllumb, “Shqipëria në Perandorinë Bizantine (Shek. V-X)”, *Historia e Popullit Shqiptar*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë – Instituti i Historisë, Botimet Toena, I, Tiranë - 2002.

Kaynak Şahıslar:

George Frendo, Auxiliary Bishop & Vicar General of Tirana-Durres city, Metropolitan Archdiocese Tirane-Durres. – 15 Eylül 2010.

Gezim Kopani, Puka Müftüsü – 26 Mart 2011.

Gezim Dungaj, Gjirokaster/ Ergiri müftüsü, 3 Nisan 2011.

Redin Quku, Durres Müftüsü – 29 Mart 2011.

Ardit Hoxhllaku, Tepelen/Tepedelen Müftüsü – 27 Mart 2011.

Hamdi Curri, Lezha (Leja- Selimiye) Müftüsü. 28 Mart 2011.

Sejdin Strazimiri, Bulqize Müftüsü, 02 Nisan 2011.

İnternet adresleri:

❖ <http://www.dunyabulteni.net/index.php?aType=haber&ArticleID=115103&q=Arnavutluk+m%C3%BCsl%C3%BCmanlar%C4%B1>, 23 Mayıs 2010

❖ <http://www.forumikatolik.net/archive/index.php/t-3661.html?s=01d65b12017c3e9e082ccfeaa34f4238>, 16 Temmuz 2010

❖ http://www.muslumanarnavutluk.net/index.php?option=com_content&view=article&id=53:arnavutluk-ve-slamiyet&catid=30:roeportajlar&Itemid=40, 17 Haziran 2010

❖ <http://www.orthodoxalbania.org/Shqip/histori/BH%20Kriptokrishterimi.htm>, 19 Temmuz 2010

❖ http://www.tevhidhaber.com/news_detail.php?id=850, 17 Haziran 2010

❖ <http://www.kmsh.al/historiku-i-kmsh-se.html>, <http://www.kmsh.al/kryetari.html>, <http://www.kmsh.al/dreitorite.html>, <http://www.kmsh.al/keshilli-i-pergjithshem.html>, <http://www.kmsh.al/myftinite.html>, 20 Mart 2011.

❖ <http://tr.wikipedia.org/wiki/Arnavutluk>, 28 Mayıs, 2010